

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM,
1911—1913. CYCLUS

A RÉGI ATHÉN

ÍRTA

GARDNER ARTHUR ERNEST

EGYETEMI TANÁR LONDONBAN,
AZ ATHÉNI BRITISH SCHOOL VOLT IGAZGATÓJA

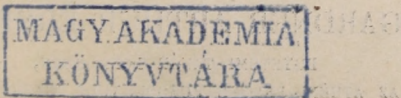
AZ 1911-DIK ÉVI ILLETMÉNY HARMADIK KÖTETE

A RÉGI ATHÉN

ÍRTA

GARDNER A. ERNEST

ELSŐ KÖTET

A RÉGI ATHÉN

ÍRTA

GARDNER A. ERNEST

FORDÍTOTTA

DR SCHMIDT MÁRTON

A FORDÍTÁST FELÜLVIZSGÁLTA

DR LÁNG NÁNDOR

ELSŐ KÖTET

SZÁMOS KÉPPEL ÉS TERVRAJZZAL

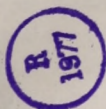
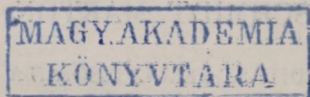

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1911.

113454

Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája Budapesten.

ELŐSZÓ.

Sunt quibus unum opus est intactae Palladis urbem
Carmine perpetuo celebrare, et
Undique decerpam fronti praeponere olivam.

Horatius, Od. I. 7.

A régi Athénről szóló könyvnek szerzője természetesen nagyon sokat köszön elődjeinek; mivel pedig ezek igen nagy számmal vannak, könnyen megeshetik, hogy egyet-kettőt kifelejt közülök, a mikor nagyobb részletességgel fel akarja őket sorolni. A midőn forrásaim közül, a melyekből tudatosan merítettem, kiemelek egynéhányat, evvel nem akarom azt mondani, hogy semmibe sem veszem a meg nem említett íróknak még nagyobb számát, a kiknek mások, sőt talán magam is, legalább is ugyanannyival, esetleg még többel is tartozunk. De ezt a nehézséget nem lehet elkerülni, ha csak előszó helyett nem akarunk bibliographiát nyújtani.

A régebbi utazók közül legsűrűbben Whelerhez, Stuarthoz, Dodwellhez és Leakehez fordultam. Azok közül, kiket nemcsak olvasni, hanem hallgatni is szerencsém volt, különösen F. C. Penrosét és Dörpfeld tanárt kell említenem. Az Athénről szóló újabb munkák közül állandóan hivatkoztam Curtius *Stadtge-*

schichte von Athen czimű művére és J. G. Frazernek commentáros Pausanias-kiadására; hasznomra volt továbbá Miss Harrison és Mrs. Verrall könyve: *Mythology and Monuments of Ancient Athens*. Ezek valamint olyan munkák, mint a minők Wachsmuthnak *Die Stadt Athen im Alterthum*-ja, Hitzig és Blümnernek Pausanias-kiadása, Michaelis *Der Parthenon*-ja és Jahn-Michaelisnek *Pausaniae Descriptio Arcis Athenarum*-ja lehetővé tették, hogy részletkérdések adatai helyett az eredmények összefoglalását közölhettem, Olvasóim közül azokat, kik a vitás vagy homályos kérdésekkel behatóbban óhajtanak foglalkozni, mint a mint ez itt tanácsos avagy kívánatos volt, kénytelen vagyok ezekre a munkákra utalni. Az az összeállítás, melyet Milchhöfer tanár *Schriftquellen zur Topographie von Athen* czim alatt Curtiusnak *Stadtgeschichte*-jéhez csatolt függelékül, fölmenti az író az alól a kötelesség alól, hogy állításainak igazolására folyton-folyvást idézze a classikus írók helyeit.

Hogy könyvemet a vitás kérdések tárgyalásának terhétől lehetőleg megszabadítsam, az ilyen fajta megbeszéléseket a fejezetek végéhez csatolt külön kitérésekben közöltem. Ezeket nem számítva, törekvésem odairányult, hogy a mennyire csak lehetséges, tisztán és közvetetlenül közöljem olvasóimmal azt a benyomást, melyet a helyek és emlékek bennem felidéztek, mikor azokat a classikus írók adatainak figyelembevételével megtekintettem. A hol annyi az eldöntetlen kérdés, ott az író nem várhatja el, hogy minden következtetését vita nélkül elfogadják; de másfelől bízom benne, hogy könyvemről nem fogják állithatni, hogy az a rendelkezésünkre álló anyagot hamis színben mutatta be, vagy hogy az erre alapított elméleteket és föl-

tevéseket félremagyarázta. A topographusok haladóbb irányú iskolájához tartozók talán conservativ hajlamokat és felfogást fognak szememre vetni. Ezt nyíltan elismerem; ott ugyanis, a hol két ellentétes vélemény érvei úgyszólván egyensúlyban állanak szemben egymással, inkább afelé a nézet vagy magyarázat felé hajlottam, mely általánosabban van elterjedve és nemzedékeken át volt érvényben a tudósok között, mint-hogy az újabb, akármily fényes elmélethez csatlakozzam.

A könyv photographiai jellegű ábráinak egy része C. Demetrionnak külön e célra készült fölvételein alapszik. Másokat az athéni fényképészek gyűjteményeiből, főképen a Rhomaides testvérek gyönyörű sorozataiból válogattam ki; sok szép felvételük reprodukálásának szíves engedélyezéseért e helyt is köszönetet mondok nekik. A British Museumban levő szobrászati műveknek fényképei legnagyobbbrészt a Mansell czég kiadványai közül valók. Több felvételért amateur-photographus barátaimnak vagyok lekötelezve, a kik közül megemlítem unokaöcsémet, Arthur Gardnert, építészeti részleteknek telephotographikus felvételeiért, továbbá Stephen Marshall, valamint F. Fletcher urakat és Miss Shove-t. Az attikai tengerpartnak vázlatos térképét Hasluck úr volt szíves számomra megrajzolni.

A térképeket és tervrajzokat útbaigazításom mellett Walker és Cockerell urak készítették. A térképeknél alapul szolgáltak Curtius és Kaupert felvételei; *Karten von Attika* című munkájuknak nagy elismeréssel tartozom. Köszönetet kell mondanom Dörpfeld tanárnak is, a ki a legnagyobb szíveséggel engedte meg több tervrajzának lemásolását. A Society for the Promotion of Hellenic Studies és Mrs. Middleton

megengedték, hogy Dr. Middleton *Plans and Drawings of Athenian Buildings* című munkájának néhány rajzát átvegyem és hogy Middleton kiadatlan Parthenon-tervét kinyomassam.

A correcturaolvasásban segítségemre voltak bátyám Percy Gardner, oxfordi tanár, és húgom Alice Gardner, (Newnham College, Cambridge), kik mindketten sok hasznos tanácsukkal hálára köteleztek.

University College, London.

E. A. Gardner.

Oly munka, mely Lancianinak a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadóvállalatában megjelent „A régi Róma” című szép könyvéhez hasonlóan Athén művészeti emlékeit és topographiáját ismertetné, a magyar irodalomban eddigelé hiányzott. Épp ezért kívánatosnak látszott Ernest A. Gardner *Ancient Athens*-ának hazai nyelvünkre való átültetése, mely az e tárgyú, éppenséggel nem nagy számú művek közül a kritika egyhangú ítélete szerint legjobban felel meg annak a czélnek, hogy a görög művelődés és művészet barátjainak megkönnyítse a régi Athén fejlődésének valamint művészeti, örökbecsű hagyatékának megismerését. Azok a munkák, melyeket Gardner fenti előszavában említ, egytől-egyig szakmunkák, melyek csakis a philologusok és archaeologusok szűkebb köréhez fordulnak s a művelt közönség igényeire nincsenek tekintettel. A Gardner könyvének megjelenése óta kiadott, Athénről szóló munkák között sem akadt olyan, mely az akadémiai könyvkiadóvállalat czéljának

tekintetbe vételével fordításra alkalmasabb lett volna. Walther Judeichnek „Topographie von Athen“ című kötete ugyanis a tényeket és problémákat szárazon tárgyaló tudományos kézikönyv. Eugen Petersennek a „Berühmte Kunststätten“ 41. köteteként megjelent „Athen“-je pedig illetékes bíráló szava szerint sem oldja meg kitűzött feladatát, hogy értelmes olvasóközönségnek szép formában adja elő a régi Athén és emlékeinek dicsőségét, mert nehézkes stylusban van megírva és nagyon sok előismeretet tételez fel, „archaeologustól archaeologusok számára írott könyv“; Martin D'Ooge-nak „The Acropolis of Athens“-e meg szűkebb körre, az Akropolis emlékeire szorítkozik.

Ernest Arthur Gardner, (szül. 1862.) a londoni egyetem tanára, a most élő angol archaeologusoknak egyik legkiválóbbika, ki mint az athéni British School-nak igazgatója (1887—1895) évekig lakott görög földön, a leírt emlékeket autopsziából ismeri, a hozzájuk fűződő problémákat a helyszínén tehette kutatás tárgyává. Ez meg is érzik könyvének minden lapján. Hivatottá tette őt ily munka megírására az a körülmény, hogy tanári és irodalmi működése folyamán, valamint különböző görögországi emlékhelyeken végzett ásatásai közben az antik művészet minden ágával foglalkozott; az antik szobrászatról írott becses munkáját Hampel József átdolgozásában („Az antik szobrászat története.“ Budapest, 1900.) a magyar közönség is jól ismeri.

A fordítás természetesen híven ragaszkodik az angol eredetihez, egy-két értelemszavaró sajtóhibáját kijavítottuk; csak némely helyen véltük szükségesnek egy kis jegyzetnek vagy magyar irodalmi utalásnak betoldását. Látszólagos nagyobb eltérés van az illusztrációk tekintetében. Mivel az angol könyv képeinek

jó része homályos, csak korlátolt számban vettük át kliséit s a magyar kiadás számára a Gardner előszavában említett fényképsorozatok alapján, megtoldva azokat az athéni német régészeti intézet kitünő fölvételeivel, új megfelelő kliséket készítettünk, a mint azt a kötet végén levő képjegyzékben megjelöltük, a hol az újonnan készített rajzoknak forrását is kimutattuk. Átrajzoltattuk továbbá az angol szövegű térképeket is, itt-ott a képanyagnak kibővítését is megengedtük magunknak, a mi, mint hiszszük, a könyv használhatóságának előnyére fog válni.

Láng N.

ELSŐ FEJEZET.

Athén fekvése és természeti viszonyai.

Régtől fogva boldog Erechtheidák,
Boldog istenek áldott sarjai ti,
Szent, soha nem dült föld öle nyujt ti néktek
Szellemi bölcs eledelt; ragyogó levegőben
Könnyen járdal a lábatok; egykoron ott
Hozta világra, beszélük, mind a kilencz szűz
Múzsaleányt a szőke Harmonia.

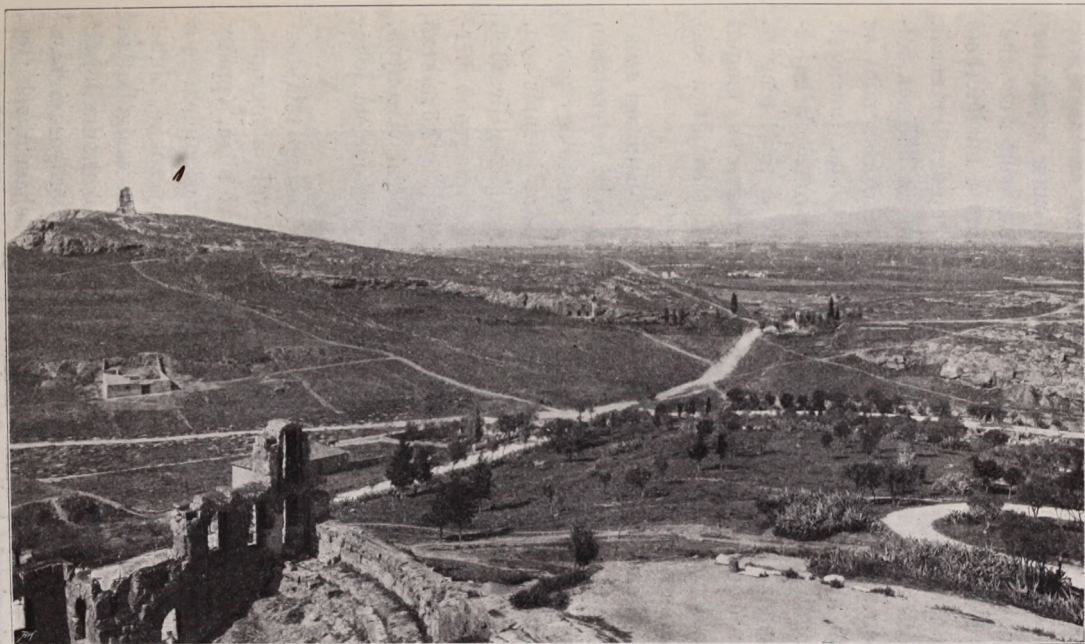
A Kephisosból üdítő habokat
Ott merít Aphrodité s lágy szelleinek
Küldi szelíd fúvalmait a mezőkre;
Jószagú rózsavirág virul ottan örökké,
Abból fonja fejére a friss koszorút
S a tudománynak társaul a szerelmet adja
Minden erénynek legjobb munkatársát.

*Euripides, Medeia, 824—845.
(Csengeri János fordítása.)*

Mindenkor felette tanulságos kutatás tárgyává tenni azt a befolyást, melyet földrajzi viszonyok valamely nép történetére és nemzeti jellemére gyakorolnak; ez a befolyás nagyon szembeszökően nyilvánul a görögöknél, a kiknek kiválólág erős érzékük volt mindaz iránt, a mi őket környékezte, akár természeti volt az, akár mesterséges. A környezet gyakorolta hatás nemcsak életüknek anyagi oldalait érintette, a politikában valamint a kereskedelemben, hanem érezhetővé vált művészeti és irodalmi alkotásaiknak aesthetikai sajátosságaiban, sőt még nemzeti céljaikban és törekvéseikben is.

Athén tiszta levegőjét és mérsékelt éghajlatát minduntalan hangsúlyozzák attikai írók, mint a melyek népük jellemére befolyást gyakoroltak. A levegőnek tisztaságát és átlátszóságát még most is tapasztalhatják Athén látogatói. Nemcsak a tenger a közelebb fekvő szigetekkel, Salamisszal és Aeginával, hanem még Argolisnak távolabb eső partjai is állandó részei a tájképnek. Sőt a 120—160 kilométernyi távolságban, Peloponnesos belsejében fekvő Kyllene, Erymanthos és Parnon hegyek is gyakran láthatók. Mind a mellett nincs meg már itt a körvonalaknak az a keménysége, mely együtt jár a levegőnek nagyfokú tisztaságával; minden sajátságos fényes, finom ködön át látható, a mi miatt gyakran nehéz a távolságokat megítélni. De Athénnek mérsékelt éghajlatát talán már nem mindig ismerik fel oly könnyen a mai utazók, különösen, ha Thrákiából hideg északi szél söpör végig télen vagy kora tavasszal, vagy ha a júniusi nap sugarai visszaverődnek a fehér márványfalakról és a kövezetről. Nagyon valószínű, hogy az éghajlat sokat szenvedett a talaj lekoppasztása következtében és mindennek felett az által, hogy az erdőket, még nem is olyan régen, kiirtották. De tavasszal és ősszel, sőt néha télen is Athén éghajlata sok tekintetben egy kedvező magyarországi nyárra emlékeztet. A mai athéniek egyébként azt vallják, hogy a hőség még az esztendő legmelegebb idejében sem tűrhetetlen, mert reggeli tíz óra körül rendszeren üde szél kerekedik a tenger felől.

Azok, a kik Athén pontos fekvését nem figyelték meg a térképen, gyakran meg vannak lepve, ha odaérkezvén, azt tapasztalják, hogy a nap nyugat felé a tengerbe nyugszik. Ennek a ténynek pedig valószínű-

1*

1. Kilátás az Akropolis följárójától a tenger, Piraeus és Salamis felé; baloldalt a Museion dombja a Philippapos-emlékkel.

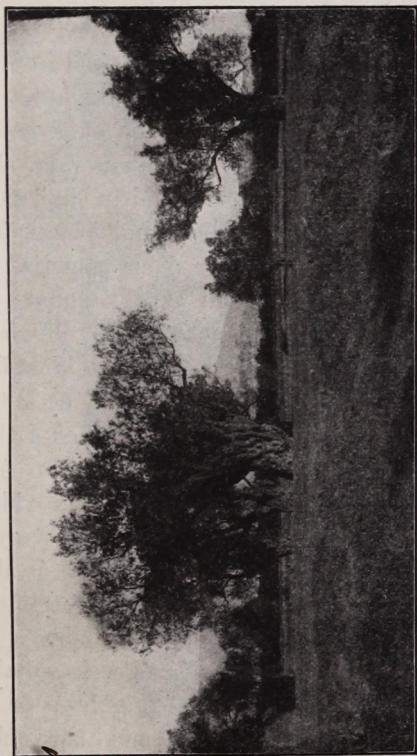
leg nagy befolyása volt nemcsak az athéni tájkép fényességére és színezésére, hanem még a nép történetére is. Mert, míg az egész aegaei tenger az athéni hajóhada és kereskedelme számára hozzáférhető volt, addig az a tenger, a mely közvetlenül szemeik előtt feküdt, a görög szárazföld egyik öblének tetszett. A tenger és a szárazföld váltakozása, mint az Athénből a saroni öböl tájképében látható, nemcsak magában véve szép, hanem rendkívül vonzó oly hajós-népnek, mely, mint a görög, kerülte a nyílt tengert. Az ő sziget-, illetőleg félszigetországuk a tengeri hatalomra utalta őket s ennek feltételei itt a legszerencsésebben egyesültek egymással.

Eleinte azonban az élet közvetlenebb anyagi szükségletei voltak irányadók. Athén földrajzi helyzetében egyesült majdnem mindaz a tényező, mely egy görög város biztonságára és felvirágoztatására jelentős volt. Egyébként tapasztaljuk, hogy Görögország legtöbb nagy városánál ezek a tényezők kisebb-nagyobb mértékben megvannak. Ezeket nagyjából a következő három csoportba foglalhatjuk: élelmezési viszonyok, az ellenségtől való biztonság és a kereskedelem lehetősége.

A régi időben az élelmezés kérdésében tulajdonképpen a legeltetés és a földművelés volt a legfontosabb, Athén virágzásának napjaiban azonban, éppúgy mint a mai Angolországban, főleg a kereskedelem és a tenger feletti uralom váltak döntő tényezőkké. Juh-, kecske- és disznónyájak számára legelőt szolgáltattak a görög hegyeknek alacsony fű- és bokorfedte lejtői. Ilyenek tényleg mindenütt vannak Görögországban. Szarvasmarha nagy mennyiségben sohasem volt tenyészthető Attika füvetlen síkságain és akkoriban

csak úgy, mint most, beviteli czikk volt. A gabona megterem az athéni sikon, de a talaj könnyű és a termés rendesen gyér; egyebütt Attikában a talaj alkalmasabb erre, különösen a thriasi síkságon,

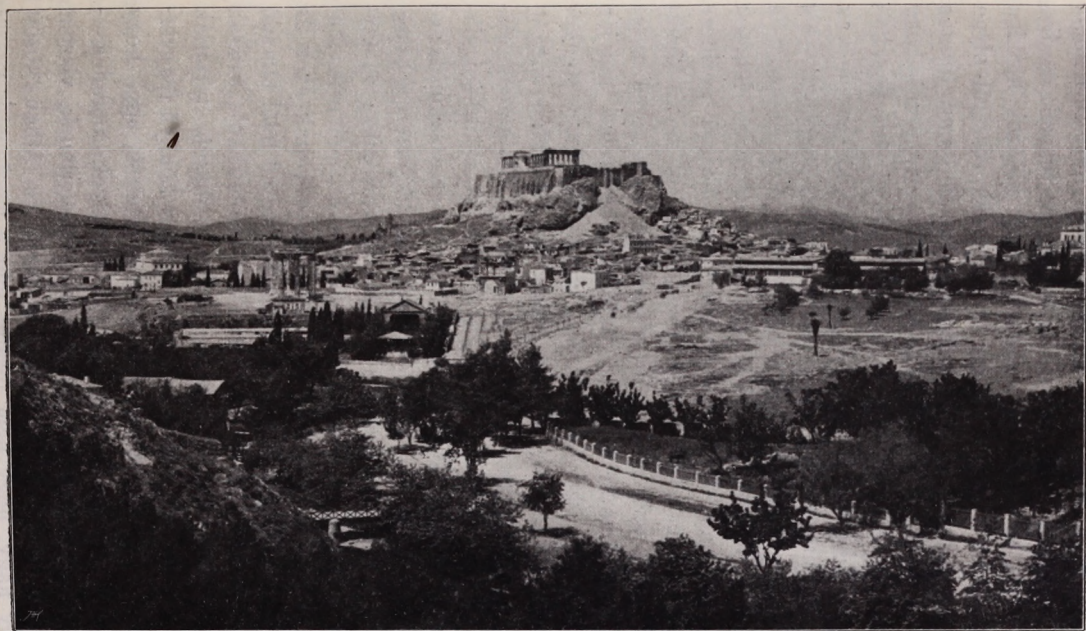
2. Olajfaberek a Kephisos mentén, Athén környékén.

Eleusis mellett, a hol a vallásos hagyomány szerint Demeter ajándékát először termelte Triptolemos. A szőlő vadon nő Athén környékén rendszerint törpe indákon, melyek elfeküsznek a földön, hogy elkerüljék a szél erejét. Attika bora az ó-korban nem

volt híres, de valószínűleg akkor is, mint a modern időkben, bőségesen termelték a lakosok számára. Athén síkjának főterméke az olajfa, a melylyel Athena ajándékozta meg választott városát. A Kephisos folyását, forrásától le a tengerig, olajfa-berkek széles öve szegélyezi, és valószínű, hogy ezek a berkek, a mióta csak Athena szent fájának első hajtását itt elültették, megszakítás nélkül borították mindig ezt a vidéket. Minthogy az életfenntartásra ilyen kedvező körülmények uralkodtak, kikerülhetetlen vala, hogy itt város ne keletkezzék. Ezért valóban hajlandók volnánk első tekintetre kétségbe vonni Thukydides állításának helyességét, a mikor ő azt mondja, hogy az attikai talaj könnyűsége volt az oka annak, hogy az ország elkerülte az idegenektől való elfoglalását és hogy a bennszülött lakosság a legrégibb időktől kezdve zavartalanul maradt birtokában. De ő kétségkívül önkéntelen összehasonlítást tett lelkében Lakonia és Messenia gazdag siksaigaival, avagy éppen Argossal és Boiotiával, és tény, hogy ezeknek a vidékeknek termékei változatosabbak, részben a talaj nagyobb termékenysége, részben pedig a kedvezőbb és állandóbb vízbőség miatt. Ha Attika mezőgazdasági termékei nem csábítottak is egy-egy hódítót, legalább a lakosok szükségleteinek fedezésére elégségesek voltak.

A védelem szempontjából Athén fekvése hasonló Argos, Megara, Korinthos és más nagyobb görög városok fekvéséhez. Az Akropolis védelmezhető fellegvára körül terül el és Thukydides szerint ez a fellegvár alkotta közvetlen környezetével együtt a régi időkben az egész várost. Ez a szikla a síkság közepén fekszik; és bár magasságával nem annyira uralkodó is, mint az Akrokorinthos vagy Argos Laris-

3. Az Akropolis az Ilisos tulsó partjáról tekintve ; az előtérben, baloldalt, az Olympieion oszlopai.

sája, ezeknél sokkal alkalmasabb és hozzáférhetőbb. A tengertől hat-nyolcz kilométernyire fekszik és ilyformán biztosítva van ellenség vagy kalózok hirtelen támadása ellen; a tenger a város sok részéről olyan tisztán látható, hogy ellenség közeledtének esetén elég idő maradt a síkság lakóit figyelmeztetni, hogy a fellegrvárba meneküljenek. Szárazföldi támadás ellen hasonlóképpen védve volt. A síkságot övező hegyek sehol sincsenek oly közel a városhoz, hogy ellenség azokon át hirtelen eláraszthatta volna a síkságot a nélkül, hogy közeledését már előre észre ne lehetett volna venni. Délkeleten a Hymettos hosszú gerincze terül el, északkeletre a Pentelikon, a kettő között alacsony szoros visz Marathon felé, ez a természetes út oly támadó számára, a ki Attika keleti partján kötött ki; egy második út a Hymettos és a tenger között vezet, de ez nem olyan, melyet talán idegen hódító választana. Északnyugaton az Aigaleos alacsony, de sziklás gerincze választja el az athéni síkságot az eleusisitől; az Aigaleos és az északon fekvő Parnes között alacsony szoros húzódik, melyet ismeretlen korból származó erődítmény keresztez; a hegyhát közepét a Daphni szoros vágja át, melynek mentén a szent út visz Eleusis felé. Ezek voltak azok az utak, a melyeken az Athént a szárazföld felől támadó hadseregek (pl. a peloponnesosi háborúban) szoktak volt fölvonulni. Ezeket az utakat sohasem tartották védhetőknak, valószínűleg azért, mert könnyű fegyverzetű csapatok egyszerűen megkerülhették úgy, hogy a hegygerinczeken mentek át, a melyek meredekségük ellenére sehol sem megközelíthetetlenek, viszont azonban a távolság ezen szorosok és Athén között oly nagy, hogy nem forgott fenn a meglepetés vesze-

delme. A Parnes és Pentelikon között van egy földterület, a mely a legegyszerűsebb utat nyitja Marathon felé; ezen tértek vissza az athéniek erőltetett menet-

4. Athén környéke.

ben a marathoni csata után; de nem valószínű, hogy ezt az utat olyas valaki választhatta volna, a ki a vidéket nem ismeri; ugyanazon a hegységen át, Dekelia alatt és Oinoe határerőd mellett, más út visz Boiotia északkeleti részébe.

5. Athén a Pnyxről tekintve: baloldalt az előtérben az ú. n. Theseus-templom, a háttérben a Turkovuni-
dombsor, mögötte a Pentelikon, jobbra a Lykabettos.

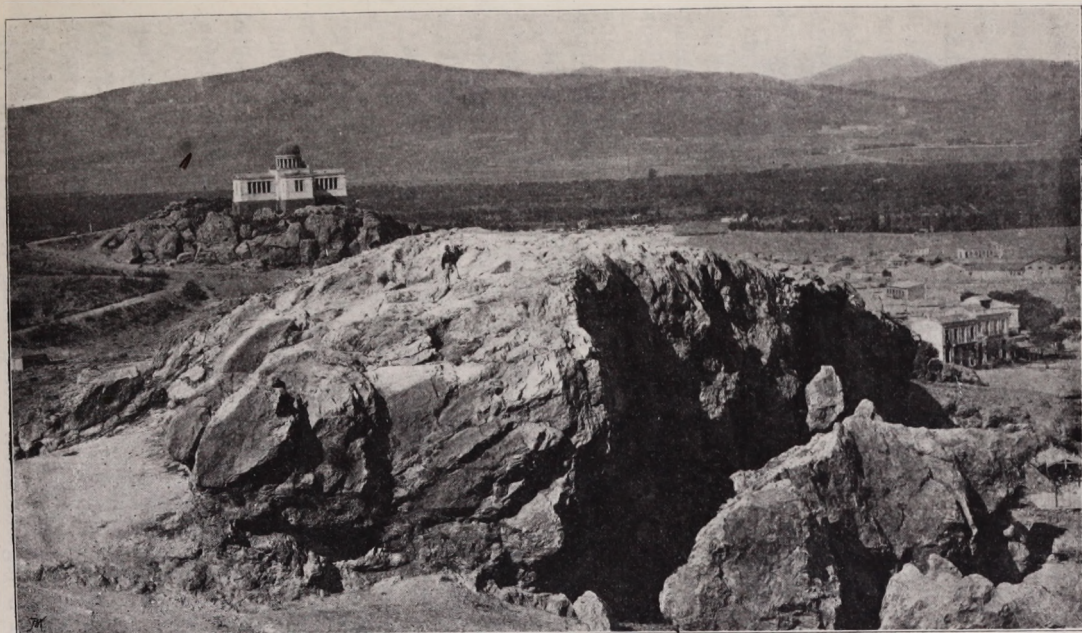

6. Athén az Akropolisról tekintve: a szabadon látható épület a királyi palota; a háttérben baloldalt a Turkovuni, Pentelikon, Lykabettos; jobbról a Hymettos.

Magát az athéni síkságot közepén dombsor osztja ketté, a mely Athén felé a Lykabettos csúcsával végződik; ennek a dombsornak régi neve nem ismeretes teljes biztonsággal; ma, nem tudom miért, Turkovuninak (a törökök dombjának) hívják. A Lykabettos ma — s így kellett annak mindig lennie — Athén közvetlen környezetének legszembeütőbb pontja; éppen ezért örök rejtély marad azok számára, a kik a hegyet látták, hogy a régi irodalomban nevét alig említik. Közte és a tenger között alacsonyabb dombok sora húzódik: először az Akropolis, kísérijével az Areiopagossal, azután az a dombsor, a mely észak felől a csillagvizsgáló koronázta dombtól egészen a délen levő, Philopappos emlékére felismerhető Museionig terjed, a kettő között középen terül el a Pnyx. Mindezen domboknak hasonló geologiai alakulása, melyek felül egy réteg mészkőből, alul meg homokkőrétegből állanak, indította Platont¹ annak a geologiai elméletnek föllállítására, s ez egyúttal az antik kor geologiai elméleteinek legkiválóbbja — a melyben sokat megsejtett a subaerikus denudatio mai nézetéből; Platon egyúttal több oly kijelentést is tesz Athén éghajlatáról, a melyek ma épp oly igazak, mint voltak akkor, a mikor azokat leírta. Az eredeti város, mondja, a Lykabettostól a Pnyxig és az Ilisostól az Eridanosig terjedt, és leírásából nyilvánvaló, hogy ő ezt az egész területet eredetileg lapos fennsíkknak nézi, a melynek egyedüli megmaradt részei a még most is látható dombok. A többi, mondja, elmosta a víz; az ő nézete ugyanaz, mint a modern geologusoké, avval a különbséggel,

¹ Kritias, 112, A.

7. Az Areiopagos, mögötte a nymphák dombja a csillagvizsgálóval; a háttérben az Aigaleos, jobboldalt a Daphni-hágó.

hogy azok talán lassúbbnak tartják a folyamatot, mint a hogyan ő képzelte. Megjegyzí továbbá azt is, hogy hasonló folyamat ment végbe egész Attikán, hogy a most látható dombok olyanok, mint a váz, a melyről a hús — azaz a föld — lemosódott. Előbbi időkben, mondja, sokkal több volt a fa és ennek következtében a talaj a vizet jobban megtartotta, gyűjtötte és nem engedte, hogy az, alig hogy a záporosó elmúlt, azonnal lefolyjék a tengerbe. Mindezek olyan megjegyzések, a melyeket valamely vidék sajáttságainak felismerése íránt fogékony ember most is tehet, sőt tényleg tesz is, ha Athént meglátogatja; de érdekes, hogy már a Krisztus előtti IV. században Platon ugyanazon megfigyelések alapján ugyanarra az eredményre jutott.

Bármilyen érdekesek Platonnak geológiai következtetései, azok sokkal távolabb eső időre vonatkoznak, semhogy a történeti földrajzhoz valami közük volna. A mikor a legrégibb telepések, a kiknek nyomait megállapíthatjuk, itt megvetették lábukat, akkor Athén különböző dombjai éppen olyanok lehettek, a milyenek most. Később lesz szó arról, hogy miképpen használták fel azokat erődítési czélokra; egyelőre elég megjegyeznünk, hogy fellegrvárnak az Akropolis volt a legalkalmasabb és hogy a többi domb, bármilyen hasznosak voltak is mint külső védőművek, semmi módon sem fenyegették biztonságát.

Miután, mint láttuk, a síkság az élelmet, a fellegrvár a védelmet nyújtotta, hátra van még, hogy egy régi városnak harmadik létföltételét vegyük szemügyre, mely ebben az esetben talán valamennyi közül a legfontosabb. Görögország hegyes volta, vala-

8. A phaleroni öböl a tenger és Athén dombjai között elterülő síksággal; a háttérben: balfelől a Pentelikon, jobbfelől a Hymettos.

mint partvonalának roppant hossza — továbbá az a körülmény, hogy a szárazföldnek egyetlen pontja sincs a tengertől két vagy három nap járóföldnél messzebbre, szükségképpen eredményezi, hogy a tengeren való közlekedés elsőrendű fontosságú volt. Még manapság, az utak és vasutak korában is, a partmenti hajózás bonyolítja le a belföldi kereskedelem tetemes részét; a szigetekkel való kereskedelem pedig nem csekélyebb terjedelmű. Az ókorban a tengeri kereskedelem valószínűleg még nagyobb arányban multa felül a szárazföldi kereskedelmet; Athénnek pedig, mely oly kedvező távolságban feküdt a tengertől és oly kiváló kikötőkkel rendelkezett, mindenképpen módjában volt, hogy azt magának megszerezze. A kereskedelem terén a régi időben elég vetélytársa volt; egyrészt Miletos és Chalkis, másrészt Aegina és Korinthos mintegy arra voltak rendelve, hogy túlhaladják Athént. Hogy Athén oly uralkodó helyet tudott magának teremteni, első sorban kétségtelenül lakosai vállalkozó szellemének és mozgékonyságának, részben azonban földrajzi helyzetének is tulajdonítandó, a mely épp oly biztos talajt adott neki a szárazon, mint a milyen pompás helyzetet nyújtott a tengerfeletti uralomra. A szárazföldi fekvésnek ezen előnyössége, szemben a tisztán szigetbeli fekvéssel eredményezte valószínűleg, hogy Athén akárhány régi vetélytársát legyőzte, miként ma is innét van, hogy Piraeus túltesz vetélytársán, Syra kikötőjén. Másfelől Athén nem esik oly forgalmi fővonalba, mint a milyen az Isthmos, s mivel a közlekedés főútjától kissé oldalt feküdt, elkerülte Korinthos kereskedelmének ama kísértéseit, a melyek pazarlást meg elsatnyulást idéztek elő és végzetessé váltak

politikai s irodalmi életére valamint függetlenségére. Athén távolsága a tengertől elegendő volt arra, mint láttuk, hogy támadások ellen biztosítsa; de nem volt olyan nagy, hogy alkalmatlanságot okozott volna. Athén különböző kikötőinek leírását fenn kell tartanunk a Piraeusról szóló fejezet számára. Itt elég lesz megjegyeznünk, hogy azok mind azt a természetes előnyt nyújtották, a melyet a régebbi és a későbbi idők megváltozott viszonyai megkívántak, a mennyiben a Phaleron nyílt, homokos öble alkalmas volt a hajóknak partra húzására, a piraeusi hegyfok három zárt kikötője pedig teljes védelmet nyújtott viharok és ellenséges támadások ellen.

Ezeket a természetnyújtotta előnyöket tartva szem előtt, nem azon kell csodálkoznunk, hogy Athén Görögország városai között oly uralkodó állásra tett szert, mint inkább azon, hogy ezt a neki rendelt szerepet a görög művelődés történetének aránylag előrehaladott szakában vette csak át.

I.a) *Athénnek vízzel való ellátása.*

Athén vízzel csak mostohán van a természettől ellátva és a fejlődő városnak elegendő vízzel való ellátása a város urainak bizonyára mindig nagy nehézséget okozott. Athén síkjának két főfolyója, mint tudjuk, az Ilisos és a Kephisos. De a Kephisos, bár ez szolgáltatja a vizet az olajfa-berkeknek, a melyek Athén földművelésének fő jövedelmi forrását tették, seholsem közelíti meg a várost $1\frac{1}{2}$ kilométernyire; az Ilisos ugyan sokkal közelebb folyik, de viszont alacsony, sőt időnként egészen elenyésző vízállású, felső folyásában meg nagyon ki van téve az elszennyesedésnek. Egy harmadik folyó, az Eridanos, Platon

szerint Athén városának eredeti fennsíkját határolja az Ilisossal szemben levő oldalon; Pausanias is ezeket a folyókat említi Athén két folyójaként. Régebbi topografusok érthetetlen tévedés folytán az Eridanost az Ilisos bal partjára helyezik. Pedig nem fér kétség ahhoz, hogy Dörpfeld tanárnak van igaza, a mikor Eridanosnak azt a patakot nevezi, a mely a Lykabettos lejtőjén eredvén azon a vidéken haladt végig, a melyet a mai város és részben a régi város elfoglalt, aztán meg a várofsalnak a Dipylon-kaputól délre fekvő keskeny résén folyt ki. A későbbi időkben ez a patak tulajdonképpen a város fő levezető csatornájául szolgált; folyásának nagy részében földött volt; a hozzátartozó boltozások és zsilipkapuk még most is láthatók a Dipylon közelében. Az egyetlen nehézség, mely e pataknak az Eridanossal való azonosítása mellett fennáll az, hogy Pausanias állítása szerint az Eridanos az Ilisosnak volt mellékfolyója, holott látszólag a Kephisos irányában folyik; de a történelem előtti Athén mappája szerint, melyet Curtius¹ közöl, a patak a várost elhagyva dél felé kanyarodik s így az Ilisost közvetlenül a Kephisosba való ömlése előtt éri el. Ilyen módon az Eridanostól és Ilisostól bezárt tér megfelel a Platon elméletében szereplő ősi fennsík kerületének. Régi időkben, a mikor azokon a mezőkön folyt keresztül, a hol később a város épült, élvezhető lehetett az Eridanos vize. Strabon azt mondja, hogy forrásai a Diochares kapuján kívül, a Lykeion közelében még láthatók; a későbbi írók előtt azonban nevetségesnek tetszett az a gondolat, hogy vize iható, holott még a barmoknak sem kellett.

¹ *Die Stadtgeschichte von Athen*, Kartenblatt Nr. II.

Bővizű patakok hiányában nagyfontosságuk voltak a források. Volt Athénben több forrás; ha Pausanias határozottan azt állítja, hogy csak egyetlen egy volt, akkor ő ezt valószínűleg úgy érti, hogy csak ez az egy adott elegendő mennyiségű ivóvizet. Ez a híres Enneakrunos, a melyet szerinte a Peisistratos alkalmazta diszitésről neveztek el „Kilenczcsöví kút”-nak. Egyébként, úgymond, az athéniek kútjaikra voltak utalva, melyek szerte a városban voltak találhatóak. Erre nézve az ő tanúsága valószínűleg elfogadható és egyezik azzal, a mit más forrásokból tudunk; nagy nehézségek csak abban a tekintetben merülnek fel, hogy miképp egyeztessük össze azt a helyet, a melyet ő ennek a forrásnak kijelölni látszik avval, a melyről más írók tesznek tanúságot.¹ A másik fő tekintély erre a forrásra nézve Thukydides. Abban a leírásban, a melyet az ősi Athénről ad, azt mondja, hogy az csak az Akropolist és a délre közvetlenül hozzá csatlakozó területet foglalta magában.² Miután nézetének támogatására különböző régi szentélyek fekvését felsorolta, említi, hogy van itt egy forrás a melynek neve most, mióta a zsarnokok átépítették, Enneakrunos (a kilencz kútfőjű) azelőtt pedig, míg a források ömlése szabadon volt látható, Kallirrhoe (a szép folyású) volt. Ezt a forrást közeli fekvése miatt a legfontosabb alkalmaknál használták és most is használják, a régi időből leszármazó szokásképpen, a lakodalom előtti fürdőhöz és egyéb szent szertartásokhoz. Ezen állítás helyességét meglepően megerősítik azok a korai attikai vázák, a melyeken leányok láthatók, a mint vizet

¹ Lásd a XVI. a) jegyzetet.

² Lásd a IV. a) jegyzetet.

hoznak egy kútból, melyen a víz oroszlánszajakon tör ki és a melyen tényleg rajta van a Kallirhoe-forrás ¹ fölírás. Thukydides azáltal, hogy bizonyosság gyanánt fölemlíti a házasság előtti fürdés szokását, igaz archaeologiai érzéket árul el.

Más írókból is tudjuk, hogy ezt a szokást nagy tiszteletben tartották; a vizet sajátos alakú vázákban vitték, a melyeket külön e célra gyártottak; ezeket a vázákat, vagy azoknak márványból készült utánzatait azok sírján állították fel, a kik nőtlenül vagy mint hajadonok haltak meg, annak jeléül, hogy Hadesnek jegyesei lettek. A házasság előtti fürdés szokásának, a mely Athénben dívott, sok más helyen hasonló szokás felel meg: az ifjú, ha férfi korba lépett, a leány meg férjhez menetele előtt szertartásos cselekedet formájában adott kifejezést hódolatának a folyó istene iránt, a kinek különleges föladata volt az állam gyermekeit ápolni. Itt elég arra a hajfürtre hivatkoznunk, melyet Achilles Spercheiosnak, Orestes meg Inachosnak föláldozott, valamint a fürdőre, melyet a trójai leányok a Skamandrosban vettek, mielőtt férjhez mentek. Természetes, hogy egy ilyen ünnepélyes szertartás avval a folyóval vagy forrással állott vonatkozásban, a melyet az illető vidék élete és termékenysége fő forrásának tartottak és így nyilvánvaló, hogy Athénben a Kallirrhoénak vagy Enneakrunosnak kellett ily különös tiszteletben állania. A γαμοστόλος jelző, melyet Nonnus ² az Ilisosnak ad, mindjárt arra utal, hogy ez a folyó a szertartás dolgában a Kallirrhoéval

¹ Καλλιρρόη κρίνη.

² Dion. 39. 190. Ezen a helyen közvetetlen vonatkozás van Boreas és Orithyia mondájára, a jelző azonban valószínűleg hagyományos.

függött össze. Thukydides nem közöl pontos adatot a forrás helyére nézve, a mely miatt vita támadt főleg azért, mert nehéz Pausaniasnak az Enneakrunosról adott leírását a többi jelentésekkel összhangba hozni; de Pausaniast¹ figyelmen kívül hagyva minden jel arra mutat, hogy a Kallirrhoe az Ilisos medrében volt. Így Platon *Axiochos*-ában² Sokrates az Ilisos mellől látja, hogy Kleinias a Kallirrhoe felé szalad; Herodotos meséli, hogy a pelasgusok, a kik a Hymettos alján, tehát az Ilisos másik partján laktak, erőszakot követtek el az athéni leányokon, a mikor ezek vízért mentek az Enneakrunoshoz; Tarantinos,³ ismeretlen korabeli író, arról beszél, hogy az athéniek az Enneakrunos közelében építették az olymposi Zeus templomát, és az *Etymologicum Magnum* szerint az előbb Kallirrhoénak nevezett Enneakrunos-forrás, az Ilisos mellett feküdt. Mindezekhez a világos bizonyítékokhoz járul még Kratinos vigjátékírónak egy helye, mely kétségen kívül az Enneakrunosra vonatkozik és annak forrásait az Ilissossal hozza kapcsolatba: „Apollon Urunk“, így szól a töredék, „micsoda szóáradat; szája tizenkétsöves kút, torkában van az Ilisos“. Több adat arról is tesz tanúságot, hogy az Enneakrunos forrása híres volt vizének üdeségéről. Mindezen tanuskodásokkal egyezőleg szinte bizonyos, hogy a Kallirrhoét abban a forrásban kell felismernünk, a melyet közvetlenül az Olympieion alatt, az Ilisos medrén át huzódó szikla széléből látunk fakadni. Spon és Wheler azt

¹ L. a XIII. a) jegyzetet.

² Platon, *Axioch.* 364 A. Nem lényeges a jelen esetben az a kérdés, vajjon Platon műve-e az *Axiochos*; mindenesetre IV. századbéli tanuság.

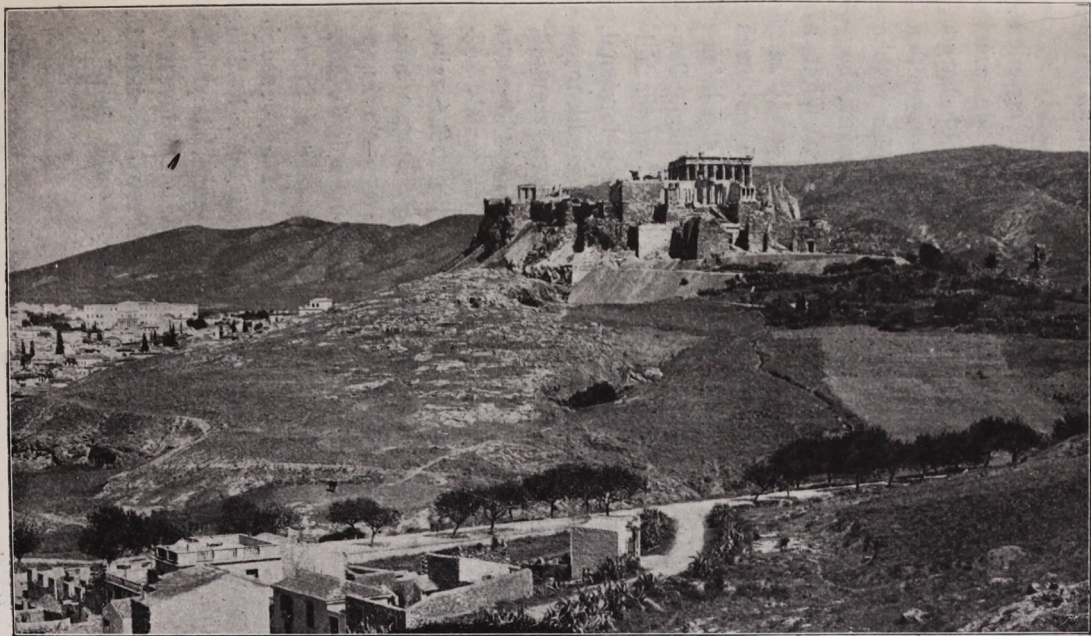
³ *Apud Hieroclem, Hippiatr. praef.*

állítják, hogy athéni látogatásuk idején, tehát 1676-ban ezt a forrást még Kallirrhoe néven ismerték. Vize most fölötte gyér, de Wheler idejében, úgy látszik, bővebb volt; hiszen a források helyében és vízmennyiségében mutatkozó változások éppenséggel nem lephetnek meg különösen oly területen, mely földrengéseknek van kitéve.

Az Enneakrunos fekvéséről csakis Pausanias tanúsága miatt keletkezett vita, mert szerinte a forrás az agora közelében volt, s ezt a fekvését az Ilisos melletti helylyel megegyeztetni nehéz, sőt majdnem lehetetlen. Ily körülmények között két lehetőség között kell választanunk: vagy elfogadjuk helyesnek Loeschckével, Dörpfelddel és másokkal Pausanias tanuságtételét és akkor vissza kell vetnünk avagy magyarázatokkal eltüntetnünk a többi, evvel ellenkező adatokat; vagy Leake-vel és a többi topografus többségével a fönnebbi következtetésből nyert álláspontra helyezkedünk és akkor Pausanias tanuságát tévedésnek kell minősítenünk, melyet akár az ő, akár magyarázóinak számlájára kell írunk.¹ Mindegyik álláspont komoly ellenvetéseknek van kitéve; és ha mi e helyen a másodikhoz csatlakozunk, tesszük ezt ama nehézségek teljes tudatában, a melyeket a Pausanias-ról szóló fejezet jegyzetében fogunk megbeszélni. Egy ilyen valószínűtlen föltevésnek elfogadását csak az a körülmény igazolhatja, hogy ellenkező esetben egy még valószínűtlenebb álláspontra kell helyezkednünk; bár meg kell engednünk, hogy sok körülmény szól amazok nézete mellett, a kik helyesebbnek tart-

¹ Ennek a vitának összefoglalását igen tárgyilagosan és meggyőzően adja Frazer, *Pausanias's Description of Greece* (II. k. 114—117. l.).

9. Az Akropolis nyugat felől, a háttérben a Hymettos hegylánca. (A fasoros út mentén, jobboldalt, volt Dörpfeld szerint az Enneakrunos.)

ják Pausanias követését és az Enneakrunost az alább leírt vízvezetékkel azonosítják.

Igaz ugyan, hogy a Kallirrhoe volt az egyetlen forrás, mely bőségesen szolgált jó vízzel, de azért volt Athénben több más forrás is. Legalább három ezek közül az Akropolison vagy annak közvetlen közelségében fakadt, mindegyikük vize többé-kevésbé sós volt; innét magyarázható az a hagyomány, hogy mind a három titokzatos összeköttetésben állott a tengerrel.

A leghíresebb az Erechtheion alatt levő sós forrás vagy tenger¹ volt, melyet Poseidon fakasztott jelképes ajándékaként Athenával folytatott versenyében. Pausanias beszéli, hogy a Phaleron melletti tenger hullámverését tisztán lehetett hallani ennél a forrásnál, melyet ő egyébként kútnak² nevez. A második forrás az Asklepieionban volt; ezt régtől fogva szentnek tartották, vizének pedig valószínűleg gyógyító erőt tulajdonítottak. A harmadik a Klepsydra, a mely közvetlenül az Akropolis főbejáratán kívül, attól északra terült el. Mindkét forrásról azt mondták, hogy a beléjük dobott tárgyak Phaleronnál a tengerben ismét napfényre kerültek. A Klepsydra inkább szolgált közhasznú céloknak, mint a többi forrás, már a Pelasgikon kerületébe is be volt foglalva. A függetlenségi harcban újból az Akropolis védőműveinek körébe zárták az Andrucos Odysseus építette bástyával, melyet újabban ismét lebontottak. A hozzá vezető lépcsők még most is láthatók a Propylaia északi szárnya alatt, vizét az athéniek ma is nagy tisztelet-

¹ θάλασσα.

² φρέαρ.

ben tartják. A Klepsydra vizét a török időkben¹ a védőműveken kívül levő területre is vezették a szelek tornya mellett el a nagy mecsetig. Athén városának néhány, a XVIII. századból, sőt későbbi időből² is származó képén egy forrás látható, mely arra a hamis következtetésre vezetett, hogy ezen a helyen is volt forrás. Dodwell³ ihatatlan vizű forrásnak nevezi. Mindjárt mellette volt egy arabiko pegadi-nak⁴ nevezett kút, melyet Dodwell látképe⁵ tüntet fel. Egy másik forrást, a Panops forrását, úgy említi Platon Lysise, hogy az a városfalon kívül, az Akademiától a Lykeionhoz vezető út mentén volt. Ez valószínűleg azonos azzal a forrással, mely Strabon szerint a Diochaes kapuján kívül, az Eridanos⁶ régi forrása közelében volt; ő írja, hogy régi időkben kutat építettek ennek közelében, mely bőségesen szolgáltatott jó vizet. Mindenesetre oly messze künn feküdt, hogy nem számíthatták a város forrásai közé; az egy Kallirrhoe kivételével, mindezekre a forrásokra nézve áll, úgy látszik, Vitruvius szava, hogy felszínüket a szivárvány színeit játszó hab borította, a miért is vizüket nem itták, hanem csak fürdésre és egyéb célokra használták.

Mivel a város természetes vízzel elegendőképpen nem volt ellátva, nyilvánvaló, hogy mesterséges úton kellett e hiányon segíteni, mihelyt a város növekedni kezdett. Ez háromféle módon, kutak, cisternák és

¹ Stuart II. p. v. V. ö. Leake térképét is.

² Például Wordsworth, *Greece* (1839.) 94. lap.

³ *Greece*. I. 361. l.

⁴ Ἀραβικὸ Πηγάδι.

⁵ *U. o.* 361. l.

⁶ L. fennebb 17. l.

vízvezetékek segítségével volt lehetséges, és tényleg látjuk, hogy mind a három módot alkalmazták, hol külön-külön, hol meg egymással kapcsolatban. Athén számos kútját több antik író említi: a régi város területén végzett ásatások, különösen azok, melyeket Dörpfeld tanár a Pnyx, az Akropolis és az Areiopagos között folytatott, csakugyan tetemes számmal tártak föl ilyeneket. Az Akropolis tetején az esővíz gyűjtésére nagy cisternákat építettek, ezeknek egyike a Propylaiáktól északra, ma is jó karban van: négyszögletes pirausi mészkőtömbökből épült, stukkóval van kitapasztva és valószínűleg a Kr. e. VI. századból való. Dörpfeld tanárnak ásatásai a Pnyx azon oldalán, mely az Akropolis felé néz, egész sor kőbe vágott kutat, cisternát és csatornát hoztak napfényre, melyeknek czélja az összes elérhető víznek összegyűjtése volt. De sem kutak, sem cisternák nem elégítették ki a szükségletet; a Dörpfeld tanártól a Pnyx mellett vezetett ásatásoknak egyik főeredménye éppen abban állott, hogy terjedelmes vízvezeték fedezett fel, mely a hegyekből nagy mennyiségben hozott vizet az Ilisos völgyének felső részéből. Ennek a vízvezetékek egyes nyomaira már előbb ráakadtak volt a királyi palota kertjének aljában és a Dionysos színház mellett. Annál a sziklánál tűnik elő, a melynél az Akropolisra vezető kocsit elhagyja a mai boulevard-t; onnan kezdve mesterséges csatornában tág cisternához visz, mely a Pnyx dombjának tövében az Akropolis bejáratával szemközt épült. Föltártak néhány téglából való vízvezető csatornát, mely VI. századbeli agyagmunka. A kifolyó víz felfogására épített medenczének néhány gyér maradványa Karákőből van, abból az anyagból, mely ugyanarra a

korra vall. Alig fér kétség ahhoz, hogy ezt a vízvezetékét, a mely a város ezen részének vízzel való ellátásánál főszerepet játszott, Peisistratos építette. Szakasztott mása azoknak a vízvezetéknek, a melyeket barátai és zsarnoktársai, a megarai Theagenes

10. A Peisistratos-féle vízvezetéknek egyik részlete.

és a samoszi Polykrates építettek; egyúttal kitünő példát szolgáltat arra, miképpen szereztek ezek a vezérek maguknak népszerűséget azáltal, hogy a polgárok szükségleteiről gondoskodtak. A római időkben a nagy cisternát feltöltötték, a vizet pedig csatorna segítségével, a mely a mai út mentén most is látható, tovább

vezették egy, az Areiopagos végével szemközt fekvő pontig. Dörpfeld tanár, kinek bevallott célja volt, hogy ezen ásataisaival az Enneakrunos helyét megtalálja, ezt a vízvezetékét és medenczét természetesen a zsarnokok művének tekinti, a melyről Thukydides és Pausanias tesznek említést. A nehézség, mely ennek a véleménynek útjában áll a már idézett helyek tanúságtétele, a mely szerint a Kallirrhoe az Ilisos medrében feküdt. Maga Dörpfeld tanár kénytelen két Kallirrhoe nevű forrást felvenni, a melyek közül az egyik, a Pnyx közelében fekvő, később állítólag az Enneakrunos nevet nyerte. De még ez a föltevés sem felel meg minden feltételnek; a kérdés egyike a legbonyolultabbaknak s mi vissza fogunk reá térni, a mikor majd Pausaniasszal foglalkozunk. De Thukydidesnek már előbb idézett helyén a Kallirrhoe leírása, mely szerint a források ömlése szabadon volt látható, éppenséggel nem illik a legnagyobbbrészt földalatti kutak, csatornák és cisternák rendszerére, a mely leírásunk szerint a Pnyx dombja előtt terül el és azonfelül nem volna pontos, ha azt mondanók, hogy ezt a forrást „most, mióta a zsarnokok átépítették, Enneakrunos-nevezték“. A zsarnokok munkája abból állott, hogy a forrást vízvezetékkel helyettesítették — ez pedig egészen más valami.

Egy másik vízvezeték, mely a Lykabettos déli lejtőjének hosszában Kephissia környékéről hozta a vizet, római időkben épült; ez a Lykabettos délnyugati tövében, cisternában végződött. Mind a vízvezeték, mind a cisterna ugyanazt a helyet foglalják el, mint Athén modern vízműve. Stuart idejében a cisternához tartozó épületből még fennállottak oszlopok a gerendázat egy részével, a minek emlékét a

mai város ezen részének neve: To kolonaki (= az oszlophoz)¹ őrzi. A gerendázaton felirat volt, a mely megmagyarázta, hogy a vízvezetékét Hadrianus kezdte és Antoninus Pius fejezte be.

Ib) *A régi Athénben használt építőanyagok.*

A régi Athénben kő, márvány, fa és vályog-tégla szolgáltat anyagul az építkezésnél. Minthogy a két utóbbi majdnem minden esetben eltűnt, csak az előbbieket érdekelnek minket a megmaradt romok tanulmányozásánál. Égetett téglát természetesen a római időkben is használtak; de Athénben ilyen anyagból egyetlen tekintélyes vagy jellemző épület sem maradt fenn.² A régi Athénben használt kőanyagok főfajai a következők:

Az *Akropolis-kőzet* kemény, kékes-szürke *mészkö*, a mely nemcsak az Akropolisnak, hanem a Lykabetosnak, valamint Athén legtöbb dombjának felső rétegét alkotja. A legkönnyebben volt hozzáférhető mindennemű építkezés számára, a legrégibb épületek legtöbbjénél, így a pelasg falnál és Athena régi templománál találjuk alkalmazva. Ezt a kőzetet most is fejtik még a Lykabettoson és egyebütt; a modern Athén legtöbb háza ebből épült. Régente épp úgy, mint a modern időkben, rendesen durva, szabálytalan tömbökben használták, mert egyáltalában nem könnyű kockára vágni és simára faragni.

2. *Egy puha homokkő*, a mely az athéni dombok alsó rétegét alkotja. Mint gyarlóbb anyagot csak a régi

¹ Τὸ Κολωνάκι.

² Azok, kik használatát tanulmányozni kívánják, megtalálják a szükséges tudnivalót Middleton *Rome*-jének előszavában.

időkben alkalmazták alárendeltebb munkáknál, gyakran vegyest az Akropolis-sziklával; így pl. a Dionysos-színház legrégibb orchestra-körénél.

3. A *piraeusi mészkő*, a melyet hivatalos fölíratok *aktei kőnek*¹ neveznek Akte, a piraeusi hegyfok kisebb része után; most is még nagy mértékben fejtik. A régi időkben roppant nagy mennyiségben használták, így pl. az V. század összes főépületeinek alapozásánál, beleértve a Parthenont és a Propylaionokat, az Akropolis kimoni várfalánál, a Dionysos-színháznál (az ülőssorok) és Herodes Attikos Odeionánál. Használták továbbá az Akropolison levő összes régi templomok építészeti szoborműveinél. Ezt a mészkövet rendszeren, különösen német művek „poros“-nak nevezik; talán jobb, ha ezt az elnevezést elkerüljük, mivel nagyon általános értelemben kezdték használni, mert Plinius valamint Theophrastos adatai a porosról (πόρος?) félrevezetők, a mennyiben ők ezt márványfajtának írják le, másfelől a πώρινος λίθος, a melyet régi írók és fölíratok is emlitenek, bizonyára hasonló ehhez a piraeusi kőhöz. Modern írók tufa, mésztartalmú tufa vagy travertin néven is nevezik; az utóbbi jelzés különösen Rómában használatos.

4. *Kará-mészkő*, a melyet a Hymettos lábánál fekvő falu után neveztek el, a hol fejtették. Ezt az anyagot, a mennyire ismeretes, csak a VI. században használták, s így gyakran az időmeghatározásnál értékes bizonyóságot nyújt. Keményebb és színében világosabb a piraeusi kőnél, gyakran pirosba játszik; másik sajátága, hogy hengeres üregek vannak benne, a melyek tengeri kagylóktól származnak. Látható Athena régi temp-

¹ ἀκτίτης λίθος.

lománál az oszlopos körjárat alapozásának, a színház melletti régi Dionysos-templomban és egyebütt. (Middleton rendesen travertin-nek nevezi.)

5. A IV. század óta kedvelt alapozási anyag a konglomerát (puddingkő) vagy breccia, a mely víztől lekoptatott, meszes lerakódás által összecementezett kavicsokból keletkezett. Athén környékének több dombján fordul elő. Sokszor használták alapozásoknál és az épületek takart részeinél a IV. századtól fogva, ritkán ennél az időpontnál valamivel korábban is. Az idő szerint megállapítható legrégibb építkezés, a melynél előfordul, a színház melletti későbbi Dionysos-templom alapozása; ez a templom foglalta magában Alkamenesnek minden valószínűség szerint Kr. e. 420 körül fölszentelt óriás szobrát. Használták, továbbá a színház nagy támasztófalainak belsejében, melyeket, jöllehet csak Lykurgos idejében (körülbelül 330-ban Kr. e.) készültek el, jóval előbb, talán az V. században kezdtek építeni.

Mind ezeket a különböző, durvább kőnemeket külső, látható felületükön stukkóval szokták volt bevonni.

A különféle *márváynemek*, a melyeket az athéni épületeken használtak, majdnem kizárólag fehérek vagy kékesek. Színes márványok, mint a milyeneket általánosan használtak Rómában, úgyszólván ismeretlenek Görögországban a római időkig és bár itt-ott látható néhány ilyen töredék, azok a most is fönnálló főépületek egyikéhez sem tartoztak. Megállapíthatjuk, hogy a ma is meglevő főépületek egyikén sem voltak ilyen márványból való részletek. Azok, kik ezeket tanulmányozni óhajtják, megtalálják a tudnivalókat *Middleton* Rome-jának bevezetésében és *Lepsius* Griechische Marmorstudien-jében (Abhandlungen d.

Akad. d. Wissensch., Berlin, 1890.). Az athéni épületeken használt főbb márványok a következők:

1. *Sziget-márvány Parosról és Naxosról.* Ezt majdnem kizárólag a régi időkben használták, mielőtt a Pentelikon bányáit kiaknázni kezdték. Ez a márvány fehér, erősen áttetsző és különböző méretű nagy kristályokból áll; legfinomabb minősége Paroson fordul elő. Szoborművek számára ezt tekintették mindenkor, a későbbi és a régebbi időben egyaránt, a legjobb márványnak. A naxosi márvány durvább szemű és szövetében is mögötte áll a parosinak. De vannak ismét Paroson is durvább szemű, Naxoson viszont finomabb szövetű márványnemek, úgy hogy a kettőnek egymástól való megkülönböztetése nem mindig könnyű. A régi időben mindkettőt, mind a szobrászatban, mind az építészetben alkalmazták; sőt még olyan épületeken is, a melyek legnagyobbbrészt mészkőből voltak építve, gyakran márványból faragták a főpárkányt és a tető tégláit. Áttetszősége miatt különösen olyan épületek tetejének födésére volt alkalmas, a melyeknek ablaknyílásai nem voltak. Mind a két anyag könnyen fölismerhető az Akropolis-múzeum női szobraiban; legtöbbjük parosi márványból van, de van egynéhány naxosiból — például az, a mely gyümölcsöt tart melléhez. Az Akropolison szerte heverő régikorú márványtöredékek legnagyobb része szigetmárvány. A parosi kőbányákat az újabb időkben is használták, most azonban el vannak hanyagolva.

2. A *hymettosi márvány*, a melyet régebb idő óta fejtettek, mint a penteleit, színében a fehértől a kékig terjedő változatokat mutat. Az, melyet a régi időben használtak, fehér volt kék erekkel. Keményebb és kevésbé áttetsző mint a pentelei, de finomabb szemű

mint a parosi. Használatának korai és szép példája a borjúvivő szobra az Akropolis-múzeumban. Az V. században nem igen használták, de a IV. században és később megbecsülték színváltozataiért és különösen falférőként használták a stoákban, mint teszem azt pl. a színház színpadja mögötti csarnokban; a későbbi korban a fehér pentelei márvánnyal vegyest gyakran kövezésre, padlózásra alkalmazták. Most is fejtik és szelvében használják a modern Athénben.

3. A *pentelei* vagy *pentelikon* márvány, a parosi után a legjobb fehér márvány, melyet ismerünk. Kisebb és finomabb kristályokból áll, mint a parosi, könnyen vágható egyenletes szövedéke folytán, mely nagyon hasonlít a kockacukoréhoz; eléggé áttetsző, bár kevésbé mint a parosi; bizonyos mennyiségű vasat tartalmaz, innét van az a szép aranyos árnyalata, melyet kap, ha az időjárás hatásának van kitéve. Az a tény, hogy a Pentelikon vagy Brilessos hegye majdnem teljesen ebből a márványból áll, úgy látszik egészen az V. századig ismeretlen volt; a perzsa háborúk után lett a pentelei márvány rendesen az összes főépületek alkalmazott anyaga; a Parthenon, az Erechtheion, a Propylaia és az athéni építészet egyéb emlékeinek legtöbbje belőle épült. Ennek a márványnak legszebb darabjai tiszta fehérek, de azért kék erek láthatók még a Parthenon egyes tömbjeiben is.

A Pentelikon bányáit még most is aknázzák, a mai Athén főépületei szintén pentelei márványból vannak, tiszta fehér tömb azonban most nehezen található; (majdnem mindnyájuknak vannak kék ereik, némelyik pedig oly kék, mint akár a hymettosi). Azt mondják, hogy Herodes Attikos felhasználta mind azt, a mi még a legszebb minőségből megmaradt, a mikor

a panathenaiiai stadiumot ülésekkel látta el. A modern bányák Athénből nézve fehér foltként látszanak a hegy lejtőjén a Pentelikon csúcsától balra. A régi bányák a jobb oldalon voltak. Egy új kőbánya, melyet nem régen nyitottak meg, állítólag igen gazdag fehér márványban.

Ezek a fehér márványok, a melyeket főleg használtak; másfajta töredékek csak elvétve találhatók; a külföldről való behozatalnak ezen a téren szüksége sem forgott fenn, mivel a közelben, mint láttuk, bőségesen fordult elő a legkitünőbb minőségű márvány.

4. Mindezekhez járul még a *fekete eleusisi kő*, a mely jöllehet nem kristályos szövetekű és így tulajdonképpen nem márvány, a márvánnyal kapcsolatban Athén legszebb épületeinél került használatba. Szövetében hasonlít az Akropolis-közhöz, csak hogy színe fekete és nem kék. Nagy hatással alkalmazták küszöbkönek és más diszitő vonalakra a Propylaionokban, valamint háttérnek az Erechtheion frizében, a melynél az alacsony reliefben dolgozott márványalakok voltak reá alkalmazva.

MÁSODIK FEJEZET.

Az Akropolisnak és a városnak falai.

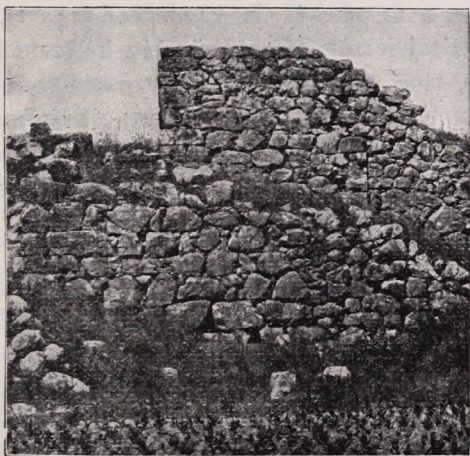
A régi Athénnek, mint fallal körülvelt városnak történetében három főkorszakot különböztethetünk meg: az első az az idő, a mikor az Akropolis volt a város, és más erősítések nem voltak, mint a dombon levők és annak közvetlen szomszédságában az előművek; azután következik az a rövid, de fölötte érdekes korszak, a mikor a város fallal volt bekerítve és az Akropolis valószínűleg nem birt vár jellegével, midőn t. i. Athén még elszigetelve feküdt az attikai síkság közepén; ezután pedig megvalósult az a merész és nagyszerű terv, a mely a hosszú falak segítségével összekötötte a várost a kikötővel, a miáltal a város bevehetetlen és megtámadhatatlan lett, mindaddig, a míg a tenger ura maradt. Ezekből a különböző erősítésekből tetemes maradványok maradtak fenn; részben ezek segítségével, részben a helyek tanulmányozásából, hogy t. i. mennyire alkalmasak védelemre vagy támadásra, még eléggé pontosan meg lehet állapítani azokat a határokat, a melyeken belül a város elterült.

Nekünk nem szabad magunknak az Akropolis sziklasíkjának képét arról a világosan körülhatárolt

és symmetrikus alakról megalkotnunk, melyet térképeknek és tervrajzoknak, vagy éppenséggel a mai Athénnek ismeretéből nyertünk. Azoknak az egyenes és massiv falaknak története itt még nem érdekel minket, kivéve annyiban, a mennyiben megérteti velünk, hogy azok mesterséges falak és hogy nem követik a dombnak természetes körvonalait. A szikla maga természetből fogva minden oldalon meredek, kivéve nyugaton. A déli résznek tényleg megközelíthetetlennek kellett mindig lennie; az északi részen azonban volt több, kissé nehezen hozzáférhető hely, melyeket hátsó kapuknak használtak. Keleten és nyugaton, mind a két oldalon, laposabb lejtő volt a középén, a mely esetleges megközelítést könnyűvé tett. A legrégibb erősítési művek egyes helyeken még most is fennállanak. Az a monda járja, hogy a régi athéniek a pelasgokat használták föl arra, hogy az Akropolist számukra megerősítsék azokkal a gigászi falakkal, a melyeknek egyes maradványai még most is láthatók. Méreteik és jellegük tekintetében hasonlóak ezek a falak Tiryns és Mykene erősítéseihez. Mind a két városnál szintén idegen népnek tulajdonították a falak építését; csak hogy az idegenek nem a pelasgok, hanem a kyklopsok voltak, egy Lykiából származó mythikus óriásfaj. A hagyomány eltérése sajátságos; mert mind a három városban az ősi falak mellett oly cseréptöredékek és másnemű maradványok kerültek elő, a melyek hasonló műveltségre és kézművességre utalnak. Ilyen körülmények között az a tény, hogy a falak építését minden esetben idegen népnek tulajdonították, még pedig más-más idegeneknek, csak azt látszik burkoltan kifejezni, hogy a dolog a későbbi lakók előtt rejtélyes volt, és törté-

nelmi értéke nem több, mint az északi Európában található ama másik hagyomány, mely a némi tekintetben hasonló megalithikus emlékeket óriásoknak vagy az ördögöknek tulajdonítja. A pelasgokra és az ősi Görögországban vitt szerepökre vonatkozó egész kérdés természetesen ezzel még nincs elintézve; az a hagyomány, hogy ők építették az Akropolis falait, szakasz-

11. A tirynsi vár kyklopszalának egy része.

tott mása ama hasonló hagyománynak, a mely a Lykiából való kyklopsokról beszél Mykenében és Tirynsben; bár archaeologiai bizonyság, a mely ezt a hagyományt megerősitené, eddig még nem került elő. Mégis szem előtt tartva az utóbbi évek váratlan és meglepő fölfedezéseit, meggondolatlan dolog volna azt állítani, hogy ily bizonyság a jövő kutatások nyomán nem jöhet napvilágra. Találkozni fogunk ismét a pelasgokkal Athénben, különösen ha majd szóba kerül

a Pelasgikon vagy Pelargikon, a mely az Akropolis nyugati végének erősítési műve volt. De a nagy bástyafalnál, a mely az Akropolis sziklás tetejét koronázta, kevés segítséget nyújt ez a név.

Az erősítés, mint már mondtuk, sokkal szorosabban követi a szikla természetes körvonalait, mint a későbbi fal; főczélja nyilvánvalóan a védelem volt. Nyoma követhető a terven; maradványai megvannak délen és nyugaton és ezek elegendők arra, hogy egész útját jelezzék. Északi oldalán helyzete bizonytalanabb, mert a későbbi fal ezen részen szorosabban követi a természetes körvonalakat; és ezért elfödi elődjét. A szikla keleti végén levő enyhébb lejtőt tömör, egyenesen keresztbe épített fal vágja át, a melyből az alsó kősorok még fennmaradtak. A régi vár olyanak tűnhetett föl, mintha mindegyik sarkán egy-egy nagy tornya lett volna. A főbejárat, úgy mint a későbbi időben, nyugaton volt és azt a régi görög városoknál szokásos módon baloldalán egy kiugró bástya védte, hogy a támadó ellenség jobb, vagyis paizstalan oldala a védők nyilainak legyen kitéve. Ezen főbejáraton kívül volt egy hátsó, hosszú belső lépcsővel megközelíthető bejárat az északi oldal keleti részén, a mykenei és tirynsi hátsó kapuk helyzetének megfelelően. Van ezen kívül egy egészen sajtáságos följárát, a mely természetes barlangba van elrejtve; ez a későbbi időkben nagyon fontos volt; de semmi jel sem utal arra, hogy a legrégibb erősítéseknél tekintetbe vették.

A nyugati oldalon a főbejáratelőtt volt egy teraszos külső építmény, a melyet *Pelasgikonnak* vagy *Pelargikonnak* hívtak; ismeretes volt az Enneapylon vagyis a „kilencz kapus bástyának“ nevén is. Hogy miképpen

- A Fennálio pelasg falak
B " " lépcső
C Mykeni-korú házak nyomai
D Mykeni oszlopok bázisai
E A Pelargikon falának maradványai
F Az első propylon.
G

P = Pelargikon fala K = Kimon fala O = Régi Athena templom.

12. Az Akropolis és védőművei a legrégebbi időben.

voltak ezek a kapuk elhelyezve, arra nézve nincs világos bizonyítékunk; legvalószínűbb az a nézet, hogy azok egymás mögötti bástyák vagy teraszok sorozatában voltak alkalmazva; e nézet mellett szólnak ugyanezen lejtőnek frank és török megerősítései, a melyeket most már teljesen leromboltak. Ezek az erődítések bizonyára nem követték az ősi erődítések vonalait, melyeknek minden nyoma eltűnt és minden hagyománya elveszett; ezeket azonban hasonló körülmények szabták meg; és az Akropolis régi térképei mutatják, hogy a török időkben a várba vezető út fokozatosan vezetett kapuról kapura, éppúgy, a mint annak a régi pelaszg külső erődítéseknél kellett lennie. Nagyon kétséges, hogy miért hívták ezt Pelasgikonnak vagy Pelargikonnak. Az elnevezés ugyanazon hagyományból eredhet, a mely az Akropolis falait a pelasgoknak tulajdonította. De a másik nevet, a Pelargikont, a mely név a kettő közül hitelesebbnek látszik, nehéz megmagyarázni. Aristophanes, mikor tréfás kedvében a szót a *πέλαργος*-szal (= a gólya) hozta összekötésbe, talán közelebb jött az igazsághoz, mintsem képzelte. Tényleg nem valószínű, hogy gólyák keresték fel ezt a helyet; annyi bizonyos, hogy ma gólyákat nem lehet ott látni. De a régi Athénnek egyik-másik törzse madaraktól és állatoktól vette nevét — gondoljunk csak az Aigeisre és Leontisre — és így lehetséges, hogy egy ily nevű törzs élt ezen a vidéken. Még az is lehetséges, hogy ez az eredete a pelaszg falakról szóló mesének; de be kell vallanunk, hogy az egész kérdés egyike a legkétségesebbeknek és leghomályosabbaknak, és hogy az ilyen magyarázó kísérletek, mint a milyen ez, komoly bizonyíték számba nem mehetnek. A külső erődítmény eredetileg való-

szinűleg az északi oldalon vonult el egy darabig, továbbá a déli és a nyugati oldalon; mert ilyen terjedelműnek kell tartanunk azt a szent kerületet, a mely későbbi időkben amannak helyét elfoglalta és nevét örökölte.

Nem tudjuk, hogy meddig maradtak az Akropolis falai Athén egyetlen erősítése; de a mint a város növekedett és a polgári élet központja a király palotájából átment a városban levő agorára, föl kellett merülnie annak a kívánságnak, hogy a polgárok zömének százait megvédelmezzék és nem csupán menedéket biztosítsanak nekik, a hová támadás esetében menekülhessenek. Ilyen változásnak minden valószínűség szerint legalább Solon reformjainak idejében kellett bekövetkeznie; természetesen elvárhatnók, hogy ez a változás egyidejű a királyság eltörlésével. Az Akropolis továbbra is megmaradt fellegrárnak és annak elfoglalása természetesen az első lépés volt, melyet annak, a ki egyeduralomra törekedett, meg kellett tennie; Kylon szerencsétlen kísérlete és Peisistratos szerencsés vállalata példaként szolgálhatnak erre. Az első határozott bizonyíték, a mely egy városfalnak létezése mellett szól, Thukydidesnek (VI. 57.) elbeszélése Hipparchosnak Harmodiostól és Aristogeitontól való meggyilkolásáról; ő pedig bizonyára nagy fáradságot vett magának, hogy ennek az eseménynek részleteit pontosan megállapítsa, hiszen megjegyzi, hogy a közkezen forgó verziók nagyon messzire estek a valótól. Elmondja, hogy Hippias a panathenaiai körmenet napján felülvizsgálta az elrendezést „kint a Kerameikoson”; és hogy Harmodios és Aristogeiton, mikor látták, hogy egyik szövetségesük beszélt vele, abban a hiszemben,

hogy összeesküvésük el van árulva „a kapun berontottak és Hipparchosra támadtak a Leokorion mellett.“ A Leokorion közelsége arra mutat, hogy a kérdéses kapu volt az, a mely a későbbi Dipylonnak felelt meg; az elbeszélés feltételezi egyfelől, hogy már volt városfal, mert hiszen kapuról van szó, másfelől, hogy annak iránya ezen a helyen nem lehetett későbbi menetétől nagyon eltérő.

A mikor az Alkmaionidák a lakedaimoniak segítségével Hippiast kiűzték Athénből, a spartai király elfoglalta az Akropolist, a míg őt Kleisthenes onnan el nem űzte. Kétségtelen, hogy ez alkalommal megszüntették az Akropolisnak várjellegét, hiszen a legutóbbi események bőségesen megmutatták, milyen veszedelmes a vár a polgárok biztonságára nézve, akár belföldi zsarnok, akár külső ellenség részéről; nyilvánvaló, hogy az Akropolis az ideiglenes torlaszok felállításától eltekintve nem volt védelmi állapotban, mikor a perzsák húsz évvel később Attikát elfoglalták.

Hogy a perzsa háborúk idejében az alsó várost fal vette körül, azt elegendőképpen bizonyítja az a körülmény, hogy a delphi jóslat τροχοειδής-nek, azaz „kerékalakú“-nak írja le. Ilyen jelző sohasem lehetett volna alkalmazható az Akropolisra, sem nem illelék egy fal nélkül szűkölködő városra. Azt az ellenvetést lehetne talán tenni, hogy nehéz ebben az esetben megérteni, miért nem gondoltak az athéniek egyáltalában arra, hogy a városukat megvédelmezzék; ilyen vállalkozásnak veszedelme azonban világos volt. A hosszú falak nélkül Athén tarthatatlan volt huzamos és rendszeres ostrom ellenében, ilyent pedig a perzsák rengeteg csapatai könnyen tarthattak fenn. Mindennemű segítségtől a város teljesen el volna vágva,

felmentésre pedig csak a perzsa sereg leverése esetén volna remény, erre azonban a legkisebb kilátás sem volt, ha csak az athéniek maguk nem vállalkoznak a támadásra. Nem csoda tehát, hogy akkor, a midőn a delphi jóslóhely meghagyta az athénieknek, hogy bízzák magukat fából való falakra, a polgárok többsége

13. Az Akropolis északi és nyugati oldala; (az északi oldalon a barlangok és följárók.)

az asszonyokat és gyermekeket a tenger másik partjára szállította át, ők maguk pedig hajókra szálltak, a melyekkel azután Görögországot a salamisi csatában megmentették; egynéhányan, főleg öregek, szószerint magyarázták a jóslatot és megmaradtak az Akropolison, fafallal torlaszolván el annak bejáratát. Ez a hely bizonyítja, hogy ilyen torlasz nélkül az Akropo-

lis védhetetlen lett volna. A védelmezők megállták helyüket a támadások ellen mindaddig, a míg a perzsák egy meredek és őrizetlen úton, Agraulos kerületén át, meg nem találták a várba vezető följárást.¹ Általában az a nézet volt elterjedve, hogy a vármászó csapat vagy nyílt helyen mászott fel, a hol alig kerülhetett el a várbeliek figyelmét, vagy azon a közvetlen és keskeny lépcsőn jött fel, a mely még most is látható Agraulos barlangja felett; de egy ilyen nyíltan fekvő út, ha csak nem volt erősen eltorlaszolva, alig maradhatott őrizetlenül. Újabb ásatások egy sokkal valószínűbb útirányt mutattak. Az Akropolis északi fala alatt vagy azon belől természetes sziklaszakadék vonul; ennek nyugati bejárata Agraulos barlangjától nyugatra van, a kiálló szikla mellső részén; keleti végén is van kijárata, majdnem szemben az Erechtheion nyugati oldalával. Ennek a sziklaszakadéknak ott, a hol az Akropolis falain belül halad, van egy felső nyílása, a melyen át a szikla fennsíkjára lehet jutni; ott azonban egy körülbelül húsz lábnyi meredek szakadék van, mely könnyen támaszthatta a védelmezőkben azt a gondolatot, hogy őrizetre úgy sem szorul; a támadó csapat pedig, ha már egyszer a

¹ Némiképpen zavart okozott Herodotosnak leírása erről a följáratról, mely szerinte az Akropolis homlokoldalán, de a kapúk mögött volt. Ennek alapján például Leake (*Top. Ath.* 128. l.) azt hiszi, hogy Herodotos az északi oldalt tekintette homlokoldalnak és hivatkozik a modern írókra, kik ugyanazt a nézetet vallják, míg mások azt hiszik, hogy homlokoldalnak keletet kell jelentenie, mert arra felé van a templom homlokzata. A földalatti folyosó bejárata nyugat felé van; ugyanerre van a főbejárat iránya is és ettől körülbelül hatvan méternyire fekszik hátrafelé; így tehát Herodotos leírása, a mint látjuk, épp oly pontos, mint világos.

szakadékban volt, létrák és kötelek segítségével kényelmesen mászhatott fel. Most egy középkori lépcső vezet le egy ideig, de azután hirtelenül véget ér és csak elővigyázattal használható; alulról könnyű a szakadékon áthatolni (l. 31. kép).

A fafalak védelmezői, ha egyszer így hátulról támadták meg őket, nem védelmezheték magukat tovább; a perzsák hozzá is fogtak Athén templomainak, házainak és falainak rendszeres lerombolásához. Arról nincs biztos tudomásunk, hogy a város és az Akropolis erődtényeinek lerombolása miképpen történt és milyen terjedelmű volt; de erre nézve némi következtetést abból vonhatunk, a mit Thukydides az athéniek eljárásáról elmond, a mikor városuk romjai közé visszatértek. Adatai főleg, azt lehetne mondani kizárólag, a város falaira vonatkoznak, és már maga az a tény jelentős; demokratikus államban a városfalak fontosak voltak a védelem szempontjából, megerősített fellegvár ellenben jelentéktelen, sőt kívánatos sem volt. Egyik helyen (Thuk. I. 89. 3.) azt olvassuk, hogy „a körfalból csak csekély maradvány állt fenn”; egy másik helyen (I. 93.) igen érdekes módon írja le az újjáépítést: „Ily módon vették körül az athéniek városukat bástyázattal rövid idő alatt. S még most is tisztán látható rajta, hogy nagy sietséggel rakták. Ugyanis az alap mindenféle kövekből van rakva, néhol a nélkül, hogy egybe voltának illesztve s csak úgy, a mint éppen oda vitték. Voltak beleépítve szobrok a sirokról s egyéb feldolgozott kövek nagyszámmal. A körfalat ugyanis nagyobbá tették s minden ponton kijebb vitték; e miatt a sietségben mindenhez egyformán hozzányúltak“. Az ilyen módon fölépített falnak egyes részei még most is

megvannak; különösen a Dipylon szomszédságában, a hol tényleg régi sírköveknek töredékeit találták a falba beleépítve, úgy a mint azt Thukydides leírja; de szavainak ezen szószerint való igazolása mellett egy kis nehézség is van, mely magyarázatra szorul. Elbeszélése szerint nem fér ahhoz kétség, hogy volt a városfalnak egy korábbi kerülete is; erről pedig már láttuk, hogy az magában véve is valószínű, meg aztán van rá világos, bár szerény tanúságunk is. De ez a tanúbizonyság azt is mutatja, hogy legalább a Dipylon-kapu szomszédságában a korábbi és a későbbi kerületnek majdnem egybe kellett esnie, a dombok gerinczének mentén pedig az Akropolistól nyugatra a terep alakulása csak kevés változatot enged a védőfal vonalában. Nekünk különben a πανταχῇ (= minden oldalról) szó jelentését nem kell túlságosan szószerint vennünk; az egész helynek értelme egészen jól megfér a tényekkel, ha felteszszük, hogy a későbbi fal a régebbi határokon túlment az Akropolistól északra és keletre fekvő, aránylag sík területen, a hol több hely volt a növekvő város számára és a hol most is a modern város a réginek határain túlterjed.

Athén újjáépítésének vezető szelleme Themistokles volt; tervei nem szorítkoztak csupán a város falainak újjáépítésére vagy kibővítésére. Ő volt, úgy látszik, az első nagy politikus, a ki fölfogta azt a nagy elvet, hogy valamely birodalomnak szilárd alapját a tenger feletti hatalom teszi, s ő volt az, a ki ezt az elvet a kor és hely viszonyaihoz képest alkalmazta. Az ő ideje előtt az athéniek Phalerontól és kikötőjétől függtek¹; úgy látszik, hogy legelőször ő ismerte

¹ Herodotos VI. 116 s köv.; Pausanias I. 1, 2.

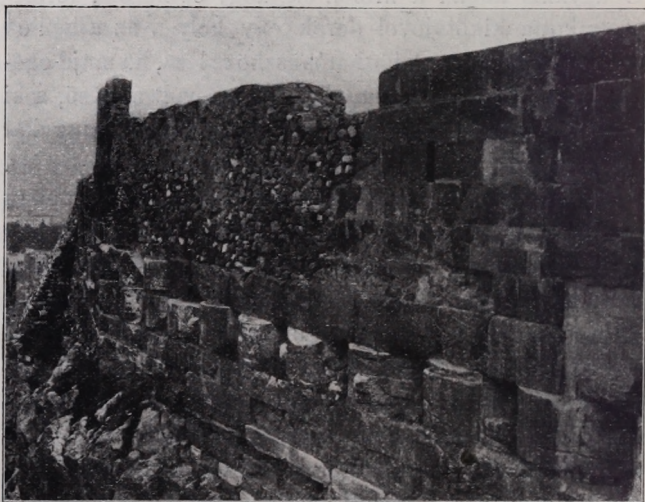
föl és vette számításba a Piraeus nagy természeti előnyeit. Erről ismét Thukydides (I. 93. 2.) ad legvilágosabban számot; állításait más tekintélyek is megerősítik: „Themistokles tanácsára belefogtak a Peiraieus bástyázata hátralevő részének a felépítésébe is. Ebben már korábban belekezdtek az ő archonsága alatt . . . Ő ugyanis abban a hitben élt, hogy ez három, természetalkotta kikötőjével derék egy hely s az athéniek hatalma kifejlésének hathatós eszköze lesz, ha majd egészen hajózásra adják magukat. Mert ő volt az első, a ki ki merete mondani, hogy a tenger urává kell magukat felküzdenniök, s meg is tette e cél felé az első lépést. A Peiraieus körül a bástya az ő terve szerint abban a vastagságban épült, a minőben még manapság is látható, t. i. oly szélesen, hogy két szekér haladhattott el egymás mellett,¹ építésénél nem használtak sem törmeléket, sem vályogot, hanem nagy, éleikkel egymásba illő négyszögletes termésköveket, s kívülről vaskapcsokkal és ólommal voltak összefoglalva egymással. Magasságban azonban körülbelül csak felénnyire építették, mint a hogy ő tervezte. Themistokles nevezetesen arra célzott, hogy a bástya a magasságával és vastagságával minden támadó kísérlettől elriassza az ellenséget s úgy gondolkozott, hogy ekkép csekélyszámú s tábori szolgálatra a legalkalmasabb emberekből álló őrség is elegendő lesz hozzá, a többiek pedig hajókra szállhatnak. Az ő gondjai mindezek felett hajókra irányultak, még pedig, mint gondolom, azért, mert jól látta, hogy a perzsa király hadai tengeren könnyebben támadhatnak, mint szá-

¹ Bárhogyan állítjuk helyre a szövegbeli hénzagot, ez kell hogy legyen az értelme.

razon; ő ugyancsak a Peiraieust fontosabbnak tartotta a felső városnál s nem egyszer intézte az athéniekhez azt az intést, hogy ha a szárazon valaha győzedelmeskednek rajtok, húzódjanak le a Peiraieusba; innen hajóikról az egész világgal daczolhatnak“.

Mielőtt megvizsgáljuk, hogy Themistokles ezen

14. Az Akropolis északi fala, melybe a régebbi Parthenonnak oszlopdobjai vannak beépítve.

falaiból vannak-e még most is meglevő maradványok, legjobb lesz rövid pillantást vetni Athén erődtésein későbbi történetére. Themistokles egész politikája, a melyet később Perikles is magáévá tett és kifejtett, kegyvesztése és száműzetése után egy ideig hitelét veszttette; és a Kimon alatt végzett munka más irányban haladt. Van különben egy darab fal Athénben, a melynek — jóllehet építésének körül-

ményeire nézve nincs bizonyítékunk — Themistokles idejében kellett épülni; ez a még most is fennálló fal az Akropolis északi oldalának mentén van. A fal, eltérőleg a keleten és délen épült faltól, rövid, szögletek által elkülönített szakaszokban követi a szikla körvonalait; beléje számos oszlop, architrav és a perzsáktól elpusztított épületeknek egyéb töredékei vannak beépítve. Így tehát meglepő hasonlatosságot mutat a városnak azon falaival, melyek Themistokles

15. Az Akropolis dél felől: alul balról az Odeionnak, jobbról az Eumenes-stoának arkádus romjai; ez utóbbiak fölött Kimon fala.

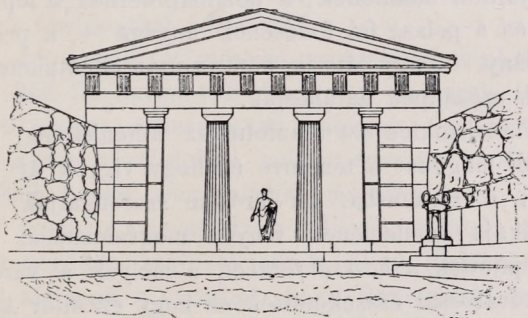
idejébe tartoznak és a melyekről Thukydides említi, hogy részben már előbb faragott tömbökből voltak építve; az épületekkel, a melyektől ezeket a tömböket vették, majd később fogunk foglalkozni. Az Akropolisnak északi fala mind anyaga, mind tervezete szerint nagyon erős ellentétben áll a déli és a keleti oldalak pompás falával. Ezt Kimon építette abból a zsákmányból, a melyet 468-ban az Eury-

medon melletti csatában nyert a perzsáktól; elrendezés, valamint kivitel tekintetében Athén legremekbbr emlékei közé tartozik. Eltérőleg a pelasg és a későbbi északi faltól, nem követte a sziklának szabálytalan körvonalait, hanem három egyenes és megszakítatlan kanyarulatban vonul az északkeleti szöglettől a délkeletiig, a délkeleti szöglettől addig a pontig, mely a Parthenon nyugati végétől délre esik, innen meg ismét a délnyugati bástya sarkáig. Ennek a falnak remek összhatása főleg symmetrikus és szabályos elrendezésén alapszik, a mely az Akropolisnak minden látogatóját megkapja és Athén tervében igen szembeötlő vonást alkot. Építéséhez kiváló mérnöki tudás és ügyesség kellett; a szikla a déli oldalon meredek esésű, a régi pelasg erődítmény meg tekintélyes távolságra van a kimoni falon belül, a mely oly magasságban és vastagságban épült, hogy a fennsíkot ezen az oldalon az Akropolis legemelkedettebb síkjának színvonaláig viszi és e mellett azt a rettenetes súlyú földet tartja, a melyet erre a célra belül föl kellett tölteni. Kimonnak ez a fala valójában nem is szolgált erődítésül, hanem terasz-fal volt. Védelmi céloknak az előbbi vonal is megfelelt volna; de Kimonnak az volt a terve, hogy az egész Akropolist a város méltó középpontjává tegye, hiszen a város maga is Athenának volt szentelve, ebből a célból szélesítette ki és egyengette az Akropolis síkját és megadta neki azt a symmetrikus alakot, a mely most is jellemzi. Az északi oldalon megelégedett avval, hogy Themistokles falát befejezte, annak szintjét két vagy három lábbal felemelte és beleépítette az Agraulos barlangjába levezető lépcsőt; a nyugati följárónál terjedelmesebb toldások voltak

szükségesek, hogy a bejárat méltó legyen ahhoz a megnagyobbított kerülethez, a melyhez vezetett. Látuk, hogy a régi pelasg erődítmény bejáratától délre bástya szögelt ki, a mely valószínűleg a győzelemdó Athenának szentélyét foglalta magában. Ez a bástya egy derékszögű, a déli fallal egyenlő alakú kiszögellésbe volt zárva; északi oldalához pedig kapuzat (propylaion) volt építve, a melynek némi nyomát még most is láthatjuk Perikles nagyszerűbb épít-

16. A régebbi Propylaion (képzeletileg helyreállítva);
kétfelől a pelasg fal.

ménye alatt. Ez a kapuzat inkább délnyugat felé fordult; egyike a homlokpilléreknek, a melyek azt bezárták, most is látható a későbbi Propylaia külső oldalán, délen, alapozásának vonala meg szintén követhető a későbbi kapubejárat sziklájában. A kapuzat tompa szögben állott a régi pelasg falhoz, a melynek tetemes része állva maradt itten és Artemis Brauronia kerületének határát alkotta. Ezt a durva régi falat nyilvánvalóan nem tartották új környezetébe beleillőnek és azért vékony márványlapokkal fődtek be, alapjánál meg ugyanabból az anyagból

való lépcsőket alkalmaztak, a mely a bástya déli oldalának szegélyezésénél is előfordul. Közvetetlenül a kapu előtt alapzatra helyezett háromláb állott. Mindez most is világosan fölismerhető, a későbbi Propylaia déli oldalával való érintkezés helyén. A kapuzat és a hozzátartozó építkezéseknek kora vitás; egyes tekintélyek hajlandók azokat Peisistratos idejének tulajdonítani. De ha meggondoljuk, hogy Peisistratos idejében az Akropolis még vár volt, nem tarthatjuk a bejáratot odaillőnek; a homlokpillérnek, a lépcsőknek és a pelasg fal földésének anyaga — a pentelei márvány —, úgy látszik, határozottan ellentmondanak a VI. századbeli datálásnak.

Themistokles azt ajánlotta az athénieknek, hogy bizzák magukat a tengerre és hogy vigyék át városukat a Piraeusba, ha erősen szorongatják őket. Politikája szellemének fényes megvalósítása, hogy megépítették a *hosszú falakat*, a melyek a várost a kikötővárossal összekötötték és hogy ez által Athént magát tényleg tengeri kikötővé tették. Pausanias ezt a tervet Themistoklesnek tulajdonítja; Plutarchos meg arról értesít minket, hogy Kimon kezdte meg a hosszú falakat és hogy ő maga is hozzájárult azokhoz a nagy kiadásokhoz, a melyeket a mocsaras talajban a kavicscsal és nehéz kövekkel való alapozás okozott; de ez mindenestre igen hosszadalmas vállalkozás volt, úgy hogy a *hosszú falaknak, valamint a Piraeus falának befejezését Periklesnek kell tulajdonítanunk*; az erődítések egész rendszere politikájának szükségszerű föltétele volt. Thukydidesből tényleg azt tanuljuk, hogy a hosszú falakat körülbelül 460-ban Kr. e. kezdték és 458 táján fejezték be; mivel pedig ezek az időpontok Perikles befolyá-

sának korábbi napjaival vágnak össze és Kimon száműzése (461) és visszahívása (458) közé esnek, ki van zárva, hogy Kimonnak része lehetett volna a munkában, ha csak fel nem tételezzük, hogy azt már Kr. e. 461-ben kezdték meg, de hogy az alapozáson nem igen jutottak túl és hogy befejezéséhez komolyan 460-ban fogtak hozzá. Ebben az esztendőben hallgathatta Sokrates, mint tízéves fiú, Periklesnek azt a beszédét, melyet a város és a Piraeus közti falak¹ építésének érdekében mondott, a mint azt Platon *Gorgias*ában elbeszéli.²

A két hosszú fal *piraeusi* vagy északi és *phaleroni* vagy déli fal nevéen volt ismeretes; hosszuk legnagyobb részén párhuzamosan haladtak egymással és 168 méter távolságban voltak egymástól. Mind a kettőből Leake még tetemes maradványokat látott, most azonban már majdnem teljesen eltűntek. Mind-egyik végükön széjjelterjedtek, hogy kedvező pontokat zárjanak a városnak és a Piraeusnak körületebe. A phaleroni fal helyzetét illetőleg sajátságos tévedés található Athén városának legmodernebb topografiáiban és térképein, bár Leake-nél nem fordul elő. Tudniillik az föltevés, hogy a fal a mai ú. n. Ó-Phaleron felé vezetett, a phaleroni öböl keleti végéhez és nem a piraeusi előhegység ama sarkához, a mely az öblöt annak nyugati végén zárja. A Piraeus-

¹ A τὸ διὰ μέσου τείχος kifejezésnek ezt az értelmét védi, úgy látszik, helyesen Leake. „A középső vagy harmadik fal”-ról szóló magyarázat Platon néhány commentatorától származik; bizonyos, hogy Dion Chrysostomos a kifejezést az előbbi értelemben használja. *Or.* 6. p. 87. Lásd „a harmadik hosszú fal”-ról szóló jegyzetet a fejezet végén.

² 455. E.

ról szóló fejezetben adjuk annak bizonyítékát, hogy ez az utóbbi Phaleronnak helyes fekvése. Itt bennünket csak az érdekel, hogy egy fal, a mely Athént a phaleroni öböl keleti végével kötötte volna össze, a védelem szempontjából teljesen haszontalan lett volna, mert ez a piraeusi fallal oly háromszöget alkotott volna, a melynek alapja a phaleroni öböl homokos partja. Ezen a parton, a mint láttuk, könnyű a kikötés és mivel soha semmi módon sem volt támadás ellen megvédve, egy hirtelen partra szálló ellenség bármely időben a város védő művein belül foglalhatott volna állást. Másfelől a piraeusi félsziget egész területét, jóllehet sziklás és kikötésre nem igen alkalmas, a tenger felé zárt fal védte, a melyből tetemes maradványok még most is láthatók; s így tekintve, hogy szárazföldi összeköttetésének mindkét végébe beletorkollott az Athénből kiinduló két hosszú fal, az erősítés köre teljesnek és megtámadhatatlannak mondható. A hosszú falaknak építésze Kallikrates volt, ugyanaz az ember, a ki a szárnyatlan Nike templomát tervezte és Iktinosnak a Parthenon emelésénél segédkezett.

A mikor a város és a Piraeus falai, továbbá az ezeket összekötő *hosszú falak* elkészültek, Athén erősítményei megkapták azt az alakot, a melyet Görögország függetlenségének egész idején át megtartottak; de nem érintetlenül, mert több ízben lerombolták és ismét felépítették azokat. Ismeretes a mese, hogyan rontotta le Lysandros a peloponnesosi háború végén, Athén eleste után a Piraeus falait és a hosszú falakat harsonák hangja mellett, míg a spartai szövetségesek nagy ünnepet ültek, mert, mint mondták, földerült a szabadság hajnala. Munychia várát azonban, a melyet

Hippias a Piraeus megerősítése¹ előtt épített, csak részben rombolták le; mert Thrasybulos, Phyléról történt vakmerő támadása után, elfoglalta és birtokában tartotta a harmincz zsarnok elűzéséig. Mikor Konon Knidosnál aratott győzelme után némileg visszaállította Athén régi állapotát, első dolga volt, hogy újból felépítse a hosszú falakat; későbbi utazók, mint pl. Pausanias, azoknak megmaradt részeit Konon művének tartották, jöllehet a falak időközben sok viszonytagságon mentek át. Sokszor találunk történetíróknál és feliratokban említést a falak javításáról és helyreállításáról — különösen a chaironeiai csata után, majd ismét Habronnak, Lykurgos fiának kormányzása idejéből. Demetrios Poliorketes, mialatt elfoglalva tartotta Athént, lerombolta Munychia erődítményét és másikat épített a Museion-dombon. A mikor V. Fülöp, makedon király, 200-ban Kr. e. megtámadta Athént, Livius tanúsága szerint romokban heverték a hosszú falak; a mi megmaradt a falakból, annak jó részét Sulla beleépítette abba a bástyába, a melyet a város ellen a Dipylon-kapu mellett emelt; a mikor pedig elfoglalta Athént, elpusztította a városfalat a szent kaputól egészen a Piraeusig. Calenus, Caesar alvezére, a Piraeust fal nélkül találta Kr. e. 48-ban; és később a hosszú falak és a Piraeus falai valószínűleg csak mint emlékek állottak fenn; hiszen hasznukat már nem vehették, miután Athénnek tengeri hatalma letűnt. A városfalakat viszont megújították, sőt ki is bővítették. Hadrianus nagy új negyedtet csatolt a városhoz, Valerianus és Justinianus alatt szó esik az erődítményekről, a melyek az akkori barbár támadások

¹ Arist. *Ath. Pol.* c. 38.

ellen voltak szükségesek. Ezek valószínűleg a régi vonalakat követték. A frank és török uralom idejében a város bekerített része az Akropolistól északra elterülő keskeny hosszúkás négyszög volt, a mint azt Athén régi látképei mutatják; ez főleg azért érdekel bennünket, mert nyugati sarka Attalos stoa-jával esett egybe s így részben fönn tartotta ezt. Az Akropolist ekkor megint fellelgyárrá alakították át; bástyáit falazással borították és támasztó pillérekkel megerősítették; nyugati oldalán néhány üteget és külső erődítvényt építettek, a melyek a kezdetleges Pelasgikon, vagy „kilenczkapú“ elrendezésére emlékeztetnek; Herodes Odeionát belevonták az erődítményekbe, a Propylaia déli szárnyánál pedig fölépítették a frank tornyot, mely az Akropolis régi képeinek szembeötlő ismertetőjele. Végül, a szabadságharcz alatt, Andruczosz Odysseusz a Klepsydra fölött bástyát emelt, hogy az Akropolis védőinek biztosítsa a szükséges vizet. Ezt a bástyát és a frank tornyot, valamint az Akropolis nyugati végén levő későbbi külső bástyákat most már lebontották. Részben sajnálnunk kell a későbbi emlékeknek ezt a lebontását, bár Athénben ez kevésbé esik kifogás alá, mint egyebütt. De az újabb idők vezető embereit ebben a dologban majdnem kizárólag a classikus korbéli Athén dicsőségének emléke vezette és így érthető, hogy nem voltak tekintettel annak a kornak maradványaira, melyben Athén csak vidéki város volt és fénykorának örökül maradt ékességein kívül egyéb építészeti díszszel nem igen bírt.

Ez a rövid történelmi áttekintés elegendő lesz arra, hogy *Athén falainak mostani maradványait* tanulmányozhassuk, és útbaigazításul szolgálhat annak meg-

17. Themistokles falának maradványai a Dipylon-kapu közelében.

állapítására, hogy milyen korbeli és jellegű munkát várhatunk a különböző helyeken. Úgy látszik, hogy a város körfalát, miután azt Themistokles egyszer megépítette, sohasem bontották le teljesen; de annyi helyreállításon és átépítésen ment keresztül, hogy nem csodálkozhatunk, ha akárhány részében későbbi munkákat találunk. Vitruvius szerint a Hymettos és Pentelikon felé néző oldalak téglából voltak építve — valószínűleg vályogtéglából; ilyformán ezekben a részekben alapozásoknál egyebet nem igen várhatunk; ha pedig mást is találnánk, akkor ez a római császárság idejébe tartozik. Iránya egész terjedelmében hozzávetőleges biztonsággal megállapítható, jöllehet nyomai a mai város által elfoglalt részben csak elszigetelten és gyakran véletlenség folytán kerültek napfényre, a melyeket azután úgy kell rendbe foglalni. A falból nem látni semmit, kivéve ha egy-egy ház alapozásánál vagy más célú ásás alkalmával föltárták egy-egy részét. Kivételt alkot a Dipylon-kapu és annak közvetetlen környezete, a melyet a Görög Archaeologiai Társaság rendszeres ásatásai által tártak fel. Nyilvánvalóan ezt tartották Athén legsebezhetőbb pontjának. Itt történt V. Fülöp makedon király sikertelen támadása 200-ban Kr. e. és itt építette Sulla azt a bástyát, melynek segítségével a várost bevette. A *Dipylon-kapu* alapozásai valamint a két oldalán levő falak alsó részei most láthatók és Athén védelmi műveiről igen tiszta képet adnak nekünk. A kapu maga, mint már a neve is jelzi, kettős kapu; még pedig *kettős* kétféle értelemben, a mennyiben külső és belső kapuja van, a melyeket közbezárt udvar választ el egymástól, és azonfelül mindegyik kapu a középén levő pillér által két részre van osztva. A köz-

benső udvarnak értéke kiderült akkor, a mikor V. Fülöp a külső kaput bevette és egy lovascsapat élén meggondolatlanul berontott; egyszerre bekerítve és keresztútban találta magát, úgy hogy csak nagy nehézséggel szabadíthatta ki magát. A Dipylon-kapu egyúttal Athén összes kapui között a legforgalmasabb is volt. Ez volt a határ a külső és belső Kerameikos, az agora és a Fazekas-negyed között, a mely utóbbi az ott roppant mennyiségben előforduló, páratlan minőségű attikai agyag fölhasználásával most is gyakorolja hagyományos iparát. Régi időkben thriai kapu néven volt ismeretes, mert a thriai síkra vezetett. Az Eleusis-felé vezető *szent út*, a melynek akkor épp úgy mint most főországútnak kellett lennie Görögország többi részébe, a szent kapun vitt át, ez pedig vagy más neve volt a Dipylonnal, vagy azonosítandó azzal a keskeny, a falban valamivel délre levő nyílással, a mely talán csak az Eridanos vizének kivezetésére szolgált.¹

Bármint áll a dolog, a szent út mindegyik esetben a domborműves sírkövek sorai között vonult, a melyek most is jellemzik a Kerameikost; ezek számára ezt a helyet kétségkívül nemcsak azért választották, mert erre járt minden esztendőben a mysteriumok nagy körmenete, hanem azért is, hogy az Athénbe érkező és onnan induló vándorok is láthassák a síremlékeket, akár szárazon, akár tengeren teszik útjukát. Mert jóllehet a Dipylon némi távolságban volt a piraeusi kaputól, a mely tovább délnek feküdt, közel a mai csillagvizsgálóhoz, a legtöbb utas valószínűleg szívesebben járt a falakon kívül levő

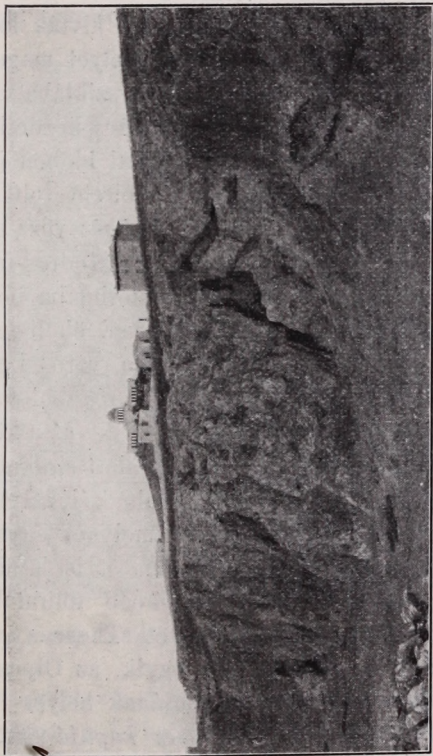
¹ Lásd 18. l.

sikon és követte az utat, a melyet most is, mint legalkalmasabbat, az országút és a piraeusi út követ. Pausanias ezen az úton jött Athénbe s ezért a Dipylon-kapunál kezdi Athén leírását; ő meg kétségtelenül azt a hagyományos utat követte, a melyet amaz idők kalauzai látogatók számára előírtak. A Dipylontól az Akademia és Phyle felé is ágaztak el utak.

A fal vonalának alapozásai, a melybe a Dipylonkapu van beleépítve, úgy látszik, az eredeti, Themistoklestől épített falnak alkották részét; néhány ezen időbe tartozó alsóbb kősor még most is megvan; az ásatások folyamán tényleg találtak a falba beleépítve néhány régi sírkövet, a melyek Thukydides állításának igazolására szolgálnak, hogy a sebtiben történt építés alatt „sok sírkövet és korábbi épületekről származó feldolgozott tömböt használtak fel“. A dombon, a mely délnek a piraeusi kapu felé emelkedik, a fal felső építkezése nagyon kevert jellegű, bár az alapozások régiek; s itt eszünkbe jut az a tény, hogy Sulla ezt a falszakaszt a talajig lebontatta. Ezen a ponton a főfalon kívül, körülbelül hat méterrel előtte, húzódott a falnak egy második vonala, mely gondos építkezés idejében, talán a IV. században épült. A városfalat a Dipylontól kiindulva a nyugati magaslatok körül nyomon követhetjük, részben az alapozások gyér maradványai, részben a talaj természetes alakulása alapján; a kapuk helyzete ellenben ezen a vidéken legnagyobbbrészt bizonytalan. A *piraeusi kapu* közvetlenül a szent kapu után következett és valószínűleg annak a dombnak északi lejtőjén volt, a melynek tetején most a csillagvizsgáló emelkedik és a melyet ott talált felirat után most néha a Nymphák dombjának neveznek. Ennek külső részén feküdt

mindjárt a Barathron, a hová a kivégzett gonosztevők testeit dobták. A városfal azon részén, mely a két hosszú fal végei között terült el, félreismerhetetlenül két kapunak van helye, az egyik éppen délre a csil-

18. A Barathron-szakadék. (Fönt a modern csillagvizsgáló.)

lagvizsgálótól, a másik abban a mélyedésben, a hol most Szent Demetrius Lombardaris temploma áll; a kettő közül az egyiknek a *melitei kapu*-nak kellett lennie. Ez a két kapu arra a területre vezetett, melyet a hosszú falak északkeleti részei alkotnak, mielőtt

párhuzamosan haladnak a Piraeus felé; pontosabb volna talán ezt a területet a város és a hosszú falak közt fekvő toldalék városrésznek, afféle külvárosnak, tekinteni, mert, a mint látni fogjuk, a Thukidydesből kiolvasható felosztás szerint a város gondozása alá tartozott. Koilének, azaz üregnek hívták azon mély, dombhátak közötti völgy után, melyet magában foglalt; nevezetes, hogy sok benne a sziklába vájt lakásnak nyoma, melyek közül egynéhány kezdetleges, sok azonban kétségkívül még történeti időben is lakásul szolgált. A phaleroni falon túl, délfelé volt az *itoniai kapu*, a melyen át a rendes országút vezetett Phaleronba; kissé továbbra feküdt a Kodros-feliratban¹ említett kapu, a melyen át a mysteriumba beavatottak mentek le a tengerhez a phaleroni öbölben.² Körülbelül itt kellett a Hadrianus-féle város kerületének eltérnie Themistokles falától. A régebbi falnak irányát már nem állapíthatjuk meg; de az a körülmény, hogy a mai Athén egyes utczái alatt sirokat földöztek fel, arra vall, hogy a régebbi falnak jóval Hadrianus fala mögött kellett feküdnie, a melynek egyes nyomai a királyi palota kertjében még most is láthatók. *Hadrianus kapuja*, a mely hivalkodó fölíratában, Hadrianus városát megkülönbözteti Theseus városától, valószínűleg a régebbi fal egyik, az Olympieionhoz és a Kallirrhoéhez vezető kapujának helyét jelzi. Még odébb kellett lennie *Diochares kapujá*-nak, a melyről tudjuk, hogy közel volt a Lykeionhoz, valamint a *diomeiai kapu*-nak, északnyugatra a várostól; ugyan-

¹ CIA. IV. 53a.

² Ezen két kapu helyzetének felcserélése természetes következménye annak az elhelyezésnek, a melyet most adnak Phaleronnak.

csak itt kell keresnünk a Panops kútja melletti kaput, a mely talán az említett két kapu egyikével azonos. Az Olympieiont magába foglaló Hadrianus-féle falnak is kellett kapukkal bírnia, melyek a Kallirrhoe és az Ilisoson át vezető hid mellett fekvő Stadion felé szolgáltak, továbbá oly kapukkal, a melyek a régebbi

19. Hadrianus kapuja, mögötte az Olympieion oszlopai és a Hymettos.

fal imént említett kapuinak feleltek meg. A város északi részén, a Lykabettos alján nyugatra elterülő síkságra nyílt az *acharnai kapu*, a honnan több út ágazott el; közte és a Dipylon között volt még egy másik kapu, a mely közvetlenül vezetett a Kolonos és az Akadémia felé, jöllehet az utóbbihoz a Dipylonon át vitt a szokásos út. A városnak északi határát ezen a vidéken azon, négyszögű tömbökből

álló fal tetemes maradványai nyomán állapíthatjuk meg, melyeket a mai Sophokles-utcza tözsomszédságában találtak. Ebből láthatjuk, hogy a régi város az Akropolistól minden irányban körülbelül egyenlő távolságban terjedt ki, ellentétben a modern várossal, a mely majdnem ugyanakkora területet foglal el, de úgyszólván kizárólag észak és kelet felé terjed ki, üresen hagyván az Akropolis és a tenger között fekvő vidéket.

II. a) és b). Két jegyzet Thukydides II. 13. 6-hoz.

a) *A harmadik hosszú fal.* A legtöbb új topografus, jöllehet Leake más véleményen van, egy harmadik hosszú fal létezését is feltételezi; így tehát szemügyre kell vennünk a régi írók adatait, a melyekre ez a feltevés támaszkodik. Ma semmi nyoma nincs egy harmadik hosszú falnak és sehol említés nincs, hogy ilyen valaha létezett volna; egy ilyen falnak strategiai szükségessége és valószínűsége eltűnik, ha a phaleroni falat való helyzetében gondoljuk el, t. i. párhuzamosan a piraeusi fallal, nem pedig úgy, mintha a phaleroni öböl keleti oldala felé lett volna irányítva.¹

A τὸ διὰ μέσων τεῖχος kifejezés Platonban fordul elő (Gorgias 455 E) és Harpokration, valamint modern írók magyarázata szerint a harmadik falra vonatkozik; legvalószínűbb jelentése azonban, a mint Leake kimutatja, „a város és a kikötő közötti fal”; ilyen értelemben használja Dion Chrysostomos, (Or. 6. p. 87); „a középső fal” értelmében a fentebbi kifejezés nagyon kétséges görög; ebben az értelemben τὸ μέσων

¹ Lásd Angelopoulos: Περὶ Πειραιῶς.

τείχος egyszerűbb és világosabb lett volna. Ezt a kifejezést nem tekintve, az egyetlen,¹ a harmadik falról szóló hely Thukydidesben van (II. 13. 6.), a hol Periklest szólaltatja meg a falakról, a melyeket Athén védelmezésénél meg kellett szállni. „A phaleroni bástya 35 stadion hosszú volt a város körfaláig és e körfalak őrizet alatt álló része 43 stadion volt; ennek egy része, az, a mely a phaleroni és a hosszú fal között volt, nem állt őrizet alatt; továbbá a Peiraieus elé húzódó hosszú falak 40 stadionnyira nyúltak s ezeknek külső része állt őrizet alatt; a Peiraieusnak Munychiával együtt az egész körfala 60 stadionnyi volt s ennek fele állt őrizet alatt.” Első pillantásra ez a hely tényleg arra látszik utalni, hogy volt két hosszú fal a Piraeushoz, azonkívül egy, a mely Phaleron felé vezetett. Másfelől Thukydides maga egy másik helyen² csak két falról beszél, a piraeusiról és a phaleroniról; Xenophon,³ Aischines.⁴ Andokides⁵ és Livius⁶ szintén csak két falról szólnak; hasonlóképpen csak két fal, az északi és a déli, van említve abban a feliratban,⁷ a mely a hosszú falaknak Habron alatt történt újjáépítésére vonatkozik. Ezenkívül a στελή és *bracchia* (lábszarak, karok) kifejezések, a melyeket a görögben, illetőleg a latinban róluk alkalmaz-

¹ Leake joggal nem veszi tekintetbe Harpokration idézetét Aristophanesből („három fal Attikában”); mert nincs semmi bizonyíték arra nézve, hogy Aristophanes helye a hosszú falakra vonatkozik.

² I. 107.

³ *Hell.* II. 2., 15.

⁴ II. 173., 174.

⁵ III. 4., 5., 7.

⁶ XXXI. 26., 8.

⁷ CIA II. 167. l. 120 sk.

nak, ráillenek két falra, de már nem háromra. Ebből folyik, hogy Thukydides ezen helyénél (II. 13.) a következő két értelmezés egyikét kell elfogadnunk. Vagy volt, rövid ideig, egy közbeeső fal, közel az északi falhoz, melyet talán a többiek után külön óvó-intézkedésként építettek, de a melyet a hosszú falaknak a peloponnesosi háború végén történt lebontása után többé már nem állítottak helyre; egy ilyen fal könnyen merülhetett feledésbe, ha anyagát felhasználták akkor, a mikor Konon újból felépítette a másik kettőt; vagy pedig — s ez a valószínűbb — a piraeusi fal, mint a fontosabb, támadásnak inkább kitett erődítmény, kettős fal volt mindkét oldal felé szolgáló homlokzattal. Ez az utóbbi föltevés teljesen megfelelne Thukydides nyelvének; ő ugyanis néha (egyes számban) piraeusi hosszú falról, néha meg (többesben) piraeusi hosszú falokról beszél és mind a két esetben szembe állítja a piraeusit a phaleronival. És ha Aischinesnek és Andokidesnek igazuk van, a mikor azt állítják, hogy az északi fal több évvel a déli fal előtt épült, akkor — föltéve, hogy kettős volt — csak közlekedő vonalnak volt ideiglenesen fenntartható.

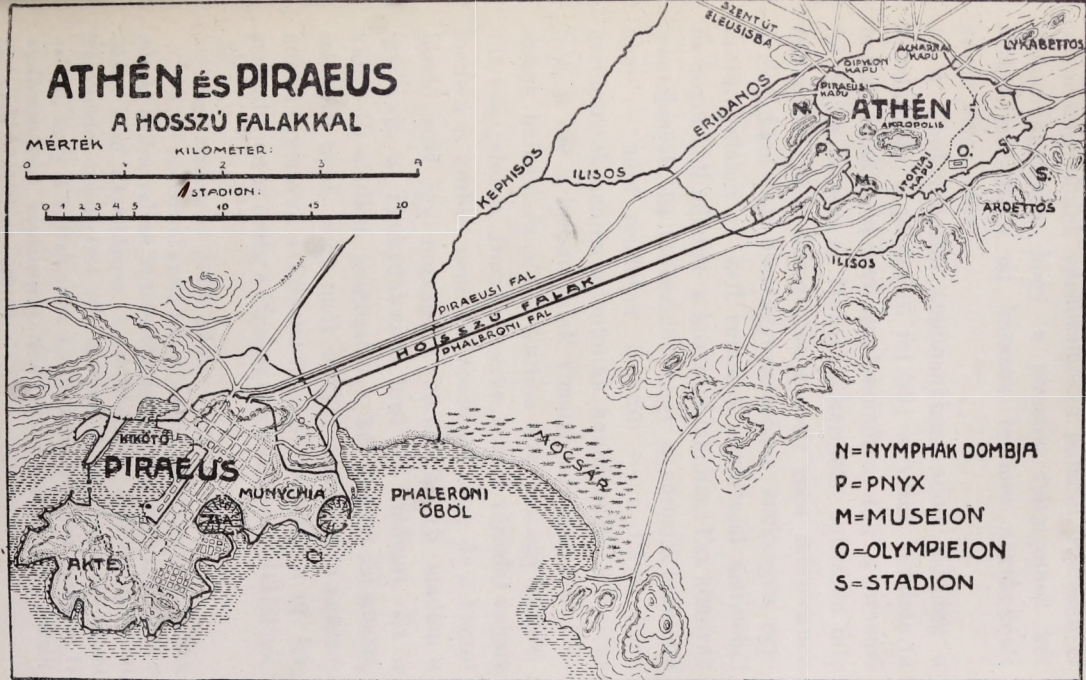
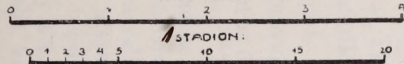
b) *A falak hosszáról Thukydides (II. 13.) szerint.* Ha az idézett helyen adott számok helyesek, lehetetlen azokat a meglevő romokkal és a modern topografusoktól is megállapított földrajzi viszonyokkal összeegyeztetni. A városnak körfala túlságosan hosszú; másfelől mind a piraeusi, mind a phaleroni hosszú falaknak terjedelme túlságosan rövid. A Piraeus és Munychia területének adott hosszúság körülbelül helyes; de ha ennek csak fele szorult őrizetre, akkor a hosszú falaknak egymástól sokkal távolabb kellett avval összeérnie, mint azokat rendesen rajzolják; azoknak, a

ATHÉN ÉS PIRAEUS

A HOSSZÚ FALAKKAL

MÉRTÉK

KILOMETER:

N=NYMPHAK DOMBJA

P=PNYX

M=MUSEION

O=OLYMPIEION

S=STADION

mikor megszűntek párhuzamosan haladni, szélesen el kellett ágazniok, hogy a piraeusi félszigetnek két sarkát elérjék, a mi hosszuk tetemes növekedését vonja maga után.

A Thukydidestől stadionokban¹ adott méretek a következők: a phaleroni fal 35; a város kerülete (a hosszú falak közt levő tért leszámítva) 43;² a piraeusi fal 40; a Piraeus és Munychia kerülete, egészben 60; őrizve 30. Az a változtatás, a mely ezen méreteknek a tényekkel való összeegyeztetéséhez szükséges, egyszerű. Valamit el kell vennünk a városfal méretéből és hozzá kell adnunk a hosszú falakéhoz. Ezt könnyen megtehetjük, ha fölteszszük, hogy a városfal területét nem — mint rendszeren szokták — a Pnyx domb gerinczének mentén számították, hanem odébb a Piraeus felé, a hol a hosszú falak vonalai párhuzamosan kezdenek haladni és a hol Curtius térképén egy kereszt-fal van jelezve. Durván mérve a régi városfal vonala mentén a kerület csak 28 stadionra rúg; de a hozzájáruló rész így hozzáadva körülbelül 15 stadion s így adja a Thukydidesnél levő 43 stadiont. Ez a külön 15 stadion, megosztva a két hosszú fal között, lehetővé teszi, hogy azok sokkal szélesebben ágazzanak el egymástól a Piraeus felé eső végükön s így fel szabaduljon az őrség a Piraeus falainak körülbelül felétől.

¹ Egy stadion = 177·6 méter.

² A 60 stadionról szóló méret, melyet Aristodemos és mások adnak, nyilvánvalóan hozzávetőleges becslés, épp úgy, mint a 30.000 néző a színházban. A scholiastának kísérlate, mely ezt Thukydides becslésével (43 stadion) össze akarja egyeztetni azáltal, hogy a hosszú falak között levő őrizetlen szakaszt 17 stadionra teszi, képtelenség. Még Curtius térképén is ez a távolság csak 5 stadiont tesz ki.

Az elrendezésnek magyarázata szintén nyilvánvaló. A kerület, a melyet rendesen felvesznek, kétségtelenül a városhatár eredeti vonala. Ám tudjuk, hogy Athén katonai czélból a peloponnesosi háború alatt három kerületre volt felosztva; a városra, a hosszú falakra és a Piraeusra.¹ Mivel persze tanácsosnak tetszett, hogy a védelmező fal hossza minden kerületben egyenlő legyen, ezt a fent jelzett felosztás által érték el. A város, mint a mely őrizetre a legkényelmesebb, könnyen lehetett a leghosszabb, míg a hosszú falak, minthogy olyan közel estek egymáshoz, tényleg csak egyetlen helyőrséget kívántak; a Piraeus pedig, bár őrizetre szoruló kerülete rövidebb volt, alkalmatlan alakja miatt, még azért is, mert távolabbra esett a polgárság tömegétől, nehezebben volt védhető.

¹ Polyaeus, I. 40. V. ö. Andoc. *de Myst.* p. 23, Reiske.

HARMADIK FEJEZET.

Az Akropolis a perzsa háborúk előtt.

Athén helyzete sziklás dombjaival, alkalmas távol-ságban a tengeről, olyan volt, hogy az magához vont telepedni akarókat, még mielőtt Attika elszórt községeinek hagyományozott összpontosítása megtörtént, a melynek emléke a Synoikia ünnepében volt megörökítve és kapcsolatban állott Theseus nevével. Ezen régi telepítésnek némi nyoma még most is megvan. Az Akropolison levő legrégibb falak között és a déli lejtője alatt durva cserépedények töredékei kerültek napfényre, a melyeknek typusa a Földközi-tenger partvidékein végig általános volt a történelem előtti időkben és a mely a mykenei néven ismert kor előtt uralkodott Görögországban. A Pnyx dombnak a tenger felé eső lejtőin nagy számban fordulnak elő a sziklába vágott mélyedések, a melyeknek egy része valószínűleg ősrégi időkbe megy vissza. Ezek a mélyedések sok háznak alapozásai, a melyek egyetlen szobából állanak s teraszokkal, lépcsőkkel, gyakran meg kamrákkal és cisternákkal vannak ellátva; az utóbbiak, épp úgy, mint akárhány a szobák közül, a tömör sziklába vannak vágva, és földalatti lakásokra engednek következtetni. Curtius, a ki először tanulmányozta ezeket a maradványokat, az ősi athé-

niek sziklavárosát (κρανία πόλις) látta bennök. Nézete kétségkívül nagyjából helyes; de az Akropolis telepei valószínűleg legalább is épp oly régiek, a sziklaváros meg sohasem volt egészen elhagyatva. Ez nem feküdt messze a Pnyx és Akropolis közötti mélyedéstől, mely mindenkor középpontja volt a polgári életnek; a peloponnesosi háború idejében pedig, a mikor Attika

21. Sziklába vágott lakások. Az ú. n. „Sokrates börtöne“.

népe az erődítményeken belül szorult össze, ez a városrész igen sűrűn lehetett lakva; már megjegyeztük volt, hogy valószínűleg beletartozott a város védelmi vonalába.

A mykenei korszakból szintén vannak a Akropolison maradványok, a melyek egyidősek az ú. n. pelasg falakkal. Nemcsak mykenei cserépedények és más régiségek kerültek napfényre nagy számmal, részben szétszórva a területen, részben sirokban és

házakban, hanem ugyanabból a korból való házaknak falai és szobái is láthatók sok helyütt az Akropolison. Legnagyobbbrészt ugyan nem adnak összefüggő vagy érthető elrendezést, de van köztük egy említésre méltó kivétel. Athena régi temploma alatt, közvetlenül délre az Erechtheiontól néhány nyomra akadtak, a melyek magukban véve ugyan jelentékteleneknek látszanak, de nagyon is jelentősek, ha azokat a Tirynsben, Mykenében és egyebütt talált teljesen hasonló maradványokkal összehasonlítjuk. Bennünket első sorban két négyszögletes kő-bázis érdekel, (12. kép) melyek felső részükön kerekre vannak vágva, úgy hogy fa-oszloptörzsek illenek rá, továbbá bizonyos falmaradványok, a melyek a bázisokkal együttvéve, úgy látszik, egy mykenei korbelt palota termének helyét jelölik. Nem lehet pusztán véletlen, hogy ez a terem majdnem pontosan ugyanazt a helyet foglalja el, mint a föléje épített régi Athena-templomnak hajója. Ez az egybeesés Homerosnak két helyét juttatja eszünkbe: az egyikben arról van szó, hogy Athena, miután Odysseusnak megjelent, „ment Erechtheusnak szilárdan megépített házába” δῶκε δ' Ἐρεχθίδος πυκινὸν δόμον — (Od. VII. 81), a másik meg elmondja nekünk, hogyan vette Athena Erechtheust gondozásba, mikor a Földtől megszületett:

„S őtet Athénbe saját dus egyházába helyezte,
S ott engesztelik őt, a hogyan leforognak az évek,
Kos-, biká-áldozatok árán az athénai ifjak.“¹

(Homeros, Ilias, II. é. 549--551.

P. Theurewk Emil fordítása szerint.

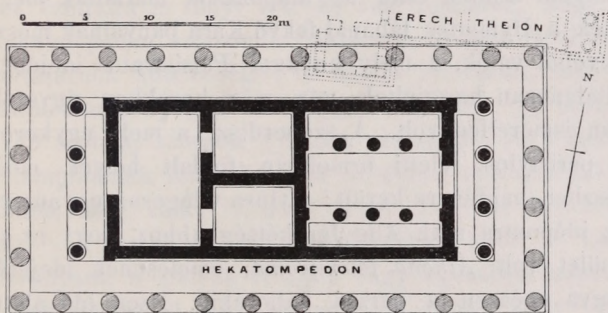
¹ καὶ δ' ὃ ἐν Ἀθήνῃς εἶσεν ἑὸν ἐνὶ πτόνι νηῶ·
ἐνθα δέ μιν ταύροις καὶ ἀρνείοις ἱλάονται
κοῦροι Ἀθηναίων περιτελλομένων ἐν ταῦτων.

Homerosból úgy látszik, az tűnik ki, hogy a két épület, *Erechtheus* jól épült háza és *Athena temploma*, a melyben az istennő *Erechtheus*t letette és tisztelét megalapította, azonos volt. *Athena* ugyanis *Erechtheus* házába, mint kedvelt tartózkodási helyére megy, épp úgy, mint *Aphrodite* elmegy *paphosi* templomába. *Athena* templomának viszonya *Erechtheus* palotájához a megmaradt romok világításában érthetőbb lesz. *Erechtheus* háza eredetileg épp olyan volt, mint Görögországnak bármely más háza abban az időben és alig lehetett más, mint *Athén* ősi királyainak palotája, a mely a *mykeni* és *tirynsi* palotákhoz hasonlóan váruknak legjobb helyén épült. Ennek a palotának, úgy mint a többieknek kétségkívül megvolt az udvaron *Zeus Herkeios*-oltára, a teremben meg *Hestiája* és ezek voltak az istentisztelet középpontjai a király, valamint házanépe számára és így általában az állam számára is a primitív időkben, épp úgy mint a későbbi időkben a polgárok istentisztelete az agorán, a *tholos*ban és a *Prytaneion*ban összpontosult. Más különben szokatlan, hogy a fő-istenség temploma azonos legyen a polgári intézményeknek ily közép-pontjával és arra nézve, vajjon ez az eset forgott-e fenn *Athén*ben, tényleg eltérnek egymástól a vélemények. Egyfelől itt vannak a homerosi adatok és a palota meg a régi templom helyének szokatlan egyezése, másfelől azok a szent tárgyak, a melyek *Athén* legősibb vallásos cultusával függnek össze — *Athena* olajfája, a „*Tenger*“ vagyis *Poseidon* sós forrása a szigonyütés jeleivel együtt, a melyekből ez fakadt — a palotától északra, a mostani *Erechtheion*on belül vagy közvetetlen szomszédságában feküdtek; és ezért állították nem minden ok nélkül, hogy az *Akropolis*

legrégibb és legtiszteltebb szentélyének ezen a helyen kellett lennie. Tényleg nem áll elegendő anyag rendelkezésünkre, hogy ezt a vitás pontot eldönthessük; az Erechtheion helyén semmiféle régebbi templomnak nyomára nem akadtak; így tehát lehetséges, hogy az olajfa és a sós forrás csak be volt foglalva egy szent kerületbe, a mely a régi palotától és templomtól északra feküdt. Ha így áll a dolog, a templomnak sajtóságos viszonya a régi palotához magyarázatát

22. A régi Athena-templom alaprajza. A Peisistratostól hozzá toldott oszlopcsarnokot sraffirozás jelöli.

találhatja Athén királyainak mesés történetében; nem csak Erechtheus, hanem Theseus és Kodros is, majdnem isteni tiszteletben részesültek haláluk után; ennek megfelelően a palota, a mely velök oly szoros vonatkozásban volt, könnyen alakulhatott át templommá.

Bármint van is a dolog, a templom megmaradt nyomai — jöllehet csak alapozások — elegendők arra, hogy alaptervét szemléltessék. Két részre osztott: az egyik a kelet felé nyíló, két belső oszlopsortól fő- és mellékhajókra tagolt cella, melynek homlokoldalához előcsarnok csatlakozott, másik része

a sajátságos, példátlan elrendezést feltűntető nyugati fele. Az opisthodomoson át a nagy négyszögletes terembe jutott az ember; ennek hátsó fala meg két keskenyebb szobába nyílt, a melyek együttvéve a templom egész szélességét foglalták el. Ennek az épületnek alapfalai kizárólag magán az Akropolison fejtett sziklatömbökből állanak és nyilvánvalóan nagyon régiek, — hogy milyen régiek, azt persze lehetetlen megállapítani. A templomot peristylos vette körül, a melyből szintén csak az alapozások maradtak meg; ezek a Hymettos lábánál fekvő Kará bányáinak mészkövéből valók, a mely anyagot Peisistratos idejében általánosan használtak, míg más korokban úgyszólván ismeretlen volt. A szobordisz, a mely egykoron a peristylos feletti ormokban foglalt helyet, most részben napfényre került; stylusa világosan ugyanerre az időpontra utal. Alig fér kétség ahhoz, hogy ez az épület volt *Athena főtemploma*, emelésének idejétől fogva egészen a perzsa háborúkig. Ezen idő alatti történetéről csak keveset tudunk, jöllehet itt-ott hallunk Athena templomáról. Talán legérdekesebbek a Kleomenes spártai király látogatásához fűződő vonatkozások és az a monda, mely elbeszéli, miként tiltotta meg neki Athena papnője, hogy a templomhoz közeledjék, dór embernek ugyanis abba belépnie nem volt szabad; továbbá Kylon összeesküvésének tragikus vége, a mikor párthívei kegyelmet nem remélve kötelet kötöttek az ősi szoborhoz abban a hiú reményben, hogy annak szentsége az Akropolis elhagyásakor meg fogja őket védeni. A templomnak hivatalos neve a perzsa háborúk előtti időben *Hekatompedon* (azaz száz láb hosszú templom) volt, a mely elnevezés, bár nincs valami ősi színezete, a hagyomány

által annyira szentesítettett, hogy később a Parthenon cellájára vitték át a mérettel együtt, a melytől neve származott. Ez a száz attikai lábnyi méret körülbelül megfelel a templom hosszának, mielőtt a peristylost hozzácsatolták, így tehát a nevet a legrégibb állapotában kellett kapnia. A fölirat, mely az elnevezést megőrizte, a perzsa háborúkat közvetetlenül megelőző időből való; egyébként annyiban is érdekes, hogy a templom tervében tapasztalható sajátzerű elrendezésnek céljaira is fényt vet. El van rendelve, hogy a Hekatompedon szobáinak (εἰκόνες) nyitása az állami kincstárnok kötelessége; ez azt is jelentheti, hogy a templomnak nyugati helyisége, valamint az abból nyíló szobák, kincstár gyanánt szolgáltak. Ez a dolog a templomnak főleg későbbi története szempontjából fontos, meg azért is, mert fényt vet más épületekhez, — a Parthenonhoz és az Erechtheionhoz — való viszonyára, a melyek részben vagy egészben helyébe léptek. Dörpfeld tanár ugyanis azt állítja, hogy ezeket a szobákat nemcsak a régi időben használták kincstár gyanánt, hanem a perzsáktól történt elpusztításuk után újra felépítették és a későbbi korban is kincstárul szolgáltak. Furtwängler tanár ellenben azon a véleményen volt, hogy azokat eredetileg nem kincstárnak építették, hanem hogy a templom nyugati részének sajátos beosztása ugyanazon vallásos szertartások céljából történt, mint a melyeknek a későbbi Erechtheion hasonló beosztása szolgált. A perzsa háborúk előtti időkre vonatkozólag nem áll elég adat rendelkezésünkre, a melyeknek alapján a vitát el lehetne dönteni.

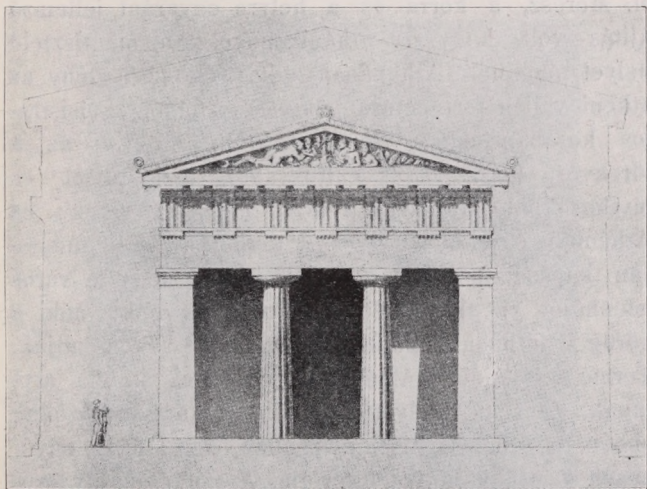
Az Akropolison levő mykenei palota külsejéről csak a Mykenében, Tirynsben és egyebütt fölfedett

használó épületek után alkothatunk magunknak képet; arra nézve sincs sokkal több adatunk, hogy mi volt a régi templomnak építészeti jellege, fennállásának első szakában. Találtak ugyan az Akropolison sok régi korú építészeti és szobrászati maradványt, de nem könnyű ezeknek bármelyikéről is biztonsággal megállapítani, vajjon ehhez a templomhoz tartoztak-e, sőt nem is valószínű, hogy azok közül valamelyik tényleg ide tartozik; mert hisz építészeti jellegének majdnem teljesen áldozatul kellett esnie akkor, a mikor a peristylost hozzátoldották; ez a toldás valószínűleg körülbelül ötven esztendővel azelőtt történt, hogy az Akropolison talált töredékeket a földbe temették.

Hogy milyen volt a *templom külseje*, a mikor már Peisistratos hozzáépítette a peristylost, azt némi biztonsággal elképzelhetjük, bár nem szabad elfelednünk, hogy a templomot egészen alapjáig rombolták le. Mert az Akropolis északi falába beleépített oszlopfekről, oszlopdobokról, az architrav-, a friz- és a párkányrészekről megállapította Dörpfeld tanár, hogy azok ehhez az épülethez tartoztak és ezeknek segítségével a templomnak olyan helyreállítását adta, a mely igényt tarthat arra, hogy képzeleti rajznál többre tartsuk. Megtalálták és összeillesztették az oromsoportozat néhány alakját, melyek most az Akropolis-múzeumban láthatók. Az oszlopcsarnok dór rendszerű volt, két végén 6—6, oldalán 12—12 oszloppal; az oszlopfek alakja olyan, a milyent a VI. század utolsó szakában elvárhatunk, középhelyet foglalván el a régebb kor zömök, meglehetősen esetlen képzése és az V. század finomult profilje között. Természetesen el kell képzelnünk, hogy a durva

piraeusi mészkövet, melyből az épület állt, stukko borította és hogy minden tagozatot fényes színek, főleg kék vagy piros elevenítették; a metopék és a főpárkány parosi márványból voltak; ezt a nagyértékű anyagot nem fődte be teljesen a színréteg, a reáfestett diszító részletek vagy másféle minták éppen

23. A Hekatompedon homlokzata (Wiegand képzeleti helyreállítása). A körvonal későbbi kibővítésének méreteit jelzi.

csak fokozták az anyag szépségét. A metopék valószínűleg mythologiai jeleneteket ábrázoltak, jóllehet rajzuknak nem maradt semmi nyoma; míg az orموkat parosi márványból készült kerek szobrok diszítették, melyek közül néhány alak napfényre került.

Az orموk egyikében a régi idők ilyen csoportozatainak kedvelt tárgya, az istenek és gigasok csatája volt ábrázolva. Hasonló harcnak jelenetei már szerepeltek egyes, piraeusi mészkőből készült régi orمو-

csoportokban, melyeket az Akropolison találtak — nevezetesen az, mely a háromtestű Typhont és társát, Echidnát ábrázolta. A gigantomachia csoportjaiban Athena rendesen főszemély, de a megtisztelő helyet a harczosok sorában, — könnyen érthető szokás szerint — az orom közepén rendesen Zeus foglalja el. Merész, a korra és a helyre egyaránt jellemző újítás volt, hogy az athéni művész a megtisztelő helyet magának Athenának adta; és ez a tény az athéni vallás történetére jelképes értelmű. Peisistratos korában egész Görögországban megvolt az a törekvés, hogy helyi cultusokból, ünnepekből és mythosokból panhellén rendszert szervezzenek; és Athénben ezzel a törekvéssel többé-kevésbbé tudatosan kapcsolatos volt a hajlandóság, hogy a város istennőjét és tiszteletét dicsőítsék és hogy neki a görög pantheonban a legkimagaslóbb helyet adják. Természetesen úgy ábrázolták rendesen, mintha atyjának, Zeusnak, helyettese volna a kormányzásban; ebben az oromcsoportban azonban, úgy látszik, egyenesen Zeusnak helyét bitorolja. A ránk maradt töredékekből eddigelé még nem sikerült a harczban résztvett istenek közül még egy másikat is rekonstruálni; de ellenfeleik, a gigasok, közül két más, leterített alakot összeállítottak, azonkívül azt, a mely Athena lábainál fekszik.

Jóllehet Athena ezen régi temploma kétségkívül a főtemplom volt az Akropolison a perzsa háborúk előtt, nem lehet feltételezni, hogy *más templomok* nem voltak ott. Már fentebb szó volt róla, hogy kétséges, vajjon azon a helyen, a melyet később az Erechtheion foglalt el, volt-e már előbb is valami régi templom; világos nyoma ily templomnak bizony

nem maradt ránk; éppúgy nincsenek máshol az Akropolison régi falak vagy alapépítmények, a melyek holmi más szentélyek helyzetére utalnának. Ilyen nyomoknak hiánya annál feltűnőbb, mert tudjuk, hogy az Akropolison voltak helyek, melyeknek szent volta ősidőkből származó hagyományon alapult. Még

24. Athena és gigas. Márványcsoport a legnagyobbított Athena-templom oromzatából. (Athén, Akropolisi múzeum.)

egy olyan ősrégi szentségű területben sem, mint a milyen az Artemis Brauroniáé, nem találtak templomnyomokat, bár a szikla felületének legnagyobb része fel van fedve. Vagy azt kell tehát feltennünk, hogy ezek a templomok, ha ugyan léteztek, olyan nyersen voltak építve, hogy a szikla felületét nem vágták egyenesre az alapozás számára, vagy azt, hogy ott, ezekben a kezdetleges szentélyekben csupán csak

nyílt szent kerületek vagy oltárok voltak, nem pedig templomok. Az Akropolis legmagasabb részében még tekintélyes terjedelmű szikla maradt meg természetes állapotban, a melyet egyengetett sziklafelület vesz körül; ezt a nyers sziklát egyik oldalán ősrégi fal-darab határolja, a többi oldalakon le van vágva és később korú fallal burkolva. Elég valószínűséggel arra következtettek, hogy ez a nyers szikladarab szolgált *Athena nagy oltáraként*, a melyen évenként a panathenaiai ünnep alkalmával feláldozták a hekatombákat. Alig van már ezen kívül valami, akár fal, akár megmunkált szikla, a mit biztonsággal ebbe a régi korba lehet tenni, ha nem számítunk ide néhány cisternát, levezető csatornát és szobák alapfalait az Akropolis észak-nyugati sarkában, a Propylaiák mellett. Egyéb alapfalaknak ez a hiánya annál inkább szembeszökő, mivel az V. századbéli építkezések alapozásai valamint az a föld, a melylyel a perzsa háborúk után az Akropolist feltöltötték, tele vannak építészeti és szobrászati töredékekkel, a melyek minden bizonnyal VI. századbéli templomoktól származnak. Igaz ugyan, hogy a feltöltéshez szükséges ezen töredékek egy része máshonnan is jöhetett ide, éppúgy mint a későbbi időkben, főleg építkezési célokra, sirköveket hoztak ide, a melyek eredetileg nem állhattak az Akropolison. De már ahhoz nem fér kétség, hogy a régi töredékek nagyobb része azoktól a templomoktól ered, a melyek a VI. században emelkedtek az Akropolison és a perzsák pusztításának estek áldozatul, a mikor azok 480-ban Kr. e. a várost feldúlták; mert a romokból napfényre került szobrászati művek sok esetben majdnem teljesek, sokkal teljesebbek, mint valószínűleg lehetné-

nek, ha az alsó városból felhozott vegyes törmelék-tömegnek lettek volna részei.

Az attikai korai művészet története, a mint azt az Akropolison végzett újabb ásatások leleteiből megismertük, egy másik fejezetnek teszi tárgyát. Itt

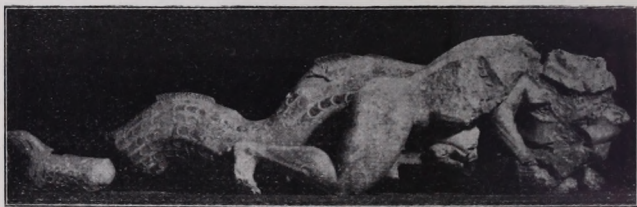

25. Az É-i falába beépített oszlopdobok és gerendarészletek a régi Athena-templomból.

minket inkább az érdekel, hogy azon épületek jellegét állapítsuk meg, a melyektől ama kiásott maradványok erednek, valamint azt, hogy milyen képet nyújtanak azok a VI. századbéli Akropolisról. Az épületek közül a legtöbbnek kis szentélynek vagy templomnak kellett lennie, melyek durva, stukkóval borított piraeusi mészkőből voltak emelve; a *szoborműveknek* is főleg ez volt az anyaga; legnagyobb ré-

szük magasabb vagy alacsonyabb domborművű orom-csoportokból származik.¹ Feltűnő dolog, hogy majdnem mindnyája Herakles munkáit ábrázolja; az egyik a lernai hydrával való küzdelmét mutatja; két másik a tenger öregével, Tritonnal, folytatott birkózását, a mely bár nem tartozik bele az ismeretes „tizenkét munka“ sorába, kedvelt tárgya a korai művészetnek. Egy másik oromban, a mely egyik végén Echidnát, a másikban a háromtestű Typhont ábrázolja, oly jelenetet látunk, a mely tulajdonképpen ugyan nem

26. Herakles harcza Tritonnal. Mészköcsoport a Hekatompedon oromzatából. (Athén, Akropolisi múzeum).

tartozik a gigantomachiához, de avval közeli rokonságban áll. A gigantomachia ábrázolásaiban pedig Herakles mindig az istenek között foglal helyet. Valószínű tehát, hogy ugyancsak ő volt megjelenítve a Peisistratostól Athena régi temploma körül épített oszlopcsarnok oromzatában. *Heraklesnek* ez a ki-magasló szerepeltetése Athénnek ősrégi emlékein meglepetésszámba ment az archaeologusok előtt; hiszen megszoktuk, hogy őt sajátlagos dór hősnek tekintsük, a későbbi demokratiában meg Theseus foglalta

¹ L. Th. Wiegand, Die archaische Poros-Architektur der Akropolis zu Athen (Cassel 1904) és a *Függelék*et.

el az ő helyét. De vissza kell gondolnunk arra, hogy a régi athéniek Heraklest állítólag istennek tartották és hogy neki a Melite negyedben fontos régi temploma volt. Az ő jelenléte azokban a csoportokban, a melyek a régi athéni szentélyek közül oly sokat díszítettek, nem jelenti okvetetlenül azt, hogy azok mind, vagy akár csak egy is, neki volt ajánlva; de arról mindenesetre tanuskodik, hogy neki és tetteinek a régi athéni mythologiában sokkal nagyobb szerepök volt, mint azt az írott források tudósítása alapján sejthettük. Ugyanazt a következtetést levonhatjuk abból

27. A háromtestű Typhon. Mészköcsoport a Hekatompedon oromzatából. (Athén, Akropolisi múzeum.)

a körülményből is, hogy a régi attikai vázákon igen sűrűn van ábrázolva.

Ezek között a kisebb szentélyek között nagyon szembeötlően kellett kimagaslania Athena nagy templomának, még korábbi állapotában is; a mikor pedig Peisistratos idejében oszlopcsarnokkal vették körül és márványoromzatokkal díszítették, minden bizonynyal teljesen elhomályosította környezetét és sejtetni engedte azt a fényt, a melyet a következő század kifejtett. Ilyen volt nagyjában az Akropolis képe, a mikor a perzsák azt elfoglalták és felgyújtották; mindezeknek a nagy meg kisebb régi templomoknak elpusztítása nem csak nyereség volt az archaeologia

számára, hanem nagy mértékben hozzájárult az attikai művészet tényleges fejlesztéséhez is. Ha mindezek az épületek épen származtak volna át Perikles korára, a vallásos conservatismus nagyon könnyen ellenezhette volna lebontásukat, még ha arról is lett volna szó, hogy helyökbe oly templomokat emeljenek, mint a milyen a Parthenon és az Erechtheion volt.

NEGYEDIK FEJEZET.

A város a perzsa háborúk előtt.

Már említettük, hogy az Athén helyén történt ősi telepedéseknek középpontjai a Pnyx dombja és az Akropolis voltak; ahhoz azonban nem fér kétség, hogy legalább az Akropolis csakhamar szent fellegrá lett, a mely esetleg alkalmas volt arra, hogy egy primitív királynak és kíséretének székhelyéül szolgáljon, de a polgárok nagy tömegét befogadni nem tudta. A politikai érzék növekedtével a polgári élet középpontját az agorára tették át, a polgárok hajlékainak meg a köré kellett csoportosulniok, bár mindaddig, a míg az alsó város védelmi fallal nem volt ellátva, a lakosoknak veszedelem idejében az Akropolison kellett menedéket keresniök. Thukydides mondja, hogy ebben a régi időben a város az Akropolisból és az ettől délre fekvő területből állott; ez pedig az a többé-kevésbbé sík térség, a mely a két színház előtt terül el és az Ilisos völgye felé húzódik. Ez az állítás, jóllehet Curtius és más topografusok elfogadták és a régi Athén fekvésének meghatározásánál alapul vették, sok ellentmondásra adott alkalmat, különösen az újabb ásatások óta, melyeknek eredményeivel össze nem egyeztethető. Úgy látszik, hogy maga Thukydides ezt a meghatározását bizo-

nyos régi templomok fekvéséből szükségképpen folyó következtetésnek tartja; mivel azonban az egész helynek értelmezése vita tárgyát teszi, helyesebbnek tartjuk, hogy ennek megbeszélését későbbre ¹ hagyjuk s nem fogadjuk el az alsó város leírásának kiinduló pontjául. Talán egyáltalában nem is remélhetjük, hogy az alsó város topografiájáról biztos tudomást szerezzünk arra az időre vonatkozólag, a mely a Theseus nevével összeforrt és a Synoikia ünnepében ünnepelt nagy változást megelőzte. Ezen változás előtt Athén valószínűleg csak egyike volt Attika számos kis községeinek. Az a körülmény, hogy azután Athént fővárosnak ismerték el és hogy ott összpontosult minden politikai és vallási élet, kétségkívül maga után vonta a szent és nyilvános épületeknek, sőt magának a városnak tetemes gyarapodását, bár természetesen nem kell föltételeznünk, hogy akár akkor, akár később — egészen a peloponnesosi háborúig, — Attika lakosságának nagyobb része Athénben sereglett össze. Az alsó város egyetlen emlékéről sem állapíthatjuk meg biztonsággal, hogy az a synoikismos előtti időbe tartozik; és így a perzsa háborúk előtti város építészeti történetének vázolásánál a topografiai rend követése az egyetlen czélszerű eljárás.

Az Akropolist az ősi időben különböző *kerületek* ² vették körül, a melyek közül valószínűleg mindegyik külön falusi telepedésnek felelt meg; ezen ősrégi falvak egynémelyikének neve a *városi demosok* későbbi

¹ Lásd a IV. a) jegyzetet a fejezet végén.

² A *városi demosok* elhelyezésében Curtiust követtem, a kinek nézetét általánosságban elfogadták, bár egyáltalában nem zárja ki az ellenvetéseket. A legtöbb esetben nincs elég kézzelfogható bizonyítékunk, a mely biztos eredményre vezetne.

nevében maradt fenn. Az Akropolis nyugati kapuja előtt fekszik a közte és a Pnyx-domb között elterülő völgy; ez meg a Pnyx és Areiopagos között alacsony nyereg által összeköttetésben áll a sík területnek azon széles sávjával, a mely a Theseionig terjed. Ez a vidék a későbbi időkben a *Melite* demoshoz tartozott; a név phoeniciai hangzású, s erre hivatkoznak is természetesen azok, kik Curtiusszal együtt a régi Athénben phoeniciai befolyást tételeznek föl; de meg kell vallanunk, hogy újabb kutatások kevés vagy semmilyen alapot sem szolgáltatnak ehhez az elmélethez; a *Melite* név maga éppolyan jól leszármaztatható a mézből (μέλιτα, μέλιττα), melyről a szomszédos Hymettos hegység a classikus korban híres volt; a vad kakukfű (thymian), mely most is megadja ennek a méznek a maga sajátos ízét, egyaránt szabadon terem valamennyi attikai dombon. A Theseiontól északra és északnyugatra fekszik Athén területének legalacsonyabb része, vörös agyagnak gazdag lerakódásaival, a melytől a „Fazekasok földje“ (*Kerameikos*) nevét nyerte, és a mely később az attikai agyagipart mind anyagának szépsége, mind gyártmányainak tökéletessége miatt a leghíresebbé tette az egész világon. A *Kollytos* demos, a mely az Akropolis éjszaki oldalától egészen a Lykabettos lejtőjéig húzódik, valószínűleg egy másik régi falut jelez, a mely a történeti időkig megtartotta régi helyi ünnepeinek egynémelyikét, így a falusi Dionysiókat,¹ jóllehet a város legnépesebb és legdivatosabb részét alkotta; de a régi korban a házak egyáltalá-

¹ ἐν τοῖς κατ' ἀγροῦς Διονυσίοις κομῶδων ὄντων ἐν Κολλότῳ. — Aischin. I. 157.

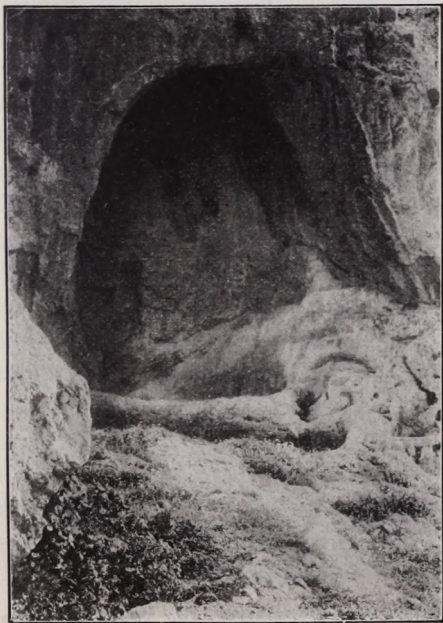
ban nem terjedtek ki olyan messzire ebben az irányban, mint mostanság; a régi város mindig az Akropolist vette körül és nem terjedt ki észak felé a síkságba, a mint ezt a mai város teszi. Az Akropolis és az Ilisos között, délkeleten, terül el az a vidék, a melyről Thukydides és az ő nyomán Curtius tanár azt hitték, hogy a polgári életnek legrégebb középontja volt. Ezen nézetnek mintegy megerősítése, hogy a *Kydathenaion demos* valószínűleg ezen a vidéken feküdt; az Ilisoson túl terül az *Agrai* külváros, a mely a kisebb Mysteriák ünnepléséről volt híres; és nyugat felé, a Pnyxtól délnyugatra levő mélyedésben a tenger felé ereszkedő lejtőn van a *Koile* kerülete. Mielőtt megkísérelnénk, hogy a régi városról képet nyújtsunk, szükséges, hogy rövid pillantást vessünk a régi korba tartozó maradványokra, melyek ezekben a különböző kerületekben most is láthatók.

Közvetetlenül az Akropolis sziklája alatt, valamint az oldalán levő természetes barlangokban *régi szentélyeknek* nyomaira akadunk. A nyugati bejárat mellett, attól északra van a Klepsydra (30. kép), melyről már megemlékeztünk, mikor a városfalakat ¹ és a vízviszonyokat ² tárgyaltuk. Azok a meredek szakadékok, a melyek ettől a ponttól északkeletre fekszenek, a Makrai (*Μακραι*) vagy hosszú sziklák nevén voltak ismertek és két barlangot foglaltak magukban, a melyek Apollon és Pan tiszteletének voltak szentelve. *Apollon barlangját* Euripides Ion-ja említi, mint azt a helyet, a hol Apollon Kreusával találkozott és a hol

¹ Lásd 56. l.

² Lásd 24. l.

Kreusa kitette gyermekét, melyet az istentől szült; *Pan barlangját* csak a marathoni csata után szentelték ennek az istennek, annak emlékére, hogy Phidippides futárnak megjelent a Parthenion hegyen és „pani“ félelmet támasztott a perzsa sereg soraiban. Pannak egyik oltárát Euripides is említi. A legújabb

28. Apollon barlangja
a fogadalmi ajándékok számára való fülkéekkel.

időig némi kétség állott fenn ezen barlangok pontos fekvése tekintetében, főleg azért, mert az egész vidék mélyen el volt temetve azon törmelék alá, melyet a régebbi ásatások alkalmával az Akropolisról ide lehánytak volt; mindezen törmeléknek Kavvadiasztól

1897-ben eszközölt eltakarítása szép eredményekre vezetett.¹

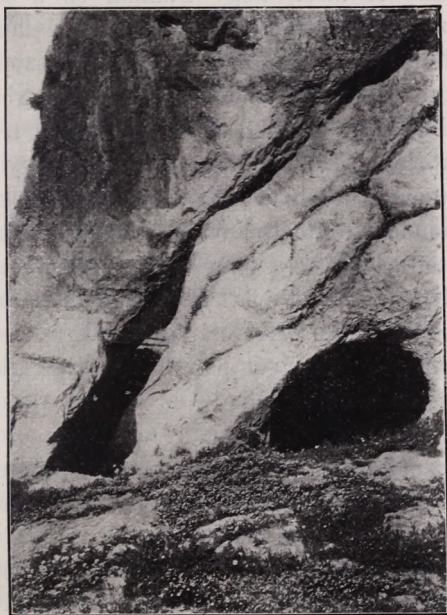
Mindjárt a Klepsydra felett csekély mélységű barlangot találunk, a melyet Apollon barlangjával szoktak azonosítani; benne azonban sem fogadalmi fülkék, sem más szentélyre utaló jelek nem fordulnak elő, nagyon nehezen hozzáférhető és azonkívül mindig nyitottnak és láthatónak kellett lennie, úgy hogy az Apollonról szóló monda reá egyáltalában nem illik. Ez tehát itt tekintetbe nem jöhet. Kissé tovább kelet felé, ettől a barlangtól kiugró sziklafal által elkülönítve van egy durván kiegyenlített sziklasík, a melyre több barlang nyílik. Közülök nyugat felől számítva az első egy nem mélyen a sziklába nyuló üreg, a mely tele van feliratos táblácskák és más fogadalmi ajándékok számára szolgáló kis fülkéekkel (30. kép. I'), melyenek különben a szikla homlokzatán is láthatók, a barlangtól keletre. A kívül levő törmelékben találtak több föliratot vagy fölirattöredéket, a melyek egytől-egyik a római korból valók és Apollon Ὑποάχραιος, Ὑπὸ Ἄχραις vagy Ὑπὸ Μακραῖς²-nak vannak ajánlva; ezek a föliratok olyan táblákon voltak, a melyek nyilvánvalóan a sziklába vájt fülkében voltak fölakasztva. A sziklasík hátulsó részén egy másik, kissé mélyebb és részben az Akropolis fala alá nyuló, de teljesen nyílt barlang terület el; ebben azonban fogadalmi föliratoknak vagy ajándékoknak nincs semmi nyoma. A kiugró sziklafalban, mely a sikot kelet felől zárja, két barlangot találunk, de ezek az eddig említettektől különböző

¹ Lásd Ἐφ' Ἀρχ. 1897.

² Különös, hogy az újabb ásatásoknál talált táblák majdnem mind Ὑπὸ Μακραῖς-t mutatnak, a mi a régebben találtakon nem fordul elő.

természetűek: mélyebben hatolnak bele a dombba, bejáratuk keskeny s azt természetes sziklapillérek részben elzárják, úgy hogy a barlang belseje, bár nem tágas, teljesen elkülönített területet alkot. Ilyen barlangok nyilvánvalóan inkább illenek az Apollon és

29. Pan barlangja az Akropolis északi lejtőjén.

Kreusáról szóló mondához, a melynek színhelyét Apollon barlangjába kell helyeznünk; a Pan barlangjának pedig hasonlónak kellett lennie, mert Aristophanes¹ mint olyan helyet említi, a hová elvonulhatott s magányt találhatott az ember. És azonkívül az ilyen barlang

¹ Lysistr. 911.

jobban illik ahhoz a képhez, a melyet az irodalom és a művészet alkotott magának Panról, a ki barlangjában ülve az előtte tánczoló nympháknak furulyáz. Így tehát kevés kétség fér ahhoz, hogy ebben az üreges sziklában ismerjük fel Pan barlangját.¹ (30. kép, Δ) Kavvadiasz azt hiszi, hogy Pannak ez a barlangja azonos az Apollon régebbi barlangjával és hogy csak később lett Pané, miután t. i. Apollon tiszteletét áthelyezték a fülkékkel ellátott nyitott barlangba; talán valószínűbb, hogy a sziklasík keleti oldalán levő, egymással közlekedő két barlang közül az egyik Apollonnak, a másik Pannak volt szentelve; ezek a barlangok minden esetben inkább illettek a mondához, mint a szertartáshoz; a följajánlott tárgyak és az áldozatok helye a Makrai nyílt üregében volt, a hol tényleg megtalálták egy oltár alapozásának nyomait. Van itt egy akna is, a melyet Kavvadiasz Erechtheus sírjával szeretne azonosítani, de ez a magyarázat fölötté kétes; az egyetlen adat, a mely a mellett szól, hogy Erechtheusnak földnyílásban (χάσμα χθονός) levő sírja a Makrai közelében volt, az *Ion*-nak már előbb idézett helye; de ez távolról sem meggyőző.²

Bármint van is ez a dolog, mindaz, a mi Apollon szentélyével összefügg, fölötté érdekes, nem csak azért, mert az attikai cultusban és mythológiában nagy szerepet játszik, hanem azért is, mert Athén topografiájának egyik legnehezebb és legjobban vita-

¹ Πανὸς θακήματα καὶ παραυλίζουσα πέτρα μυχῶδες Μακραῖς.

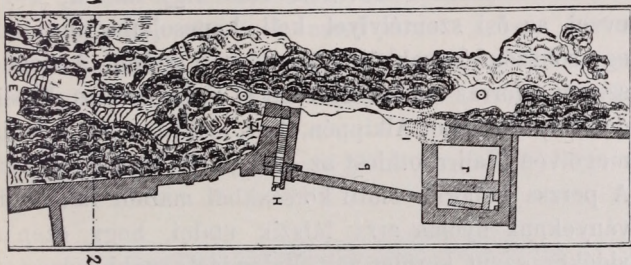
² Erechtheus sírjának említése után Ion ezt mondja: Μακραὶ δὲ χῶρος ἔστ' ἐκεῖ κεκλημένος: 'Εκεῖ itt egyszerűen csak azt jelentheti, hogy „Athénben“ és akkor megszűnik minden bizonyíték arra nézve, hogy Erechtheus sírja a Μακραὶ közelében volt.

tott problémájában bizonyító adatként hivatkoznak rá. Éppen ehhez a helyhez volt kötve *Apollon Patroosnak tisztelete*, a ki mint Ion apja egyúttal az egész ión törzsnek közös őse. Az ión törzsnek nagy nemzeti ünnepe, a melyben az athéniek hivatalosan voltak képviselve, sőt később vezérszerepet vittek, Delos szigetén folyt le, és így természetszerűleg azt várhatuk volna, hogy főleg a delosi Apollont hozták kapcsolatba fiának, Ionnak szülőhelyével. Ámde ez nem történt. Apollon Patroos, a ki Athénben különös tiszteletben részesült, a történeti időben mindig a pythoi Apollon; Demosthenes határozottan azt mondja, hogy az athéniek számára a pythoi Apollon a Patroos; és Theophrastos semmiségekkel hetvenkedő embere (Μικροφιλότιμος) elviszi fiát Delphibe, hogy Apollon Patroosnak mutassa be a megillető fogadalmi ajándékot, ha az felnőtt. A Makrairól és azok szentélyeiről Ion határozottan azt mondja: Τιμᾷ σφε Πόθιος ἀστραπαί τε Πόθιαι és e sornak utolsó felét nehéz megmagyarázni, ha nem vesszük vonatkozásnak Zeus Astrapaios oltárára, a melynél bizonyos időszakokban megfigyelték a Harma fölötti villámlást, Delphi irányából, abból a célból, hogy jelt adhassanak a szent küldöttségnek Athénből a pythoi szentélybe való elindulására. Arra nézve nincs határozott bizonyítékunk, vajjon Apollon cultusa a hosszú sziklák alatt kezdettől fogva volt-e összefüggésben a pythoival avagy nem; nagy a kísértés, hogy ezt vonatkozásba hozzuk Epimenidesnek vallási újításaival avagy az Alkmaionidáknak Delphire gyakorolt befolyásával; de az ilyen magyarázatot pusztá találgatásnak kell minősítenünk és nem vehetjük további következtetések kiinduló pontjául. Peisistratos idejében, a mint látni fogjuk,

ratát, a mely a falaktól bezárt terület szintjére vezet. Erről a hasadékról már megemlítettük, hogy ez volt valószínűleg a perzsák útja, mikor az Akropolist megmászták¹ (31. kép I.). Nyugati bejárata felett lépcsősor következik, melynek alsó vége most az Akropolis falán

31. Az Akropolis északi oldala (a túlsó kép folytatása).

belől át van falazva. Agraulos szentélye a szikla északi oldalán van a kiszökő sziklanyúlvány közvetlen szomszédságában; Herodotos és Pausanias jelentései szerint bizonyos, hogy közel feküdt ahhoz a helyhez, a hol a perzsák felhatoltak a várba. Az a barlang, a mely ennél a pontnál látható, valószínűleg a szentélyhez tartozott. Itt szokták a fiatal athéniak letenni az esküt, a mikor őket az ephebosok sorába felvették, és mindjárt mellette volt az Anakeion vagy a Dioskurosok temploma. Tovább haladva találunk ugyan több, sziklába vágott mélyedést és fülkét, ezenkívül azonban ~~nincs~~ semmi az Akropolis északi vagy keleti oldalán, a mi topografiai jelentőséggel bírna. A szikla déli oldalának keleti vége a perzsa háborúk ideje óta egészen más képet nyert, a mikor lejtőjéből ki-dolgozták a nagy színház felső részének félköríves

¹ Lásd a II. fejezet 44. lapját.

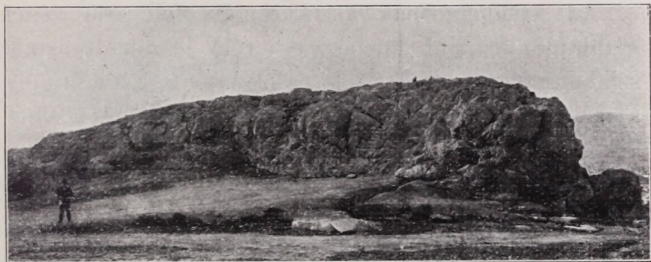

padsorait. A színháztól nyugatra elterülő Asklepieion szintén későbbkori alapítás, föltehetjük azonban, hogy egy korábbi szent forrás helyét foglalta el, a melynek megvolt a maga hagyománya és valószínűleg külön gyógyító szentélye is, még mielőtt Asklepios tiszteletét Athénbe bevitték volt. Úgy látszik, hogy evvel az ősi szentélylyel kell kapcsolatba hoznunk egy sokszögű kövekből épült áldozati gödröt. A monda szerint a forrás mellett követett el Halirrhothios, Poseidon fia, erőszakot Alkippén, Ares leányán; Ares pedig megölvén Halirrhothioszt az Areiopagos elé vitte pörét. A perzsa háborúk előtti korszakból maradt falmaradványoknak nyoma arra látszik utalni, hogy ezen a vidéken szent kerület volt. Valamivel tovább sokszögű kövekből épült cisterna és régi falak maradványai következnek; de az Akropolis déli részének nyugati végét épp oly gyökeresen változtatta meg Eumenes stoája és Herodes Odeiona, mint keleti végét megváltoztatta Dionysos színháza, így hiábavaló dolog, hogy ezen a vidéken korai épületek után kutassunk.

Az Akropolisról lejövet jobboldalt fekszik az a merész sziklatömeg, mely az *Areiopagost* alkotja; míg innenső része teljesen meredek, addig túlsó oldala enyhe lejtőben ereszkedik a Pnyx felé. Hogy létezése némi tekintetben fenyegette az Akropolist, mint fellegvárt, kitűnik az amazonokról szóló mondából, mely szerint ezek itt ütöttek táborn, a mikor Theseust megtámadták; de az ἀντεπύργωσαν szó, a melyet Aischylos szövegében használ, valószínűleg nem vehető szó szerinti értelemben, mintha az Areiopagos erősítésének nyomaira vagy ilyenről szóló hagyományra utalnának; a hely természetadta erőssége elegendő, főleg az Akropolis felé tekintő oldalán, a hol — nem tekintve a

sziklába vágott keskeny lépcsősort — hozzáférhetetlen. Herodotos meséli, hogy a perzsák is megszállották az Areiopagost, a mikor az Akropolis védőit megtámadták. Mind a mellett a domb nem annyira katonai, mint inkább vallási szempontból érdekel minket. Nevének eredetéről különböző hagyományok maradtak fenn, a melyeket a régi írók mind Ares névével hoznak kapcsolatba. A legközönségesebb magyarázat szerint itt ítélkeztek Ares felett Halirrhothios megölése után;

32. Az Areiopagos.

Aischylos nem követi ezt a magyarázatot és az Orestes pörének ünnepiességét állítja oda minden gyilkosságban való ítélkezés mintaképekül,¹ majd azt mondja, hogy az amazonok itt mutattak be áldozatot Aresnek, „azóta viseli Ares-halom nevét e szirt”. Közelében, valószínűleg északi lejtője mellett feküdt Aresnek egy temploma. Ugyancsak a dombon volt Athena Areiának oltára, a melyet a monda szerint Orestes emelt; s így nincs elegendő okunk arra, hogy a hagyományos magyarázatot — Areiopagos = Ares halma — elvessük és helyette néhány újabb mythologus javas-

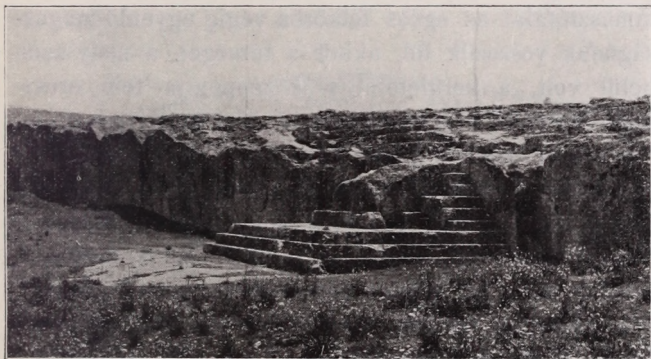
¹ Eumenisek 685. s. k. sorok.

latát fogadjuk el, a mely szerint a név annyit jelent, mint Átkok ('Αραί) dombja.¹ A domb teteje a régi időkben a híres areiopagos törvényszéknek volt székhelye, egykori elrendezésének azonban kevés nyoma maradt. Tetején nyersen kiegyenlített sikot és néhány sziklabevágást találunk; de lehetetlen akár az Erőszak követ (λίθος "Υβρεως), akár a Kiméletlenség követ (λίθος 'Αναιδεσίας) határozottan megjelölni. a melyeken a vádlott és a vádló az emberölés miatt indított pöröknél helyet foglaltak.

Az Areiopagosnak az Akropolis felé eső végén a tulajdonképpeni domb és egy róla leszakadt magas szikladarab között mély hasadék tátong. Ez az a hely, a melyet a tiszteletes istennők — az athéniek elnevezése szerint a Semnai (Σεμναί) — szentélyének kell tartanunk, a hol azok, miként Aischylos Eumenides című drámájában meséli, akkor telepedtek le, a mikor Athena az embergyilkos menekvése fölött; haragjukat lecsillapította. Kétséges, vajjon a hasadék olyan-e ma, mint a milyen a régi időkben volt, vagy azóta vált-e le a különálló szikladarab, eltemetvén a szentély oltárait és többi részeit. Minden esetben szabad kapcsolatot keresnünk az Areiopagos és az *Eumenisek szentélye* között, a mint az Aischylosnál fönnáll; a domb tetején székelő fenséges törvényszék, mely igényt tartott arra a dicsőségre, hogy a világnak első bírósága, mely gyilkosságban ítélkezett, valószínűleg vonatkozásban állott a megtorlásnak és vérbosszúnak „vad igazságszolgáltatásával“, melyet amaz viasszaszorított és melyet a sziklahasadék mélyén lakó Erinysek képviseltek. A Semnai szentélyének

¹ Lásd, *Frazer*, Pausanias, II. k. 363. 1.

közelében volt a Kyloneion, a melyet valószínűleg akkor emeltek, mikor Epimenides a beszennyezett várost megtisztította, még pedig azon a helyen, a hol a vakmerő zsarnok párthiveit lemészárolták, bármennyire biztak is abban a kötélben, mely őket az Akropolis régi Athena-templomában levő menedékhelyükkel összekötötte.

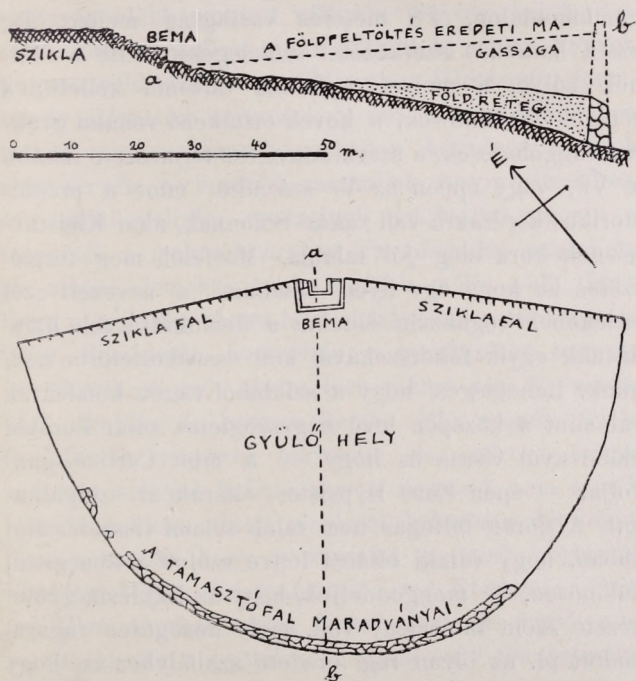

33. A Pnyx: bema és homlokfal.

Magán az Akropolison kívül a perzsa háborúk előtti Athénnek legszembevetőbb emlékhelye a *Pnyx*. Közvetetlenül az Areiopagoson túl fekszik és a Propylaionokról tekintve éppen fölötte tűnik elő. A dombnak az Akropolis felé tekintő lejtőjén meredek, a sziklából vágott homlokfal emelkedik, a mely azonban nem egyenes, hanem két, tompa szög alatt találkozó egyenlő részből áll; a hol ezek összeérnek, van egy négyszögletes, oltárhoz hasonló kötömb (bema), mely lépcsőkön közelíthető meg s azokkal együtt az élő sziklából van kidolgozva. A homlokfal alatt félköralakú térség terül el, melyet külső szélén részben

négyszögletes, részben sokszögű hatalmas tömbökből álló fal támaszt. Mind a két oldalon, a hol ennek a félköralakú támasztó falnak végei a sziklából vágott homlokfalhoz érnek, ezek jóval magasabbak, mint a négyszögletes kötömb lába; a támasztófal középső részén azonban több felső köréteg leesett, s ennek következtében a faltól tartott terület most a sziklából vágott homlokfaltól lefelé lejtős. Ha azonban a támasztófalat az egész félkörön végig egyenlő magasságúnak vesszük föl, akkor a térséget, a mely azon belül volt, a kerületétől a középpontja felé ereszkedő lejtőnek kell elgondolnunk, úgy hogy egy aránylag sekély színház képét nyerjük. Ilyen alakú térség pompásan illenék *népgyűlés helyének*. Nem is fér sok kétség ahhoz, hogy a helyet joggal azonosították a Pnyxszel, bár ezt a magyarázatot is, mint majdnem minden más, az athéni topografiára vonatkozó dolgot, kétségbe vonták. Curtius tisztán csak áldozati kerületet lát benne, sziklából vágott oltárral a közepén és ezen nézetének támogatására bizonyos, Zeus Hysistosnak szóló fölíratos fogadalmi tárgyakra hivatkozik, a melyeket tözsomszédságában találtak. De ebben az esetben a hatalmas támasztófal fölösleges volna; nem valószínű, hogy valaki nagy fáradsággal csak azért egyenlítette volna ki ezt a félköralakú térséget, hogy azon az áldozat résztvevői helyet foglalhassanak. Sokkal valószínűbb, hogy az egész elrendezésben a Pnyxet kell fölismernünk, azt a legregebb helyet, a melyen a polgároknak népgyűléseit tartani szokták. Érdekes volna, ha építésének idejét hozzávetőleges pontossággal meg tudnók állapítani. A kőműves-munka stylusa nem ad megbízható felvilágosítást; a tömbök hatalmas méretei első pilla-

34. A népgyűlés helye a Pnyxen.

Átmetszet és tervrajz

(Az átmetszet a terven a—b-vel jelölt irányban történt.)

Judeich: Topographie von Athen (München, 1905)
című műve nyomán.

natra nagyon régi korra látszanak utalni; a legnagyobb tömbök méretei átlag 2.80×2.25 m. a homlokoldalon, 1.8 méteres vastagság mellett. De ezt a hatalmas szerkezetet szükségessé tette a földnek súlya, a melyet a falnak tartania kellett; a rétegek vízszintesek, a kövek érintkező vonalai gyakran függőlegesek, a szerkezet egész természete inkább a VI., vagy éppen az V. századra, mint a praehistorikus korszakra vall; akár Solonnak, akár Kleisthenesnek kora elég jól találna. Másfelől meg természetes is, hogy egy ilyen hatalmas, a nevezett cél érdekében véghezvitt munkát a demokratia felé haladásnak egyik főkorszakával kell összeköttetésbe hoznunk. Lehetséges, hogy a sziklából vágott homlokkal, valamint a közepén levő négyszögletes oltár korábbi időbe nyúl vissza és hogy — a mint Curtius gondolja, — épen Zeus Hypsistos oltáraként szolgálhatott. A görög felfogás nem talált semmi visszataszítót abban, hogy valaki oltárra lépve szólott a tömeghez, különösen, ha meggondoljuk, hogy az Ekklesia gyűlékezete szent intézmény volt, mely hűségesen ragaszkodott pl. az olyan régi eredetű szabályhoz is, hogy szét kellett osztatni a népet, mielőtt egy csöpp eső esett.¹ Ha a négyszögletes kötömb csakugyan az a hires Bema (a $\acute{o}$ $\lambda\acute{\iota}\theta\omicron\varsigma$, $\acute{o}$ $\acute{\epsilon}\nu$ $\tau\eta$ $\pi\omicron\chi\nu\acute{\iota}$ a mint Aristophanes² nevezi), a melyről Athén szónokai a néphez szóltak, lehetetlen szószerint magyarázni Plutarchos állítását,³ hogy a Bema eredetileg a tenger felé nézett és hogy a harmincz zsarnok fordította meg úgy, hogy a szárazföld felé tekintsen. Különben is mindenkép-

¹ Ar. Ach. 169.

² Ar. Pax. 680.

³ Themist. 19.

pen nagyon nehéz ezt a helyet magyarázni; mert a szónokoknak szemben kellett állniok a néppel, ha pedig az előbb említett változás tényleg bekövetkezett, akkor át kellett volna építeni az egész Pnyxet. Nagyon valószínű, hogy Plutarchos félreértette forrását és szószerint vette azt, a mit képes értelemben kellett volna vennie: hogy t. i. a harmincz zsarnok visszatérvén a korábbi zsarnokok hagyományaihoz, az athéni politika vezéreinek tekintetét elvonta a tengertől, a melynek uralma Themistokles napjai óta az athéni demokratiának legfőbb célja volt. Igaz, hogy a sziklába vágott homlokfalon túl a síkra egyenlített dombtetőn hosszúkás négyszögalakú terrasse következik, a mely tekintélyes számú nép befogadására alkalmas és hogy a Bemán álló szónok feléje fordulva a tengerre tekintett; de azért a tenger sohasem volt jól látható sem a Bemáról, sem a mellette levő kiegyenlített térségtől, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a városfal a domb gerinczén húzódott végig; Aristophanes sora ¹ Kleonról: „Szírtén állva, tinnhal módra lested jőni az adót“ nem vonatkozhatik a gyülekező helyről való tényleges kilátásra, jöllehet a közvetetlenül fölötte levő domb pompás megfigyelő helyül szolgálhatott volna. Ugyanannak a darabnak egy másik helyén ² a hurkás szidalmazza Kleont, mert meghagyta a demosnak, hogy elégedjék meg a sziklákon való kemény üléssel és párnát ajánl fel neki nagyobb kényelem kedvéért. Ha ennek szószerinti jelentését erőszakoljuk, azt mondhatjuk, hogy a kifejezés sziklába vésett ülése-

¹ Equ. 312.: ἀπὸ τῶν πετρῶν ἀνωθεν τοὺς φόρους θυνοσκοπῶν.

² 783.: ἐπὶ ταῖσι πέτραις . . . σκληρῶς σε καθήμενον οὕτως
„e durva kövön . . . ülve nyomorgasz“ (Arany ford.)

ket tételez föl; pedig ilyesmiről szó sem lehet, ha a Pnyx helyét jól állapítottuk meg; és így a (szikla = αἱ πέτραι) kifejezést valószínűleg úgy kell értenünk, hogy az az egész sziklás vidékre vonatkozik — a szirtre, a melyről Kleon is leste az adót hozó hajót — és nem jelentheti magukat a tényleges ülőhelyeket. Hogy a félköralakú térség hogyan volt ülésekkel ellátva, azt nem tudjuk; de Aristophanesnek helye azt mutatja elsősorban, hogy a nép tényleg ült, másodsorban pedig, hogy azoknak aligha lehettek fapadjaik.

Az Akropolis, a Pnyx és az Areiopagos között elterülő völgyet Dörpfeld tanárnak itt végzett rendszeres ásatásai révén sokkal jobban ismerjük, mint a régi Athénnek bármely más kerületét. Ezeknek az ásatásoknak az volt a főczéljuk, hogy megállapítsa — ha ez egyáltalában lehetséges, — Athén topografiájának azon vitás pontjait, a melyek az *Enneakrunos* kút helyzetével összefüggnek. Ezek az ásatások, a várakozásnak megfelelőleg, napfényre hoztak vízművekhez tartozó fölötte érdekes berendezéseket, ide értve azokat a sziklabevágásokat, melyek a Pnyx dombján eredő gyér forrásvíz összegyűjtésére szolgáltak; sok kutat a mélyebben fekvő és a síkabb területen; különböző korokból való keskenyebb és szélesebb levezető csatornák sorát, és mint legjelentősebb eredményt, egy vízvezetéknek a végződését, a melyet Peisistratos idejébe kell helyezni. De azonkívül egyszersmind föltárták a városnak egyik legsűrűbben lakott vidékét a maga utczaival, házai-val, szent kerületeivel és templomaival.

A főút, a melyet ezen ásatásoknál találtak, a Pnyx és Areiopagos közötti mélyedésen át haladván

körülbelül 230 méter hosszúságban visz déli irányban, a mostani úttól kissé keletre és avval majdnem párhuzamosan. Azután dél és kelet felé ágaznak el belőle utak; míg a főút széles kanyarulatban kelet felé fordulván az Akropolisnak meredek följáróján,

35. Az Akropolistól nyugatra fekvő területen végzett ásatásoknak képe.

a mai czikczakos úttal körülbelül egy vonalban kezd fölfelé haladni, miután még egy oldalágat bocsátott ki magából, mely az Akropolis déli oldalának mentén a modern út vonalát követi. Éppen szemközt az Akropolis kapujával gyalogösvény ágazik el belőle, a mely egyenesen fölvezet a dombra és átvágja az út

kanyarulatait. Az utat mindkét oldalán régi falak szegélyezik, melyek részint sokszögű, részint négyszögletes tömbökből vannak építve. Akár házfalak, akár pusztán csak kerületeknek vagy más nyílt tereknek határfalai ezek, bizonyos, hogy valamennyi az alsó rétegeiben korai időből való, jóllehet több közülök későbbi korú építkezésnek szolgál alapzatául. Nem lehet tehát kétség az iránt, hogy itt a régi Athénnek egyik főútjával van dolgunk, a mely történetének összes korszakain át megvolt és az Areiopagos északi oldalán elterülő városrészek felől fő-közlekedő vonalnak vagy legalább kocsíútnak szolgált az Akropolisra; gyalogosok talán jobban szerették az Areiopagos és az Akropolis között vezető rövidebb útvonalat. A mi felfogásunkhoz képest az út nagyon keskeny; átlagos szélessége minden időben körülbelül ugyanaz maradt t. i. 36—45 méter; de azért mégis valószínűleg tyikus kocsíútnak tekinthető a régi városok olyan részei számára, a melyeket szándékosan nem láttak el költséget igénylő széles utakkal és tágas terekkel. Vissza kell emlékeznünk arra, hogy magánemberek nem szoktak volt a város utczáin lovagolni avagy kocsin menni; ez a szokás, úgy látszik, nem divott, kivéve ha valaki hosszabb útra kelt. Igaz, hogy ily keskeny utak kevés helyet engednek nagy körmenetek számára, mint a milyen például a panathenaiai ünnepé, vagy a lovasság díszlovaglása volt, mely az agorán levő hermák és az Eleusinion közt folyt le.¹ Ha ez volt az út, a melyen az ünnepi menetek végig haladtak, akkor a látványosságok az útvonalnak nyiltabb részén mehettek csak végbe s

¹ Xen. *Hipparch.* III. 2.

ugyanott kellett a nagyobb számban megjelent nézőknek helyet foglalniok.

A szóban forgó úttól és az Areiopagos déli oldalától alkotott sarokban háromszögű kerületet találunk, melyet az egyik oldalon a főút, a másik kettőn belőle kiágazó utak határolnak. Ezt a kerületet régi fal veszi körül, házak nincsenek benne; dél felé tekintő csúcsában keresztfal épült, mely kis, valószínűleg dél felől nyíló bejárattal bíró templomot zár be. A háromszög többi része nyitva volt, közepén oltár, északnyugati sarkában *borsajtó* foglalt helyet; mindkettő különös figyelemünkre méltó. Az oltár asztalalakú, négy lábon nyugodott, az ezeknek megfelelő mélyedések most is láthatók a talapzaton, a mely egyébként az egésznek egyetlen fennmaradt része. Ezen a talapzaton azonkívül két stele beeresztésére szolgáló barázdák is fordulnak elő. A borsajtó, különböző magasságokban fekvő padlójával, több egymásra következő átalakításnak nyomait mutatja, alapjába pedig nagy edény van beeresztve, mely a szőlőfürtök taposásából lefolyó must felfogására szolgált. A borsajtó és az oltárnak sajátos alakja arra utalnak, hogy a *templom és a kerület Dionysosnak voltak szentelve* s ezt a következtetést megerősíti az a tény, hogy a római időkben, mikor az eredeti szentély már a föld alá került és feledésbe ment, területének egy része fölé csarnokot építettek az *Iobakchoi* nevű vallásos társulat szent ünnepei számára, a mely egyesület, úgy látszik, fenntartotta a régi vallásos szertartások hagyományát. A város egyik népes negyedének kellő közepén fekvő eme szent kerület szinte kihívja ezt az értelmezést; és Dörpfeld tanár teljes bizalommal tart igényt arra, hogy ő találta meg a

régóta keresett „a mocsarakban fekvő Dionysion“ nevű szentélyt, melyet ugyanő hajlandó volt a Lenaionnal, „a borsajtó helyé“-vel¹ azonosítani hivatkozván arra, hogy a borsajtó még látható a kerület sarkában. Ő azonban, bármilyen megnyerő is ez az azonosítás, jónak látta ezt az utóbbi azonosítást visszavonni. A *Lenaion* nem lehet azonos „a mocsarakban fekvő Dionysion“-nal, a mely az évnek csak egyetlen egy napján volt nyitva, az Anthesterion-hónapban, míg a „Lenaia“, az Ἐργασίῃ ἐπὶ Ἀργαίῃ nevű ünnepet a Lenaionban Gamelion havában ülték meg; és azonfelül egy olyan kis kerületben nem lett volna hely azon embertömeg számára, a mely ezen népszerű ünnepnek s az azt kísérő színházi előadásoknak szemlélésére össze szokott gyűlni. Mindezekon kívül egy feliratról² tudjuk, hogy a Lenaia ünnepét még 192-ben Kr. u. is megülték, a mikor ez a régi kerület már a földbe volt temetve és romjai fölött az Iobakchoi csarnoka emelkedett. „A mocsarakban fekvő Dionysion“ esete nem olyan egyszerű. Az egyetlen bizonyíték, melylyel a templom fekvésére vonatkozólag — a nevében rejlő utalást nem tekintve — bírunk, Thukydidesnek legjobban vitatott helye (II, 15);³ és jöllehet én a magyarázók legnagyobb részével együtt azt hiszem, hogy Thukydidesnek érve érthetetlen, kivéve ha az e helyen említett templomok az Akropolistól délre fekszenek, Dörpfeld és

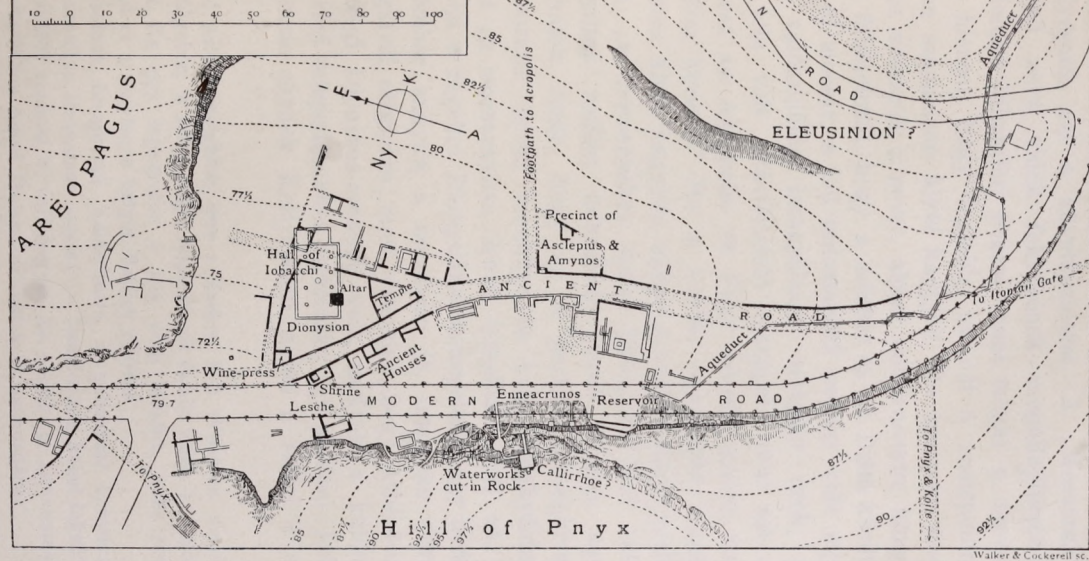
¹ Én a szokásos magyarázatot adom, jöllehet J. R. Farwell okoskodásában (*Classical Review* XIV, 1900 : 369 sk. lk.): hogy Ἀργασίῃν-τ Ἀργαίῃ-ből, nem pedig Ἀργός-ból kell származtatni, sok a bizonyító erő.

² CIA III. 1160, idézve Frazernél V. köt. 498. l.

³ L. a IV. a) jegyzetet.

36. Az Akropolistól nyugatra
végzett ásátásoknak tervrajza.

Wine press = borsajtó. Shrine = szentély. Waterworks cut in Rock = sziklába vágott vízmű. Hill of Pnyx = Pnyx dombja.
Modern road = mai út. Ancient road = régi út.

azok, a kik őt e kérdésben követik, nem ismerik el helyesnek ezt a következtetést. A „Mocsarak“ (*Limnai*) nevű vidék fekvésének megállapításánál veszedelmes kiindulási pontul venni magát a nevet¹ és azt hiszem, hogy legjobb, ha ezt a szempontot egészen számításon kívül hagyjuk. De ha már számításba vesszük a nevet, akkor mindenesetre könnyebb feltételezni, hogy a színház és az Ilisos között terült el mocsár, a hol tudomásunk szerint volt egy nagy, valószínűleg lecsapolásra szolgáló árok, a mely tele volt eltávolítandó iszappal, mint azt a mocsarat az Akropolis és Pnyx közötti száraz vízváltáston keresni.² Ha a kérdés topografiai részét figyelmen kívül hagyjuk, akkor a szóban forgó kerületnek „a mocsarakban fekvő Dionysion“-nal való azonosítása mellett felhozható érvek röviden úgy foglalhatók össze, hogy ez a kerület kétségkívül Dionysosnak ősrégi szentélye és hogy Thukydides szerint „a mocsarakban fekvő templom“ volt az, a melyben a régebbi Dionysiákat ünnepelték; egy ilyen érv, ámbár annyira a mennyire jó, magában véve kétségkívül elégtelen, mert valószínű, hogy Athénben több régi Dionysos-szentély volt, melyek a különböző régi telepedésekhez tartoztak; így például kellett lennie egynek Kollytosban, a hol a mezei Dio-

¹ Jó példát szolgáltat erre a Market Hill (Vásáros domb) Cambridgeben, a mely maga teljesen sík és sík vidék közepén fekszik. Ha egy topografus a név után indulna, soha sem fogadná el a tényleges helyet Market Hillnek.

² Szoktak hivatkozni Kalamitesre, a gabnászár herosára, mert szentélye Hesychius szerint „a Lenaionhoz közel fekvő“, de a vitából azonnal ki kell hagyni, ha elejtik a Lenaionnak „a mocsarakban fekvő Dionysion“-nal való azonosítását.

nysiákat ünnepelték;¹ miért ne lehetett volna ennek megfelelően Melitében is helyi jelentőségű szentély? Fölötte valószínűtlennek látszik, hogy már időszámításunk II. százada előtt teljesen feledésbe ment és föld alá került egy oly fontosságú szent kerület, mint a milyen „a mocsarakban fekvő Dionysion“ volt, a hol az Anthesteria ősrégi és szent ünnepét ülték, azt az ünnepet, mely az államvallás lényeges része volt és a melyben a „királyné“ — a királynak (archon basileus) nevezett tisztviselő felesége — játszotta a legkiválóbb szerepet.²

A főút másik oldalán, éppen szemközt a háromszögletű kerülettel, volt egy sajátos kis szentély, templommal, oltárral és kerülettel, mely nyolczadfél méter hosszú és ötödfél méter széles területet foglal el; a templom maga csak négyszögletű cellából áll, mely körülbelül 1·8 méter hosszú és 1·5 méter széles. Nincs adatunk arra nézve, hogy e szentély melyik istenségnek volt szentelve; nagyon valószínű, hogy hasonló kis szentélyek sok helyütt voltak találhatók a régi

¹ Dem. de Cor. 180; Aischin. I. 157.

² Azt a stelét, a mely a γεράραι-knak a βασιλιννα előtt tett esküjét tartalmazza és a mely „a mocsarakban fekvő Dionysion“ oltára mellett volt felállítva, kapcsolatba hozták azokkal a mélyedésekkel, melyek a stele megerősítésére szolgálnak és a szentély oltárán láthatók. De ilyen dolgok elég gyakran fordulnak elő. Több alapja van annak a véleménynek, hogy az Iobakcheia, melyeknek szabályszerű elvégzését a gerarai magukra vállalták, folytatást nyertek az Iobakchoi szertartásaiban ugyanazon a helyen. Mindamellet a kettő nem lehet azonos; mert az egyik állami szertartás, a másik magántermészetű; és azonkívül az Iobakcheia ünnepe nem tartozik azon ünnepek közé, a melyeket az Iobakchoi megülnek és a melyeknek teljes felsorolása ránk jutott. Úgy látszik tehát, hogy ez csak véletlen egyezés.

város utczái mentén éppúgy, mint manapság is Dél-Európa akárhány vidékén, városokban és faluhelyen, látni az utak mellett ilyen kis kápolnákat. Ez a kis szent kerület már a IV. század előtt föld alá került és feledésbe ment, a mikor is casino-féle épületet (lesche) építettek föléje.

Ezen régi kornak házairól nincs sok mondani valónk, mert belőlük a külső falaknak legalsó rétegein kívül egyéb nem maradt fenn. Tovább az út mentén, szemben az Akropolisra vezető gyalogösvénnyel, az út és a Pnyx dombja közötti területen már nincsenek régi házak nyomai; úgy látszik, hogy e helyen szép nagy nyílt *tér* volt, a melynek a kiterjedését Dörpfeld tanár körülbelül 40×20 méterre becsüli. Itt volt a vízvezeték végét alkotó kútház, melyet minden valószínűség szerint Peisistratos épített.¹ Tényleg találtak is egyes köveket, a melyekbe vízesatornák voltak vágva, másokat ismét olyan mélyedésekkel, a melyekbe beleállították a korsókat, a míg vízzel megteltek. Mivel ez az aránylag tágas tér a városkút szomszédságában közvetetlenül az Akropolis bejárata alatt terült el, világos, hogy ebben a városrészben itt volt a polgári élet középpontja; a tér és az azt körülvevő utcák, házsorok és szentélyek először nyújtottak nekünk alkalmat arra, hogy elképzeljük, milyen lehetett a perzsa háborúk előtti időben *a régi Athén egyik legnépesebb negyedének képe*. A nyílt térrel szemben, a főút és az Akropolisra vezető ösvény közötti sarokban fekszik egy másik szent kerület. A későbbi korban ez Asklepiosnak és Amynosnak volt szentelve; ha azonban, mint ezt a jobban ismert Asklepieionnal kapcsolatban láttuk, Asklepios tisztele-

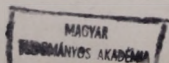
¹ Lásd: I. fejezet I. a.

tét csak Kr. e. 420 körül vitték be Athénbe, fel kell tételeznünk, hogy az ő cultusát itt csak később honosították meg Amynosé mellett, a mely attikai hősnek a gyógyítás ezen ősrégi szentélye eredetileg ajánlva volt. A kerület körfalain s a talán Amynosnak szentelt kis kápolnán kívül alig maradt itt fenn régi keletű nyom; a sarokban levő díszkapuzat, valamint az összes fogadalmi ajándékok a kerület későbbi történetének idejébe tartoznak.

Ezen kerületen túl, az úttól és az Akropolisba való feljáró kezdetétől alkotott hurokalakú területen mykenei vagy ennél valamivel későbbi korból való sírokon kívül nem találtak semmit sem. De még negatív természetű bizonyosság is alig van, mert a természetes szikla fölött olyan sekély a földréteg, hogy valamire való maradványra nem is számíthatunk. Tényleg nem is akadtak házalapozásokra; de templomok alapozásai sincsenek itt, valamint nem kerültek elő fogadalmi ajándékok maradványai sem, melyeknek némi töredékei mégis csak ránk jutottak volna, ha ezen a helyen egykor fontos szentély állott volna. Ezek a tények annál inkább meglepnek, mert ezt a helyet tartja Dörpfeld az Akropolis alatti *Eleusinionnak*; és ha bizonyossággal állíthatnók akár azt, hogy e szentély itt feküdt, akár azt, hogy e helyen nem feküdehetett, értékes támaszpontunk volna ahhoz, hogy Athén topografiájának tőle felállított rendszerét elfogadjuk avagy elvessük. A dolgok jelen állása mellett az Eleusinion fekvését még ez idő szerint bizonytalannak kell tekintenünk; az általános természetű topografiai következtetésektől függ teljesen, a melyeknek most bennünket nem érdekelnek.¹

¹ Lásd az alanti megbeszélést: a XIII. a) jegyzetben.

Az Akropolistól északra, a hol a középkori és modern Athén elterül, általában csak hellenistikus és római korabeli romok fordulnak elő. Tekintve azokat a roppant költségeket és nehézségeket, a melyekbe ezen vidéknek felásatása kerülne, a korai görög város e tájékon fönnállott épületeinek, valamint negyedeinek meghatározása tekintetében egyelőre valószínűleg meg kell elégednünk olyan következtetésekkel, a melyeket a terepviszonyok és a régi írók adatai megengednek. Ezután már csak az Akropolisnak délkeleti részén találunk néhány archaikus korú emléket; itt, az Ilisos völgye fölött, régi templomok és szent emlékek sora fordul elő, a melyeket a tyrannusok különös tiszteletben részesítettek, de a melyek, legalább részben, bizonyára egy régebbi kornak hagyományait tartották fönn. Közöttük az *Olympieion* foglalja el az első helyet, a mely épület a világ hét csodája közé tartozott és a melynek építészeti történetét irodalmi forrásokból kivételes teljességgel és biztonsággal ismerjük. Most azonban nem foglalkozunk semmi későbbi pompájával, sem azoknak a hatalmas oszlopoknak felállításával, a melyek a mai Athén legszembeütőbb emlékei közé tartoznak. Azelőtt, hogy Peisistratos a nagy templom építését megkezdette, a mely Hadrianus koráig nem fejeződött be, bizonyára állott már helyén egy régebbi épület. Penrosnak 1885-ben végzett ásatásai Peisistratos művének alapfalai alatt ezektől kissé eltérő szög alatt húzódó falakat tártak föl, melyeket ő a hagyomány szerint Deukaliontól épített korábbi templomnak tulajdonít. Volt itt még egy kisebb Ge Olympiának szentelt templomkerület is, ebben mutogatták azt a rést, a melyen át a deukalioni vizözön árja lefolyt; ez a rés körülbelül két és negyed méter széles volt; ide

évenként mézből és búzalisztból készült lepényeket szoktak volt bedobni. Közelében Deukalion sirja volt látható. Mindezeknek a kezdetleges, ősi jellege kétségtelenné teszi, hogy e vidéken a legrégibb időkből eredő szent dolgoknak sora állott, a melyek közül egynéhány természetes eredetű volt. Mindamellett eléggé valószínű, hogy az Olympieion név és az „olymposi“ jelző, a mely mind Zeusnak, mind a Földnek járt, későbbi elnevezés. Ilyen változtatás jól illenék Peisistratosnak és kortársainak panhellén törekvéseihez, valamint a görög vallásnak bekövetkezett szervezéséhez, az olymposi cultusnak általános elismeréséhez. E környéken Kronosnak és Rheának is volt temploma, a mely ugyanabba a korba tartozhatik. Bármint van is a dolog, bizonyos, hogy az olymposi Zeus temploma, a mint azt Peisistratos kezdte, nagyszerű méretekben volt tervezve. Jóllehet alaptervét teljesen már nem lehet felfedni, falainak és padlójának nyomai elárulják, hogy keletelése a későbbi templométól kissé eltért és hogy cellája, Penrose becslése szerint 35 méternyi hosszúság mellett 15 méter széles lehetett, — azaz a Parthenonénál jóval tágasabb volt. A templom dór rendszerben épült; oszlopainak óriási méreteit megítélhetjük azokból a hozzátartozó barázda nélküli tömbökből, a melyeket a mostani korinthosi oszlopok alapozásánál fölhasználtak avagy más szomszédos építményekbe beleépítettek. Ezek egyikének átmérője nem kevesebb mint 2'38 méter;¹ anyaga piraeusi mészkő. Lehetetlen megállapítanunk, hogy mennyire

¹ Penrose, *Journal of Hellenic Studies*, VIII. 273. A Parthenon oszlopdobjainak alsó átmérője 1'905 m.; az olympiai Zeus-templom oszlopdobjai, (a melyek a legerősebb fennmaradt görög oszlopok) 2'20 m. átmérőjűek.

haladt az épület befejezése felé, mikor a zsarnokok kiűzése az építkezésnek véget vetett; Athén fénykorán át mindvégig befejezetlen állapotában maradt. Meglehet, hogy valamint a perzsáktól elpusztított templomok kormos romjait érintetlenül meghagyták, hogy örökké emlékeztessék és bosszúra ingereljék a görögséget, azonképpen akarták, hogy ennek a nagyratörő, félbeszakadt tervnek monumentális emléke elriasztó példájául szolgáljon az egyeduralkodók vakmerőségének. Mind erre, mind a hellenistikus időkben ugyane helyen megkezdett későbbi templomra alkalmazhatók Livius szavai: „Unum in terris inchoatum pro magnitudine dei.“

A *Pythion*-t, a mely az Olympieion közelében az Ilisos mellett volt, állítólag szintén Peisistratos építette. Pontos fekvését nem ismerjük, de több fölirat, a mely egykoron benne volt fölállítva, a folyó szomszédságában került napfényre, az Olympieiontól éppen délnyugatra s azért rendesen ezt tartják valószínű helyének. Hogy a zsarnokok tiszteletben tartották, azt bizonyítja a következő, Thukydidestől ¹ is idézett oltár-fölrirat, a melyet ezen a helyen tényleg megtaláltak:

„Hippias fia, im, Peisistratos, archoni tisztét

Ezzel, pythói, szent helyeden jelöli“.

(„μνημα τόδ' ἔς ἀρχῆς Πεισίστρατος Ἰππίου υἱός

ἰθήκεν Ἀπόλλωνος Πυθίου ἐν τεμένει“.)

Ez a Peisistratos a zsarnok unokája. Arra nézve, hogy a Peisistratostól épített templom egy más, régebbi

¹ Eléggé sajtáságos, hogy Thukydides azt mondja: ἀμυδροῖς γράμμασι (elmosódó betűkkel), holott a fölirat most teljesen világos; ennek az lehet a magyarázata, hogy a festék, a melylyel a betűk eredetileg be voltak vonva, elhalványult.

szentély helyén volt, mint pl. az Olympieion, semmi bizonyítékunk sincs.

Közvetetlenül az Olympieion alatt az Ilisos medrét sziklapad keresztezi, a mely fölött a folyó, ha megárad, vizesést alkot; a sziklapadból most gyér, de soha el nem apadó forrás buzog, a melyet a hagyomány a híres *Kallirrhoé*-val azonosított; a név modern használata legalább is Wheler idejéig megy vissza; bizonyágtétele ebben a dologban annál értékesebb, mert ő felfogta a Pausanias útjának magyarázatánál felmerülő nehézséget, és hajlandó volt az elnevezést tisztán véletlen találkozásnak minősíteni. Vajjon ez ugyanaz a Kallirrhoë-e, a melyet a zsarnokok diszes kútházzal láttak el és melyet később Enneakrunosnak neveztek, nehéz és sokat vitatott kérdés, melyet más helyen beszélünk meg.¹ De itt megjegyezhetjük, hogy közel fekszik azokhoz az épületekhez, a melyeket tudomásunk szerint Peisistratos megkezdett, s hangsúlyozhatjuk annak valószínűségét, hogy ő itt építette a kútházat, valamint azt a vízvezetékét, a mely az Akropolis kapui előtt fekvő térségre vezetett.

Itt, a folyón túl terült el az *Agrai*-külváros, mely a kisebb mysteriumok ünnepléséről lett híressé. Nem tudjuk biztosan, vajjon ezek a mysteriumok megvoltak-e már akkor, midőn az eleusisi szertartásokat befoglalták az athéni államvallás körébe; mikor azonban ez megtörtént, az agrai kisebb mysteriumokban való részvétel volt szükségeszerű előfeltétele annak, hogy valaki a következő ősszel a beavatás első fokozatába bocsáttassék Eleusisben. Ezeket a kisebb mysteriumokat bizonyára Demeternek egyik, e vidéken

¹ Lásd: Ia) 19—22. lap és XIII. a) jegyzet (Pausanias).

fekvő templomában tartották, hogy megkülönböztessék az Akropolis tövében lefolyó Eleusiniáktól. Valamivel odébb feküdt a *stadion*, a hol a panathenaiai játékokat rendezték; ez már eredetileg természetalkotta völgykatlan; hogy mikor nyerte jelen alakját, azt nem tudjuk; talán szabad föltennünk, hogy Peisistratos, a ki nagyban hozzájárult a Panathenaia-ünnep fényének emeléséhez és annak úgyszólván panhellén jelentőséget kölcsönzött, ezen igényeknek megfelelő stadionnal látta el az ünnepséget, — ha az a stadion, mely addig Athénben fönnállott, az ő korában még nem változtatta meg ősi egyszerűségét.

Egy másik templom, a melyet a perzsa háborúk előtti időkbe, valószínűleg éppen Peisistratosnak korába kell tennünk, Dionysosnak a színház mögött fekvő temploma — természetesen nem a nagyobbik, a melynek conglomerat alapozásai láthatók, hanem a kisebbik, a melynek egyetlen megmaradt sarka a Lykurgos-féle skene-épület mögötti hosszú oszlopcsarnoknak lépcsőjébe nyúl bele. Ez a sarok pedig Kará-kőből épült, abból a jellemző anyagból, mely, a mennyire megállapíthatjuk, csak Peisistratos korában volt használatos; a munka jellege, valamint az alkalmazott kampók szintén a VI. századba illenek. Ez mindenestre *Dionysos Eleuthereus temploma*, a mely ősrégi faszobrának szolgált hajlékul, és a honnan ezt évenkénti körmenetben az Akademiához és vissza vitték. A hagyomány azt mondja, hogy a szobrot az Attika és Boiotia határán levő Eleutheraiból egy bizonyos Pegasos hozta Athénbe, a kinek tettét a delphi jósda helybenhagyta; egyebet erről a dologról nem igen tudunk; általában azonban azt hiszik, hogy ez a főbb attikai cultusoknak magában Athénben való összpön-

tosításának egyik része. A templom tözsomszédságában, a későbbi színpadi épületek alatt, igen kezdetleges szerkezetű kör maradványai láthatók, mely részben Akropolis-sziclából, részben az alatta fekvő réteg puha homokkövéből van összeillesztve. Ebben a körben először Dörpfeld tanár ismerte föl az *ösrégi orchestrát* vagy tánczteret, a hol a Dionysos tiszteletére rendezett tánczokat lejtették. Anyagából következtetve valószínűleg igen régi korba megy vissza; lehetséges, hogy eredetileg szérű volt, melyet erre a célra fölhasználtak; ilyen szérűk, ha azokat görög városok vagy falvak közelében látjuk, ma is orchestrát juttatnak eszünkbe; azonkívül tudjuk, hogy Delphiben azt a helyet, a hol Apollon és a Python küzdelmének szent drámáját időközönként bemutatták, szérűnek nevezték. A Dionysos tiszteletére lejtett kör-tánczok természetesen jóval régiebbek, mint a drámai előadások, a melyek bizonyos határig, de sohasem teljesen, azok helyébe léptek.

A legrégibb drámai előadásokat Athénben állítólag nem itt, hanem az agorán vagy a Lenaionban tartották. Dionysos Eleuthereusnek ezen temploma nem lehet azonos „a mocsarakban fekvő Dionysos-templom“-mal; mert az utóbbi az esztendőnek csak egyetlen napján volt nyitva, az Anthesteriákon,¹ míg Dionysos színházának és a hozzátartozó kerületnek legalább a nagy Dionysiákon kellett nyitva lennie és később is, valahányszor a színházban nyilvános gyűlést tartottak. Thukydidesnek akkor, mikor az Akropolis-tól délre eső régi templomok között „a mocsarakban

¹ Dem. LIX, 76: ἀπαξ γὰρ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκάστου ἀνοίγεται, τῇ δωδεκάτῃ τοῦ Ἀνθεστηριῶνος μηνός.

fekvő Dionysion“-t említi, azt mondván róla, hogy ez volt az a templom, a hol az Anthesterion-hónapban az egyszerűbb Dionysziákat ünnepelték, csak az lehetett szándéka, hogy ezt a színház alatti, ismertesebb kerülettől megkülönböztesse. A „*mocsarakban fekvő Dionysion*“ pontos fekvésére vonatkozólag nincsen további útbaigazításunk; a mint láttuk, komoly ellenvetések merülnek fel az ellen, hogy ezt avval a kerülettel azonosítsuk, a melyet Dörpfeld tanár újabban az Areiopagos alatt fölfedezett. Arra is gondoltak, hogy Dionysosnak Athénben levő harmadik fontos temploma, a *Lenaion* vagy a „Borsajtó helye“, azonos lehet a másik kettő egyikével vagy mindkettővel. De valójában nincs semmi okunk, hogy ennek önálló létezését kétségbe vonjuk; az itt tartott ünnep neve: „ὁ ἐπὶ Ληναίῳ ἁγών“ arra látszik utalni, hogy magában álló külön kerület volt. A Lenaion a perzsa háborúkat megelőző korszakra nézve különös jelentőséggel bír; mert drámai előadásokat a Lenaia ünnepén honoráltak meg először és mert általánosan elfogadott föltevés, hogy a nagy vagy városi Dionysziákat,¹ a melyeket későbbi időben a Dionysos Eleuthereus kerülete fölötti színházban tartottak és a melyeken a ránk jutott daraboknak legtöbbjét előadták, csak a perzsa háborúk után² alapították. Nagyon érdekes volna, ha némi valószínűséggel megállapíthatnók azt a helyet, a hol a legrégebb drámákat adták; de a Lenaion pontos fekvésére nézve nincs semmi adatunk, kivéve, ha a már említett két alternatív állítást: hogy az első darabokat vagy az agorán vagy a Lenaionban

¹ τὰ μεγάλα vagy τὰ ἐν ᾅστει.

² Lásd: Müller, Bühnenaltertümer, 310. l.

adták, annak feltételezésével iparkodunk összeegyeztetni, hogy a Lenaion az agorán vagy közelében feküdt. Azok a magyarázatok, a melyeket lexikographusok adnak az ἀπ' αἰγείρου θεῶν (a nyárfáról nézni az előadást) szólásmódról, egy ülésekkel ellátott faállványról beszélnek, a melyet a drámai előadások számára építettek, mielőtt a színházat megcsinálták és ez állvány egy nyárfáig ért, honnan a legtávolabbi nézők figyelhették az előadást; ilyen nyárfa volt állítólag az agorán. Különben, még ha el is fogadjuk ezt a föltevést, keveset érnenk vele mindaddig, a míg meg nem állapítottuk, hogy hol volt a régi agora, a mi ismét újabb nehéz kérdés. Ezeknek a különböző Dionysiáknak egész kérdésében az itt előadott nézetek a meglevő adatokból vonható legvalószínűbb következtetéseknek látszanak; de meg kell engednünk, hogy ezek az adatok nem elegendők és bizonyos fokig ellentmondók, úgy hogy új fölfedezések a következtetések egynémelyikének megváltoztatását tehetik szükségessé.

Miután így szemlét tartottunk a perzsa háborúk előtti időből való épületeken, a melyeknek fekvését megállapíthatjuk vagy gyaníthatjuk, vissza kell térnünk ahhoz az általánosabb kérdéshez, a melyből kiindultunk és kutatnunk kell, hogy mik voltak a legnagyobb valószínűség szerint a városnak általános jellemvonásai és hogy *hol volt a polgári élet középpontja*.

Valószínű, a mint láttuk, hogy az Akropolis körül elterülő különböző falvak mindegyikének megvoltak a maga helyi szentélyei, sőt talán még külön vásártère is. Az egyesülés megtörténte után azonban kellett egy agorának, piacznak és a nyilvános épületek oly gyűjtőhelyének lennie, a melyekről elismerték,

hogy azok nemcsak egy telephez tartoznak, hanem az egész Attikán végig elszórtan lakó polgárok közös tulajdona. A vallás középpontja megmaradt az Akropolison; de a polgári élet és a polgári istentisztelet, mihelyt egyszer elhagyja a király palotáját, a görög városban rendesen az állam tűzhelye körül összpontosul; ezt pedig képviseli a tholos, a hol a prytanok áldoztak és a prytaneion, vagyis a hivatalos életnek középpontja. Megközelítőleg tudjuk, hogy hol voltak ezek az épületek a későbbi időben; a *Prytaneion* nem feküdt messze Aglauros szentélyétől, az Akropolis északi lejtője alatt, a *Tholos* meg az Agora felső végének közelében volt. Nem valószínű, hogy a kettő egymástól nagyobb távolságra feküdt.¹ A tholos volt mindenképpen az a hely, a hol az állam vendégbaráti kötelességének eleget tett. Mellette volt a *Buleuterion*, vagyis a tanácsház. Mindaddig, a míg a tholos és a prytaneion ezen a helyen voltak, az agorát az Areiopagostól északra és az Akropolistól északnyugatra fekvőnek kell gondolnunk. Így Curtius, a ki a legrégibb agorát az Akropolistól délre helyezi el, a legrégibb prytaneiont is kénytelen oda tenni. De a nyilvános és hivatalos élet sarkainak ilyen át-helyezése a legnagyobb mértékben valószínűtlen; Thukydides állítása sem igazolja ezt a föltevést. Igaz, hogy Thukydides szerint a legrégibb város, a mennyiben az Akropolison kívül terjedt, főleg a déli oldalon terült el; de ezen állításának támogatására a régi templomoknak, nem a régi községi épületeknek helyzetére hivatkozik, már pedig ő nem mulasz-

¹ Valószínű, hogy a scholiasta (Aristoph. Pax 1153), mikor azt mondja, hogy azok közvetetlenül egymás mellett voltak, összezavarja a Prytaneiont a Buleuterionnal.

totta volna el, hogy ilyen meggyőző bizonyítékra hivatkozzék, ha egy, az Akropolistól délre eső régebbi prytaneionról tudomása lett volna. A rendes prytaneion és bouleuterion, a melyeknek alapítását Thukydides Theseusnak tulajdonítja, nyilvánvalóan azok, a melyek a történeti időközön végig Athénben fennállottak. Theseus előtt, a kiből az athéniak idővel a demokratia hőjét és alapítóját látták, a király palotáján és az istenek templomain kívül más nyilvános épületet talán nem is kell keresnünk. Így tehát bizonyos határozottsággal állíthatjuk, hogy Athén legrégebbi polgári életének központja s vele *az agora, az Akropolistól északnyugatra feküdt*; de azért az agorának fekvését és terjedelmét akár ebben az időben, akár a város történetének bármely más szakában pontosan meghatározni, egyáltalában nem könnyű. Természeteszerűleg hajlandók volnánk föltenni, hogy az többé-kevésbé sík terület, a mely a Dipylon kapu és az Akropolis között fekszik. A Dipylontól kiinduló körmenetek kétségkívül eljöttek oda; de egyáltalában nem bizonyos, vajjon a processiók keresztül mentek-e rajta a felső végéig, vagy megkerülték-e, hogy azután ismét elhagyják ugyanazon az úton, a melyen jöttek, avagy egy más úton. A kívánt feltételeknek megfelelő térség abban a mélyedésben található, mely egyrészt a Theseiontól keletre, másrészt az Areiopagos és Akropolis közötti hasadéktól északra fekszik; ennek a területnek megvan az az előnye is, hogy a Prytaneiontól nincsen túlságosan messze. Mások nézete szerint az agora nem annyira nyílt tér, mint inkább hosszú vásárcsarnok volt, a mely a Theseion közelében kezdődött s egészen a Pnyx aljáig húzódott.

Mivel az agoráról szóló adataink túlnyomó része a következő korszakokra vonatkozik, a kérdések legnagyobb részét egyelőre mellőznünk kell; de van egy, talán valamennyi között a legdöntőbb, a melylyel

37. Harmodios és Aristogeiton.

(Márványszobrok a nápolyi múzeumban.) A strassburgi múzeum kiegészítéséről vett fénykép után.

most foglalkozunk. A zsarnokok kiűzése után az athéniek szobrot emeltek a kivívott szabadság két főhősének, *Harmodios*-nak és *Aristogeiton*-nak, a kik Hipparchost megölték. Igaz, hogy a szobrokat Xerxes magával vitte; de azok helyébe másokat állítottak, sőt később az eredetiek is visszakerültek. Az ezen

szobrok részére kijelölt hely, a mely csakis számukra volt fenntartva, valószínűleg ugyanaz volt kezdettől fogva. Arrianos pedig azt mondja, hogy ez a hely az Akropolis följárata mellett volt, szemben a Metroonnal, a melyről tudjuk, hogy a Buleuterionnal érintkezett. A szobrok ennél fogva az agora felső vagyis déli végén állottak; ha megállapíthatnók, hogy mit jelent az „Akropolis följárata“, akkor megközelítőleg tudnók, hogy az agorának legalább ezt a végét hová kell helyeznünk. Régebbi topografusok a följáraton a Propylaiákhoz vezető közvetlen utat értették és ezért a zsarnokölők szobrát mindjárt a díszkapu alatt helyezték el. Ámde hihetetlen, hogy az agora az Areiopagos déli részéig húzódott: ebben az esetben ugyanis egészen elvesztette volna egységes jellegét és rendeltetésére teljesen alkalmatlan lett volna. Így tehát csak két lehetőség marad hátra: „az Akropolis följárata“ az agora felső végén vagy azt az eléggé meredek utat jelentette, a mely az Areiopagos és Akropolis közötti nyeregbe vezetett föl, vagy pedig az enyhébb lejtőt az Areiopagos és Pnyx között. Az előbbi helyzet különböző okoknál fogva valószínűbbnek látszik. Először is azt hiszem, hogy ez a kifejezés: „ἡ ἀνίμην ἐς πόλιν — a merre felmegyünk az Akropolisba“, az Areiopagostól északra fekvő térről tekintve, nem természetes, de nem is érthető leírása annak az útnak, a mely a Pnyx domb alja mentén vonul. Lejtője enyhe¹ és egyáltalában nem vezet egyenesen az Akropolisra; belőle, éppúgy mint a mai kocsíútból, a mint az Herodes Odeionához köze-

¹ A mai útnak lejtője ugyanazon vonal mentén 1:20 emelkedést mutat.

ledik, kanyarultatos út ágazik ki az Akropolis felé; fővonala azonban egyrészt az itonei kapuhoz, másrészt Dionysos színházához vezet. Ha valaki ma az Areiopagostól északra eső ponton állva nézi az előtte elterülő vidéket, semmi esetre sem írná le a nyugatra eső utat az Akropolis följáratának és ha gyalog akarna menni, nem kerülne arra az Akropolis felé. Az Areiopagos és az Akropolis közötti feljárat tényleg meredek és kocsik számára járhatatlan; mindamellett azonban nem oly meredek, mint a Propylaia tövében levő följáró; nincs is okunk feltételezni, hogy rajta kocsit vezetett. Kocsik és körmenetek számára, a melyeken nehézkes járóművek vettek részt, a kerülő út kétségtelenül előnyösebb és ha el kell képzelnünk, hogy ily körmenetek rendesen az agorán mentek keresztül és azt felső végén hagyták el, akkor azok valószínűleg a Pnyx domb alatti úton haladtak. Egyébként akkor is Arrianos kifejezése: „a merre fölme gyünk“ (ἤ ἄνω) még mindig sokkal természetesebben vonatkoztatható a rendes, nem pedig a körmenetes útra; a két út létezését némileg megerősíti a Diogenesnek tulajdonított levél,¹ a mely az Akropolisra vezető két utat úgy írja le, hogy az egyik rövid és meredek, a másik hosszú és enyhén lejtős; valószínűbb azonban, hogy ez a följárat végének egy rövid szakaszára vonatkozik, mivel a hely csak az Akropolisnak rövid úton való megközelítéséről szól. Lehetséges továbbá, hogy a panathenai körmenetek, miután az agorát körüljárták, azt ismét azon a ponton hagyták el, a melyen bejöttek és azután egy más úton mentek körül — talán az Akro-

¹ Diogen. Epist. 30.

polis keleti oldala alatt — s így majdnem teljesen megkerülték a várost. Tényleg van is némi bizonyítékunk ezen útvonal támogatására. Ha pedig így áll a dolog, nincs semmi okunk feltenni, hogy az agorától az Akropolisra szolgáló följárat inkább az Areiopagos nyugati, mint keleti oldalán vezetett. Ez a megbeszélés szükségessé tette, hogy egynéhány dolgot, a melyek tulajdonképpen egy későbbi korszakba tartoznak, már itt említvén, ily módon egy kis kitérést tegyünk. De ez a kitérés fölötté fontos abból a szempontból, hogy mind az ősi, mind a későbbi város legbelsőbb részeinek fekvését megismerjük. Ha feltételezzük, hogy az agora az Areiopagos és Akropolis közötti hasadéktól északra feküdt, más nagy támasztópontot nyertünk az Aglauros kerülete alatti prytaneionnak a buleuterionhoz és a tholoshoz való viszonylagos közelségében, a melyek amavval mind a történetben, mind a köznapi életben és a szertartásokban oly szorosan összefüggnek. Oly topografiai rendszer, a mely ezen épületek közt tetemes távolságot vesz föl az ősi város számára, még nehezebben fogadható el, mint a későbbi Athén számára; és ha csatlakoznánk ahhoz a feltevéshez, mely szerint az agora a Pnyx lábáig terjedt, akkor ezeket az épületeket nemcsak közel 500 méternyi — légvonalban mért — távolság, hanem még az Areiopagos sziklatömegének nagy része is választotta volna el egymástól.

Ennek a vizsgáloásnak eredményeit, ha nem is biztosaknak, de legalább valószínűeknek fogadván el, kíséreljük meg magunknak általános képet alkotni arról, hogy *milyen volt Athén alsó városa a zsarnokok elűzése és a perzsa háborúk közti időben.* Cél-

szerű lesz utunkat ugyanazon a helyen kezdeni, a hol meg fogjuk kezdeni akkor, a mikor Pausaniasnak hetedfélszáz évvel később tett látogatását nyomon kísérjük. Mielőtt azonban a városba lépünk, jó lesz, ha előbb áttekintő pillantást vetünk rá, olyat, a minőt a Lykabettos csúcsáról tehet valaki. Ilyen magasságból nyert áttekintés megérteti velünk a delphi jóslóhely festői kifejezésének jelentését: *πόλιος τροχοειδὲς ἄκρα κάρηνα*. A faltól körülkerített város tényleg olyan mint egy kerék, a melynek közepén az Akropolis óriási kerékagyként emelkedik ki, sziklájának szabálytalan tömegét meg esetlen erejű, a mykeneire és tirynsire emlékeztető bástyák szegélyezik. Oldalt bal felé, a város falain kívül, látni az Olympieion hatalmas, de befejezetlen épületét, mellette pedig a Pythiont, a zsarnokoknak egy másik művét. A városon túl látszik a Piraeus-félsziget, most még csak kőbánya, kis erődítvánnyel a Munychia dombon, melyet Hippias épített, inkább a maga menekvésének biztosítása czéljából, mint azért, hogy ezzel a kikötők és nagyszerű erődítményeik építését kezdje, mit kevéssel utóbb Themistokles vett tervbe. Tovább, jobbra Salamis terület, a melyet athéni telepesek már gyarmatosítottak, de a mely még várja az imént idézett delphi jóslattól előre jelzett csatát, hogy neve közismertté váljék; azután, a saroni öböl közepén, Aegina, „a Piraeus szemében száalka“, a melynek lakói nemcsak a művészetben, hanem a kereskedelmi és tengeri hatalom tekintetében is Athénnek legfélelmesebb vetélytársai; de már csak ötven évig vetélytársak, mert azután elűzetvén, új hazát kénytelenek keresni, míg az ő helyüket Athénből jövő gyarmatosok foglalják el. A hegyek alakulata természetesen ugyanaz minden korban; de

a Pentelikon még nem mutatja azt a fehér szakadékot, mely az athéni építészet és szobrászat számára anyagot szolgáltató kőbányákat jelzi. A Kephisos menetét olajfa-berkek széles sávja árulja el, — benők rejlik a város jólétének egyik főforrása, — ezen át halad a szent út Eleusis felé, a mely Görögország nemzeti szentélyei között már lassanként előkelő helyet foglal el, bár a későbbi korban általánosan elismert jelentőségét még nem érte el. Az olajfa-berkek és a város között a szent út a fazekasok negyedén, a Kerameikoson, vezet át, a melyet a város fala belső és külső részre oszt. Az itt levő fazekasműhelyek kereskedelmi tevékenységük és művészi ügyességük tetőpontján állanak már. A Kerameikos szép vörös agyagából készült vázák, a melyeket a vonalas rajz finomságában és pontosságában, valamint a díszítés szépségében utólérhetetlen mesterek festenek, már híresek mindenfelé a görög országokban, sőt azokon túl is. Itália sirjai lettek hivatva arra, hogy azokat nagy számban megőrizték és velük Európa múzeumait megtöltték. Az ósdi és merev fekete-alakos munka már helyet engedett a finomabb vörös-alakos technikának a fazekasok és festők között, a kiket munkájuknál találunk; akadnak olyan emberek, mint Euphronios, Brygos és Hieron, a kiknek művészi hírneve huszonnégy századdal haláluk után sokkal nagyobb lesz, mint a milyen életök idején volt. Mert ők tisztára csak iparosok, egyikük-másikuk nagy gyárak élén áll és számos segéddel dolgozik; és jóllehet a város kétségkívül büszke arra, hogy iparának termékeit keresve keresi a külföld, azoknak páratlan szépségét mégis csak egészen természetes dolognak veszik, nem sejtván, hogy e téren valójában megelőzik a kort.

Hagyjuk el kilátó pontunkat a Lykabettos csúcán és kezdjük meg a városon keresztül vivő sétánkat a fazekasok negyedében. A külső és belső Kerameikos között kapun kell áthaladnunk; ez a város főkapuja. Ezen át visz a szent út Eleusisba, a mely egyúttal a fő közlekedő vonal a szárazföldi Görögország egyéb részeibe. A panathenaiai menet, a mely a zsarnokok alatt annyit nyert pompában, ugyancsak itt gyülekezik, mielőtt a városon keresztül vezető útjára indul. Ezen a kapun át törtek előre a zsarnokölők, Harmodios és Aristogeiton, hogy Hipparchost megöljék, a mikor az előkészületeket felülvizsgálta; később látni fogjuk szobraikat ott, a hol azokat kevéssel utóbb az agora felső részén felállították. A kapun belül utca kezdődik, mely mindkét oldalán a legkülönbözőbb czikkek árúsítására szolgáló bódéktól és csarnokoktól szegélyezve az agora alsó végéhez vezet. Az *agora* maga nem valami oszlopcsarnokoktól körülvett szabályos négyszögű térség, mint a milyen Ionia gazdag városaiban divott, hanem többé-kevésbé szabálytalan terület, a mely fölött balfelől az Akropolisnak kiemelkedő szakadékos lejtőit és falait, közvetlenül előttünk meg az Areiopagos alacsonyabb szikláját láthatjuk. Köröskörül a polgárok gyülekező helyéül és a közügyek végzésére szolgáló épületek: jobboldali, emelkedett részének közelében a buleuterion, a melyet Theseus alapított, a mikor Athént Attika fővárosává tette, mely azonban most a Kleisthenestől szervezett új tanácsnak, az ötszázak tanácsának otthona; szomszédságában van a tholos, az államnak szent tűzhelye, a hol a napos tisztviselők rendszeren bemutatják az áldozatokat; kissé odább balra, az Akropolis lejtője és Aglauros barlangja alatt fekszik a prytaneion, a hol

a tisztviselők laktak és egyszerű ellátásukat nyerték. Közelében van a Dioskurosok temploma; a hová Peisistratos fegyverre szólította a népet, hogy azután, mire onnan elcsalta, fegyvereiket összeszedje és Aglauros-nak éppen fölötte levő szentélyébe vitesse. Az agora nyílt tere felső végén, a domb oldalában mesterségesen nyert sík helyre vezet; ezt a helyet, a mely minket sok érdekes dologra emlékeztet, orchestrának hívták. Durván összerótt faállványt rögtönözvén, a mely a nyílt teret körülvevő nyárfákig terjedt, itt adták elő a híres attikai drámának első darabjait a Lenaia ünnepén, mert a nagy színház még nincsen felépítve és az előadások még nem teszik részét annak az ünnepélynek, a melyet Dionysos Eleuthereusnek az Akropolis déli lejtőjén levő szent kerületében tartanak, jöllehet ott is van egy régi orchestra azon kartánczok számára, a melyeket az isten tiszteletére lejtettek. Ugyancsak az Akropolis följárata mellett vannak fölállítva *Harmodios és Aristogéiton szobrai*, a kik a zsarnok Hipparchost megölték s kik most már a szabadság bajnokai és hősei közé tartoznak. A szobrokat Antenor¹ készítette, ama kor attikai szobrászainak egyik legnagyobbika; ha a két barát merész előretörését, fenséges alakjukat és arányaikat, izmaiknak gondos és erőteljes mintázását megfigyeljük, meg tudjuk becsülni azt a kiváló élethűséget, a mely az

¹ Kétséges természetesen, vajjon azok a szobrok, a melyek ránk jutottak, Antenor műve után készültek-e avagy Kritios és Nesiotes csoportja után, a melyet amannak helyébe állítottak, a mikor Xerxes Antenor alakjait elvitette; de még ha más is volt Antenor szobrának stylusa, ez a kis anachronismus talán megbocsátható; hiszen pár évvel később úgyis Kritios és Nesiotes csoportja került erre a helyre.

attikai szobrászatot már is jellemzi és a mely csodálatos fejlődést ígér, ha még egy kis szépség és mérséklet járul majd hozzá.

Ha ezen szobrok mellett elhaladva fölmegyünk az Akropolis bejáratához, minden irányban áttekinthetjük a városnak jó részét. Itt is, ott is templomok emelkednek, melyeknek egy része igen régi korú, míg más részük a zsarnokok költségesebb építkezéséről tesz tanúságot. De *a város utcáinak és házainak képe* nagyon szegényes, még olyan nagyhirű emberek házai is, a milyenek Aristides, vagy akár Miltiades, a ki otthon a thrák Chersonesosban maga is zsarnok, sem nagyságukkal, sem pompájukkal nem tűnnek ki. Legtöbbjük tisztára fából és vályogból vagy napon szárított téglából épült viskó, a melyeknek alapozása csak néha kő, míg lapos tetőjük vályog; a keskeny sikátorokban oly közel sorakoznak a házak egymással szemben, hogy mindenki, — kifelé nyilván az ajtók, — mielőtt az utcára lép, kopogtatással figyelmezteti erre a ház előtt járókelőket. Az Akropolis nyugati homlokzatához érve éppen ilyen városrészt látunk magunk alatt, a közöttünk és a Pnyx dombja között elterülő mélyedésben; bár a rajta átvezető út főközlekedő vonal, mégis alig négy és fél méter széles, sőt helyenként még keskenyebb. Itt is, mint rendesen, a házak tömkelegét nyitott terek szakítják meg. A hol az a meredek ösvény, a mely velünk szemben egyenesen lefelé vezet, az úttal találkozik, nagy *közkút* épült a Pnyx-domb tövében; ennek homlokoldalán oroszlánfejekből bőségesen folyik a víz, a melyet a zsarnok Peisistratos hosszú aknában vezetett ide messziről az Ilisos völgyének felső részéből, éppúgy mint barátai, a megarai Theagenes és a samosi Poly-

krates is építettek vízvezetékeket városaik számára. A kúttal szemben hosszúkás tér fekszik; e fölött meg egy, Amynosnak, a gyógyítás herosának szentelt kerület, mert az athéniek eddig még nem vezették be az idegen Asklepiosnak tiszteletét, a mely ezt a helyi cultust csakhamar elnyomta. Kissé tovább, jobb felé, közvetlenül az Areiopagos alatt ősrégi, háromszög-alakú kerület következik templommal, oltárral és borpréssel a sarkában, a mely utóbbi elárulja, hogy Dionysosnak kerülete. Ha tovább megyünk délfelé a Pelargikon leszerelt teraszai között, a melyek a fabástyától eltekintve többémár nem védhetők, délre és délnyugatra más régi templomokat láthatunk. A falakon kívül az Olympieion hatalmas oszlopai merednek ég felé, azon túl az Ilisos másik partján az Agrai külváros terül el Demeter templomával, a hol épp ebben a korban alapították a kisebb mysteriumokat, melyeket az eleusisi hivatalos szertartások részeinek ismertek el.

Ha egy vagy két évvel később térhetnénk ide vissza, azután, hogy Xerxes és pusztító hadai átvonultak az országon, miközben az athéniek feleségei és gyermekei hazájukból száműzve tartózkodtak Salamisban, Aeginában és Troezenben, míg a férfiak a görög hadsereg többi részeivel Plataiai mezején még a döntő győzelem előtt állottak, egész más kép tárulna szemünk elé. A templomok egytől-egyig elszenesedett, fekete romokká lettek, a város falainak csak néhány rövid szakasza áll fenn, a házak le vannak rombolva, egynéhánynak kivételével, a melyekben a perzsák vezető emberei szállottak meg. De ez a csapás következményeiben áldásos volt: a mikor az athéniek visszatértek, hogy újból és szebben fölépítsék városukat, már abban a helyzetben voltak, hogy az Akropolist

és a várost az építészeti, szobrászati és festészeti alkotásoknak oly gazdag sorával ékesítsék, melyeknek fénye csakhamar túlszárnyalta mindazt, mit a pusztítók tönkretettek.

*IVa.) Thukydides II. könyvének 15. fejezete
(3. és 4. pont).*

„[Theseus előtt] a város a mai Akropolisból és az alatta, leginkább délfelé fekvő részből állott. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a többi istenek szentélyei is (az Athenaén kívül) magán az Akropolison vannak; továbbá, hogy az azon kívül esők is inkább a városnak ezen a része felé¹ vannak építve. így pl. az olymposi Zeus temploma, a Pythion, a Ge és a „mocsarakban fekvő Dionysos szentélye“, a kinek tiszteletére a régibb Dionysia nevű ünnepet ülik. Anthesterion hónap tizenkettedikén, a mint ez az athéniektől származó iónoknál máig is szokásban van. De még más ősrégi szentélyek is feküsznek ezen a vidéken...“ Az Enneakrunos vagy Kallirrhoe kútnak... vizét közelsége miatt... régi időből leszármazó szokásképpen most is használják ünnepi szertartásoknál. „Az Akropolist, mivel ősidőkben ez szolgált lakóhelyül, az athéniek egészen máig „a város“ (polis) néven nevezik.“

Thukydides ebben a fejezetben két határozott állítást tesz, melyeknek bizonyítékait is idézi: 1. hogy a régi város főleg az Akropolisban volt; 2. hogy a városnak az a része, a mely az Akropolison kívül feküdt, délre terült el.

¹ T. i. délfelé; ennek a mondatnak értelmezése adott legtöbb vitára alkalmat. L. alább.

Az első állítás bizonyítása egyszerű; azokból a tényekből folyik, hogy az Akropolison ősrégi szentélyek voltak, továbbá hogy az Akropolist még Thukydides idejében is „a város“-nak hívták. Eddig nézeteltérés nincs. De az idézett hely egyéb részei sok vitára adtak alkalmat. A rendes magyarázat egyszerű és világos: az Olympieiont és a Pythiont az Ilisos mellett fekvő, jól ismert templomokkal azonosítja, az Enneakrunost meg a hozzájuk közel, a folyó medrében fekvő forrással, „a mocsarakban fekvő Dionysion“-t a nagy színház szomszédságába, attól délre helyezi el, a Föld szentélyének pedig azt tartja, a melyet Pausanias az Olympieion mellett említ. Mindezek az Akropolistól délre vagy délkeletre esnek és így a legegyszerűbb magyarázat jól illik Thukydides szavaihoz. Ennek a nézetnek megfelelően modern történetírók, mint Curtius és mások, az Akropolistól délre eső völgyben látták az ősi Athén életének központját. Ebben tévedhettek Curtius és követői; hisz ők nem voltak abban a kedvező helyzetben, hogy az újabb ásatások nyújtotta bizonyító anyagot láthatták volna; véleményük azonban világosan van kifejezve és érthető.

A másik ezen helyhez fűződő elmélet, a melynek szószólója Dörpfeld tanár, ezt a magyarázatot a való tényekkel össze nem egyezőnek tekinti és Thukydides állításait az athéni topografiának egy új rendszerével akarja összeegyeztetni. A főellenvetések, melyeket a közkeletű magyarázat ellen felhoznak, a következők:

1. Az Ilisos melletti Olympieion és Pythion sokkal messzebbre esnek az Akropolistól, semhogy azok az ősi város határain belül lehettek volna.

2. A „mocsarakban fekvő Dionysos-templom“ Dörpfeld szerint nem feküdt az Akropolistól délre a színház mellett, a hol, a mint mondja, mocsarak soha sem lehettek.

3. A Kallirrhoe forrás az Ilisosban sokkal távolabb van, semhogy azt lehetett volna róla mondani, hogy az ősi város közelében van; továbbá az Enneakrunosnak az Ilisos közelében való fekvése sem egyeztethető össze Pausanias leírásával.

Ezért Dörpfeld tanár oly megoldást ajánl, a mely mind e három ellenvetést tárgytalanná teszi; szerinte:

1. A Thukydidestől említett Olympieion és Pythion nem azok, a melyek az Ilisos mentén vannak, hanem közvetetlenül az Akropolis alatt fekvő régibb szentélyek; a Pythiont az Akropolis-szikla északnyugati oldalán fekvő Apollon-barlanggal azonosítja.

2. A „mocsarakban fekvő Dionysos-templom“ azonos azzal a régi borsajtot, oltárt és kis templomot magában foglaló Dionysos-kerülettel, melyet Dörpfeld tanár ásatásai az Areiopagos tözsomzédságában hoztak napfényre.

3. A Kallirrhoe forrást azon források egyikében kell felismernünk, a melyek a Pnyx-dombnak az Akropolis felé tekintő oldalán vannak; az Enneakrunos pedig annak a vízvezetéknek végződése, a melyet Peisistratos a vízhiány megszüntetésére épített.

Ezen három tételnek mindegyike gondos figyelmet igényel; mielőtt azonban azokat egyenként és részleteikben szemügyre vennők, általánosságban meg kell értenünk azt a viszonyt, melyben a Thukydides-féle hely magyarázásához állanak. Elsősorban vilá-

gos, hogy a templomoknak és forrásnak helyzete, a mint azt Dörpfeld tanár megállapítja, nem erősíti meg Thukydidesnek azt az állítását, hogy a régi város, a mennyiben az az Akropolison kívül volt, délre terült el, mert hiszen azok egytől egyig az Akropolis bejáratától nyugatra és északnyugatra fekszenek. Dörpfeld tanár megengedi ezt; de ő azt mondja, hogy a Thukydidestől idézett bizonyító anyag nem azt akarja megállapítani, hogy az Akropolison kívül elterülő város délre feküdt, hanem hogy az ősi városra vonatkozó állítása helyes, mely szerint az az Akropolisból és közvetetlen környezetéből állott.

Ennek megfelelően Dörpfeld tanár a *πρὸς τοῦτο τὸ μέρος τῆς πόλεως* kitételt nem fordítja: „a város ezen oldalának irányában“, hanem „a város ezen része felé“, t. i. az Akropolis és környezete felé. Ezen magyarázatra súlyos ellenvetés tehető: először, *πρὸς* előljáró ebben a jelentésben dativusszal sokkal közönségesebb lett volna, másodszor, hogy ha ez volt Thukydides szándéka, akkor egyáltalában nem kellett volna neki említést tenni délről; hiszen sem a szövegezés nem kívánja meg, sem azzal a bizonyító anyaggal nem egyezik, melyet említ. Mielőtt Dörpfeld magyarázata a természetesebb magyarázat helyébe léphet, nemcsak azt kell kimutatni, hogy az elfogadható, hanem azt is, hogy a szövegezés és az adott tények megkívánják; ezek után vissza kell térnünk a három, már jelzett topografiai kérdéshez.

1. Nincs kielégítő bizonyító anyagunk egy második Olympieion és Pythion felvételéhez. A mikor Strabon Zeus Astrapaaios oltárát említi, a melytől a Harma fölötti villámlást megfigyelték, mielőtt a szent követiséget Delphibe útnak indították, azt mondja, hogy a

Pythion és Olympieion¹ közötti falon volt elhelyezve; és Euripides Ionjának ugyanezekről a pythoi villámokról szóló sora egész határozottsággal hozza ezeket összeköttetésbe Apollonnak a római korbeli feliratokban ὑπὸ Μαρμαίης vagy ὑπ' Ἀρμαίης-nak nevezett szentélyével. Ha a Pythionra és az Olympieionra vonatkozólag semmi más adatunk nem volna, természetesen azt következtethettük volna, hogy mind a két templom az Akropolisz-sziklának északnyugati sarkánál volt és hogy a Pythion Apollonnak ezen a helyen ismert szentélyével azonos. Ámde kétségbe nem vonható, hogy az Olympieion és Pythion neve alatt ismert templomok az Ilisos mellett feküdtek; s így kénytelenek vagyunk a két lehető magyarázat egyikét választani: vagy azt, hogy Strabon, a kinek az athéni topografiára vonatkozó ismerete, a mint tudjuk, fölületes és pontatlan, követhetett el valamilyen hibát, valószínűleg úgy, hogy forrását félreértette, vagy pedig azt, hogy volt még egy második Pythion és Olympieion, közvetlenül az Akropolisz alatt. Dörpfeld tanár, a mint láttuk, ezen második magyarázatnak adja az előnyt; és ennek támogatására nemcsak Thukydidesnek most szóban forgó helyét akarja felhasználni, hanem idézi azt a nyilatkozatot is, melyet Philostratos Herodes Attikos életrajzában a panathenai hajóról tesz. Miután

¹ Gyakran állítják, hogy a Harmát az Ilisos melletti vidékről, a hol a jól ismert Pythion és Olympieion fekszenek, nem lehet látni; de ez túlzás. Az Olympieion szintje Kaupert mapája szerint csak 1 az 50-hez van a gerincez alatt, a mely közötté és a Harma iránya között elterül, úgy hogy a Harmát egy egészen alacsony fal tetejéről meg lehetett látni, ha épületek nem voltak közben. Mindamellett igaz, hogy a hely ilyen megfigyelésekre nem nagyon alkalmas.

a költséges gépezetet leírta, a mely úgy volt szerkesztve, hogy láthatatlan mechanizmustól vonva hengereken haladt előre, elmondja, mint hagyta el a Kerameikost, hogyan került meg az Eleusiniont, a Pelasgikon mellett elhaladván, miként érte el a Pythiont, a hol lehorgonyozva megpihent. De én nem látom be, hogy miért nem jelenthetné ez az Ilisos melletti Pythiont, a mely a stadionhoz és Herodes tevékenységének egyéb emlékeihez esett közel. Nagyon nehéz lett volna ilyen komplikált gépezetet az Akropolis kapujáig felszállítani, azt meg valahol a Makrainál levő sziklakiugráshoz közel hozni, teljesen lehetetlen lett volna. Pausanias említ ugyan egy panathenai hajót, mint a mely az Areiopagoshoz közel volt felállítva; de leírásának rendje szerint veszedelmes ezt a hajót avval azonosítani, mely a Pythion közelében volt felállítva, még ha annak nevezhetnők is Apollon barlangját, mert ő először Apollon és Pan barlangjait említi, azután az Areiopagost (a mely némi távolságban van azoktól) és azután ezt a hajót. Azt az ellenvetést tehetné valaki, hogy valószínűtlen, hogy két ily hajó volt; én ezt komoly ellenvetésnek nem tarthatom, mert nyilvánvaló, hogy Herodes külön újat épített; de még ha meg is engedjük ezt, bizonyára sokkal kevésbbé valószínűtlen, mint két Pythion és két Olympeion létezése, melyeket írók minden korszakban emlitenek, de sohasem különböztettek meg. Thukydides maga, műve VI. könyvének 54. fejezetében (6. pont) szól a Pythionról, a nélkül, hogy közelebb meghatározná. értvén az Ilisos melletti Pythiont, a hol a tőle e helyen idézett feliratot tényleg meg is találták. A hol fennforog az összezavarás veszedelme, mint pl. a Dionysion esetében, ott Thukydides gondosan

megjelöli, hogy a két szentély közül melyiket érti; ilyen világos meghatározás pedig kétszeresen lett volna szükséges a Pythionnál és az Olympieionnál, mihelyt a nevek már külön értelmet nyertek. Annak a sok templomnak analogiája, a melyek egy modern városban, pl. a Szűz Máriának vannak ajánlva, nem idézhető; helyesebb volna pl. a lorettói Szűz Máriának ajánlott dedicatiókra hivatkozni; ha pedig két ilyen templom volna egy városban, el nem képzelhető, hogy egy író ezek egyikét említi, a nélkül hogy helyrajzilag pontosabban meg nem különböztetné. Mindezek alapján helyesnek látszik az a következtetés, hogy Strabon helyének értelmezésére vonatkozólag az első lehetőség igaz; Strabon tévedett és ezzel eltűnik az egyetlen nyomós ok egy második Pythion és Olympieion számára; ezt a feltevést tehát mint a legnagyobb mértékben valószínűtlent, elvethetjük. Ebből következik, hogy a Thukydidestől említett Olympieion és Pythion itt is és máshol is csak az Ilisos közelében levő ismert templomok lehetnek.

2. A „mocsarakban fekvő Dionysos-templom“ kérdésének megoldása még nehezebb. A Limnai vagy Mocsarak nevű városrészt a topografusok rendszeren a színháztól délre helyezik, de ezt a passust nem tekintve alig van bizonyítékunk, a mely ezen feltevés mellett szólna. Másfelől meg azt hiszem, hogy Dörpfeld tanár elveti a sulykot, a mikor azt mondja, hogy ez a vidék sohasem lehetett mocsaras; hiszen a Kodros-felirat bizonyítja, hogy nagy levezető csatorna szelte át, a melynek iszapja értékes volt talajjavítás szempontjából. Figyelembe kell venni, hogy Thukydides határozottan megkülönbözteti ezt a templomot, mint a mely összefüggött a régebbi Dionysziák-

kal; és a mikor ezt teszi, nyilvánvalóan az a célja, hogy elkerülje e szentélynek a Dionysos Eleuthereus kerületével való összezavarását, a mely a színház mellett volt.

Dionysosnak régi kerülete, a melyet Dörpfeld az Areiopagos tövében talált, már feledésbe ment volt — a római időkben föléje építkeztek — jóllehet cultusának némi maradványát fenntarthatták a Iobakchoi, a kiknek csarnoka részben e hely fölé épült. Alig hihető, hogy ilyen végzet érhetett volna egy szentélyt, a mely az államvallásban oly fontos volt, mint Lenaion a maga évenkénti ünnepével; és különben is az egész kerület felette kicsiny arra, hogy ott Athén virágzásának napjaiban olyan népszerű ünnepet lehessen tartani, mint a Lenaia vagy a régebbi Dionysia az Anthesterion hónapban. Megjegyzendő természetesen, hogy a Lenaion és a „mocsarakban fekvő Dionysion“ azonosságát még sohasem bizonyították, bár gyakran igaznak fogadják el; és így egyik oldalról sem használható fel érvül. Thukydidesnek szavai mindenesetre világosan mutatják, hogy a „mocsarakban fekvő Dionysion“ nem volt azonos Dionysios Eleuthereusnak a színház melletti kerületével; de olyan döntő bizonyíték nincs, mely kimutatná, hogy hol volt.

3. Az Enneakrunos helyzetére vonatkozó adatokat más helyen beszéltük meg; láttuk, hogy több tekintély egyetértőleg a mellett nyilatkozik, „hogy az Enneakrunos az Ilisosban volt; ez az egyetértés többet ér, mint Pausaniasnak ellentmondó állítása. Thukydides ezen helyének szavai minden nehézség nélkül bármelyik nézettel összeegyeztethetők. Az Ilisosban levő forrás közel van az Olympieionhoz és a Pythion-

hoz; de másfelől a Pnyx-domb homlokoldalán levő forrás is közel volna, még akkor is, ha a városnak az Akropolison kívül eső része főleg délfelé terült volna el. Nem szükséges, bár természetes, úgy tekintünk a dolgot, hogy Thukydides az Enneakrunost érvként említi a városnak déli fekvése mellett; lehet, hogy csak az ősi város általános fekvésének bizonyítékaul szolgált.

A vitás pontoknak részletes megvizsgálásából kiderül, hogy míg a „mocsarakban fekvő Dionysion“-ra vonatkozó anyag nem döntő, addig bizonyos, hogy az Olympieiont és a Pythiont az Ilisoshoz közeleső templomokban kell látnunk, az Akropolistól délnyugatra; a Kallirrhoét meg ebben az esetben az e templomokhoz közel levő forrással kell azonosítanunk. E szerint az egész hely azt jelenti, a mit első pillanatra jelenteni látszik; ellenben, még ha ki is lehet szorítani a görög szövegből olyan értelmet, a mely Dörpfeldnek Athén topográfiáját illető rendszerével megfér, ilyen magyarázat sohasem jutna eszébe egy tudósnek, a ki a tényekkel nem ismerős. Nem való Thukydides ismert homályosságára hivatkozni; hiszen soha, sem tudatosan, sem öntudatlanul, nem vezet tévútra; ezen a helyen pedig oly világosan törekszik magát kifejezni, a mennyire csak lehetséges, az által, hogy olvasói előtt ismert tényekre tesz vonatkozásokat; s azért hihetetlen, hogy ily körülmények között olyan módon fejezze ki magát, mely biztos félreértésre vezet. A legegyszerűbb szavakba foglalva körülbelül ezt mondja:

„A régi város az Akropolisból és a tőle délre fekvő vidékből állott; ennek bizonyosságául hivatkozhatni bizonyos régi templomoknak fekvésére az Akropolison belül és kívül.“ Azok, a kik Dörpfeld tanár-

ral azt tartják, hogy az itt, az Akropolison kívül fekvőként idézett templomok attól nyugatra és északnyugatra feküdtek, Thukydidesnek rendkívüli hiányságot tulajdonítanak a szabatosságban és a bizonyító anyag értékelésében, — pedig éppen ezek azok a tulajdonságok, melyek miatt magasztalni szokták. És itt nem voltunk tekintettel arra, hogy lehet-e a nyelvtan szempontjából igazolni azt a magyarázatot, melyet Dörpfeld a szavakról ad. Ezeknek a dolgoknak tekintetbe vétele arra indít, hogy a szokásos magyarázat mellett maradjunk; az egyetlen topografiai következtetés belőle azon kívül, a mi más forrásoktól függetlenül megállapítható, az, hogy a „mocsarakban fekvő Dionysion“ az Akropolistól délre volt, — hogy hol, azt pontosan nem tudjuk megmondani.

Végül, ha elfogadjuk a hagyományos magyarázatot, arra kell ügyelnünk, hogy miképpen lehet a Dörpfeld tanártól támasztott ellenvetésekre megfelelni.

1. Az Olympieion és a Pythion fekvése tényleg nem esik oly közel az Akropolishoz, hogy azok az ősi kis városba beletartozhattak. De Thukydides nem is mondja ezt; közönséges, gyakran előforduló eset, hogy ilyen szentélyek a város falain kívül esnek. Thukydides csak azt állítja, hogy helyzetük az ősi városhoz viszonyítva olyan, mely igazolja, hogy a város az Akropolistól délre terült el; ez pedig igaz.

2. A mocsaraknak és a „mocsarakban fekvő Dionysion“-nak helyzete sokkal bizonytalanabb, semhogy az bármely topografiai elmélet mellett vagy ellen szólhatna.

3. A Kallirrhoe forrása az Ilisosban tényleg kissé távol esik és így ennek az ellenvetésnek van némi súlya; de azt a tényt, hogy az ősi városnak lakói

használták, Herodotos kijelentése kézzelfoghatólag bizonyítja. Végre is csak körülbelül 600 méternyi távolságban van az Akropolis legközelebbi pontjától és még kisebb távolságra az Akropolistól délre eső vidéktől, a mely bizonyára beletartozott az ősi városba — s ez a távolság Görögországban, ha jó forrásvízről van szó, — nem mondható nagynak, az oda vezető úton meg az Olympeion nyújthatott védelmet és oltalmat.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A korai attikai művészet.

Az athéni Akropolisnak a perzsáktól történt elfoglalása és elpusztítása korszakot jelent a város építészetének történetében. De korszakot jelent egyúttal az attikai művészet történetében is, a mennyire ez előttünk ismeretes. Azok a töredékek ugyanis, melyek az athéniek visszatérése után a földre kerültek, most, feltárásuk után helyet nyertek a modern Athén múzeumaiban és a fazekasmunkákról, bronzokról, az építészetről és szobrászatról tipikus sorozatokat alkotnak számunkra. Ezen sorozatoknak alsó időhatárát pontosan meg tudjuk állapítani; teljességök és jellegüknek egyöntetősége, mely azokat, kisebb különbségeket nem számítva, kitünteti, jó általános képet adhat nekünk egy görög város művészetének fejlettségéről a perzsa háborúk előtt — mely város, bár ebben a korban még csak egyenrangú volt számos versenytársával, hivatva volt arra, hogy a következő század folyamán mind a művészetben, mind az irodalomban elismert elsőséget vívjon ki magának.

Az egyedüli helyek, a melyek a korai görög művészet napfényre hozott emlékeinek száma és változossága tekintetében az athéni Akropolissal összevetethők: Olympia és Delphi; de ez a kettő a hellén

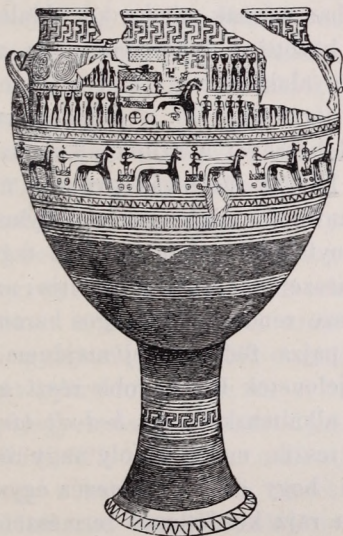
életnek közös középpontja volt, a hol a különböző görög államok versenyre keltek, hogy minél fényesebb épületeket emeljenek s minél gazdagabb ajándékokat ajánljanak föl. Athénbe viszont, jöllehet idegen helyről eredő ajándékok természetesen egyáltalában nincsenek kizárva, az épületeknek és a szentélyekben följánlott tárgyaknak túlnyomó része a helyi művészet és ipar termékei. Valószínű, hogy ha a véletlen néhány más görög városban, Spartában, Argosban, Sikyonban például, avagy Thebaiban, Chalkisban, Miletosban, Syrakusaiban hasonló teljességgel juttatta volna ránk az archaikus művészet maradványait, azok számunkra épp olyan vagy legalább is majdnem olyan érdekességű sorozatot alkotnának. Ha már csak egyetlen város volt arra rendelve, hogy korai művészetéről teljes emléksorozatot nyújtson, különös szerencsénk, hogy ez a város Athén volt. Mert ilyen módon végig kísérhetjük fejlődésének egymásutánját a legrégibb időktől a legkésőbbi időkig és megfigyelhetjük, hogy az otthon egyre változó körülmények közepett és a külföldről jövő különböző befolyások ellenére újból meg újból ugyanazok a nemzeti sajátosságok érvényesültek. Az attikai archaikus művészet ismeretét nem csak az Akropolison végzett ásatásoknak köszönhetjük, nagyszámú régiséget, különösen agyagipari tárgyakat találtak az athéni és attikai régi temetőkben is. Különösen a Kerameikos nagy temetője, mely közvetlenül a Dipylon-kapu mellett, annak külső oldalán, fekszik, tartalmazott rengeteg sok, minden korból való vázát, melyek nem csak a sírokon belül voltak elhelyezve, hanem emlékként rajtok voltak fölállítva. Tudvalevő dolog, hogy ugyanez a temető a maga nemében páratlan teljességű sorozatot adott

nekünk a későbbi korra jellemző domborműves sir-
emlékről.

Körülbelül a Krisztus előtti VIII. századtól az V. századig az *agyagipar*, bizonyos tekintetben, az attikai művészetnek és kézművességnek legjellemzőbb terméke, a mely a fejlődésnek folytatólagos bizonyítékait a legteljesebben szolgáltatja. Tényleg sokkal régibb időnek emlékeit birjuk azokban a mykenei typushoz tartozó vázákban és töredékekben, a melyeket ama kornak egyéb maradványai között az Akropolison és sirokban, mint pl. Spatában, Menidiben és Thorikosban találtak. De ezek, a mennyire ma megítélhetjük, nem mutatnak semmiféle külön helyi jellemvonást, hanem csak olyanokat, a melyek a Görögországban talált „mykenei” emlékek egész csoportjával közösek; nagy részük valószínűleg idegen helyről való bevitel. Még kevésbbé tekinthetők sajátlag attikaiaknak az agyagiparnak még korábbi praehistorikus maradványai, a melyeket Athénben találtak; ezek tulajdonképpen egy közös csoportkészlethez tartoznak, mely az egész Földközi-tengerre kiterjed. Csak a geometriai díszítés korszakában szerzik meg először a Kerameikosnak, az athéni „fazekas-negyed”-nek, fazekasai Athén számára azt a helyet, a melyet később mindig meg is tartott a görög keramikus művészet történetében. A *Dipylon-vázák*, a mint azokat lelőhelyük után rendesen nevezik — legnagyobb részük tudniillik a Dipylon-kapu külső oldala mellett fekvő temetőből került elő —, egyszerűbb példányaikban nem különböznek lényegileg azoktól a geometriai vázáktól, a melyeket a görög szárazföld más részein és az Aegaei-tenger szigetein találtak. Ugyanazokat a merev egyenes és görbe vonalából álló mintákat

mutatják, a melyeket vonalzóval, illetőleg körzővel lehet megrajzolni; szintúgy kedvelik az egyszerű czikczakos vonaltól a kifejlett meanderig terjedő kulcsmintákat, a koncentrikus köröket vagy a rézsutos érintők által összekötött köröket, ellentétben a mykenei díszítés szabad és folyékony vonalaival. Sőt még vízi

38. Dipylon-váza (120 cm. magas)
temetési menet ábrázolásával.

madarak és gazellaszzerű állatok, talán vadkecskék sorai is találhatók Athénen kívül; épp úgy a díszítés egész síkjának zónák sorára való merev fölosztása, melyek közül a szélesebbek a dór templom metopéire és triglyphosaira emlékeztető mezőkre oszlanak. A geometriai vázák attikai vagy Dipylon stílusú változatának legjellemzőbb vonásai a következők:

alakjuk rendesen vagy keskeny és igen magas (különösen a nyakban) vagy pedig nyomottabb henger, rendesen lapos fődővel és ló formára mintázott fülekkel; gyakran óriási méretűek, különösen azok, a melyek sirokra fölállítandó emlékeknek vannak szánva. Ezeknek a vázáknak rendesen igen magas kúpszerű talpuk van, füleik meg rendszerint vízszintesen alkalmazott párokban vannak mind a két oldalon elhelyezve. A fülpárok közötti kidudorodás néha vadkecske-fej formájára van alakítva vagy festve, a melyhez a fülek szarvakként járulnak. De a Dipylon vázáknak legnagyobb érdekességét a rajtuk alkalmazott ábrázolások teszik. Férfiak és lovak gyakran ábrázoltatnak, mindkettő conventionalis geometriai stylusban rajzolva, a mely aránytalanul megnyújtja a tagokat, míg a derekat természetellenesen karcsúsítja; az emberi testnek felső része rendesen valóságos háromszög, kivéve ha boiotiai pajzs födi; a fej majdnem madárfejhez hasonlít. A jelenetek legnagyobb részt a vázák rendeltetéséhez alkalmazkodnak; *kedvelt tárgyukat temetési menetek* teszik, melyeket oly nagy részletességgel dolgoznak ki, hogy ez a részletezés úgyszólván ellentétbe kerül a rajz kezdetleges természetével. Sokszor a halottat kerekas halottas kocsin látjuk nyugodni, a mely fölé pompás mennyezet borul. Körülötte és alatta gyászolók, férfiak és asszonyok láthatók, a mint a fájdalom conventionalis gestusával kezüket fejükhöz emelik. A menetet számos kocsis kíséri; ezalatt gyakran egy másik, csakis kocsik sorát ábrázoló képszalag látható, talán czélzásul a kocsiversenyekre, a melyek a halotti versenyjátékoknak rendes részét alkották. A Dipylon vázáknak másik kedvelt tárgya a hajó a maga evezős padjaival, néha nagyon gon-

dos kidolgozásban és terjedelmes méretben;¹ sőt még hajós ütközetet ábrázoló jelenet is akad. Ezek a vázák, bár rajzuk éretlen és conventionalis, a mindennapi élet jeleneteinek legterjedelmesebb ábrázolásait mutatják, melyeket a görög művészetben ismerünk; mythologiai jelenetek a Dipylon-vázákon szokatlanok. Így tehát tárgyválasztás dolgában a Dipylon-váza a művészeti fejlődés ugyanazon fokán van, a melyet Achilles pajzsának homerosi leírásában látunk, jóllehet ama leírás által feltételezett technikája közelebbi analógiáit másutt találja.

Az a kor, a melybe a Dipylon-vázákat utalnunk kell, meglehetősen pontossággal állapítható meg, különösen alsó határa tekintetében. Bizonyos sírok, a melyeket 1891-ben ástak föl a Dipylon közelében, nemcsak jellegzetes Dipylon-árút, hanem idegenből behozott dolgokat is tartalmaztak, ezek között két kis egyiptomi gyártású porcellán-oroszlánt. Ezeket az oroszlánokat gyártásuk helye és a rajtuk olvasható hieroglyphjegyek alapján a saisi dynastia korába, azaz a Kr. előtti VII. századba utalhatjuk.² Ebből következik, hogy a kérdéses sírok ennél az időpontnál korábbi időbe nem tartozhatnak; de a későbbi korba sem tartozhatnak, mert a VI. századtól kezdve folytatódólagos sorozatunk van az attikai gyártmányokból, a melyek a Dipylon-edények eltűnése után következtek. A Dipylon időszak felső határát nem állapíthatjuk meg olyan könnyen. Geometria vázák

¹ Így pl. abban az ábrázolásban, a melyet Murray közölt: *Journal of Hellenic Studies*. XIX. évf. VIII. tábla.

² Ezt a keltezést megerősítik Petrie tanár (*Journal of Hellenic Studies* XII. 338. l., jegyzet) és Naville (*Bull. Corr. Hell.* 1893. 189. l.)

töredékeit Görögország számos helyén találták a mykenei agyagmunkák késő példányaival keverten; de még ez a tény sem ad világos útmutatást, mert, jóllehet tudjuk, hogy a mykenei műveltség virágzásának kora Görögországban körülbelül 1400—1200 közé tehető, még sem tudjuk biztosan, hogy mennyi ideig tartott, és mikor ért véget a mykenei művészet utolsó szaka.

A *Dipylon-stylusú termékek eredete* és Athénben való meghonosodásuknak története a művészet legrejtélyesebb problémái közé tartozik; és az újabb ásatások vajmi kevés adatot szolgáltatottak a problémák megoldásához. Eddig még nem tudjuk megállapítani azokat a fokozatokat, a melyek szerint kifejlődött; vajjon valamely egyszerű és eredeti diszítvány-typus fejlődéséből keletkezett-e, avagy egy másik diszítési rendszernek lassankénti átalakítása által jött létre. Akármint áll a dolog, tény, hogy akkor, mikor a Dipylon-stylus Attikában első ízben jelenik meg, a mykenei agyagipar utódaként már teljes rendszerre fejlődve találjuk. Ilyen tüneménynek rendes magyarázata külföldi iparcikkek bevitele vagy külföldi befolyás érvényesülése, ha idegenek bevándorlásáról vagy hódításáról nem lehet szó. Az athéniek ismert története — tudjuk, hogy büszkéek voltak az ő megszakítás nélküli autochthoniájukra — kizárja az utóbbi lehetőséget. Ha pedig idegen bevitelt vagy hatást kell feltételeznünk, meg kell találnunk ennek a befolyásnak forrását, mert, jóllehet hasonló természetű geometriai cserepek máshol is kerültek elő, eddig még sehol sem fordultak elő kellő mennyiségben vagy eléggé kezdetleges alakban, hogy eredetüket ezen a nyomon megtalálhatjuk. Lehetséges, hogy jövő

ásatások több világosságot fognak vetni erre a kérdésre; jelenleg meg kell elégednünk azzal a ténnyel, hogy a Dipylon-stylus az attikai agyagipar egy bizonyos szakára jellemző lett és az is maradt egy ideig és hogy azt oly erővel és önállósággal alkalmazták, hogy teljes joggal tarthatták a magukénak, bármilyen forrásból származott is eredetileg. A Dipylon-stylus attikai fejlődésének vége felé új stylusban merült el, mely közönségesen *phaleroni stylus* néven ismeretes, mivel legszebb példái Phaleronban kerültek napfényre. Ennek termékei nagyobbára kisebb és finomabb típusokat mutatnak, bár akad közöttük néhány nagyobb váza is. A Dipylon-vázáktól a phaleroniak főleg abban különböznek, hogy új motívumokat visznek be, állatokat és disztiményeket, a melyek keleti eredetűek. Így tehát kor dolgában többé-kevésbé megfelel a keramika úgynevezett keleti, „orientalizáló“ stylusának, a melyet máshol

39. Phaleron-váza.

különösen Korinthosban, Rhodosban és Kis-Ázsia partjain találunk. Ez utóbbi cserépedényeknek disztiményei valószínűleg keleti szőtt munkáknak utánzásából származnak; ugyanebből a forrásból merítik a rosettát, a lotos-szalagot, a palmettát és egyéb hasonló, virág vagy növényutánozó rajzaikat, a melyekkel keverik a keleti művészetben otthonos phantastikus szárnyas lényeket, griffeket és sphinxeket, emberfejű madarakat (syreneket), továbbá oroslánokat, szarvasokat, vadkanokat, kutyákat és más állatokat. A görög keramika *keleti stylusú* válfajában szintén uralkodik a törekvés, hogy az alakok

körüli mezőt különböző diszitményekkel töltsék ki és ebben kétségkívül a textil-munkáknak, a keleti szőnyegszövésnek eljárását utánozzák, melynél a láncz- és kötőfonálnak lehetőleg sokszor kellett egymást keresztezni és így kellett elkerülni azt, hogy egy szín túlságosan kiterjeszkedjék. Ez a „keleti“ stylus Athénben sohasem lett otthonos, bár sok más görög városban uralkodott már ebben az időben. De azért erős hatást gyakorolt a phaleroni edényekre, melyek megtartván a Dipylon-vázák technikáját és gyakran alakját is, keleti forrásból származott motívumokat vettek fel, vagy egészen, vagy részben, a Dipylon-árúk hagyományos diszitményének és alakjának helyébe. A phaleroni keramika mindazonáltal megtartott egynehányat a Dipylon-árúk legjellemzőbb ábrázolásai közül, pl. a gyalog vagy kocsin járó férfiakat, fegyveres harcosokat, néha csatajelenetben; kartánczot lejtő férfiakat és asszonyokat. Az emberi alakok nagyobb szabadsággal vannak rajzolva, bár azért még mindig bizonyos megkötöttség, conventionalismus uralkodik rajtuk. A mindennapi életből vett jelenetek kedvelése pedig továbbra is jellemző marad az attikai edényfestésre. Az időszak, a melybe a phaleroni vázák tartoznak, eléggé pontosan megállapítható; a Dipylon-stílusét követi, a mely, mint láttuk, a Kr. előtti VII. században még teljes virágzásában volt. Még nincs rajta festett felirat, eddigelé csak egy bekarczott fölirat előfordulásáról van tudomásunk, ez a fölirat pedig kezdetlegesebb alakjában mutatja az attikai ábéczt, mint a hogyan másutt fönmaradt. Úgy látszik, hogy a phaleroni typus eltűnik azok előtt a vázagyártmányok előtt, a melyek a VI. század elejére nézve jellemzők. Ezekből a tényekből világosan kiderül, hogy

a phaleroni stylusú edények a Kr. előtti VII. század utolsó éveibe sorolandók; nincs nyomós okunk arra nézve, hogy gyártásukra hosszabb időtartamot felvegyünk. E szerint koruk nagyjából összeesnék a

40. Attikai amphora. (Berlin.)

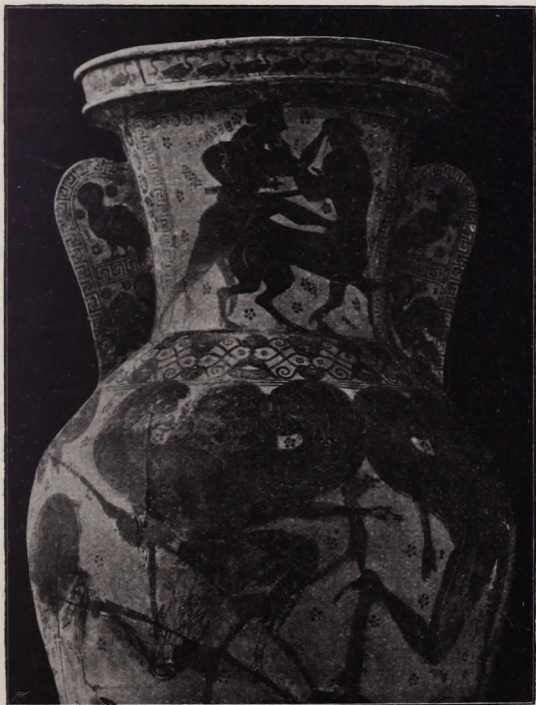
görögországi tyrannusok föllépésének idejével, azokkal az évekkel, a melyekben Kylon Athénben kezébe akarta ragadni a főhatalmat, és Drakon törvényeit szerzette. Ez a változás, mely ez időtájt a Dipylon-stylus tekintetében beállott, tulajdonképpen nem egyéb, mint új eszmék és törekvések általános

ébredésének egyik nyilvánulása és egykorú a szabad stylusú szobrászatnak Görögországban való kezdetével, mely ellentétben áll a tisztán dekoratív természetű művészettel. Eleinte új befolyások csak abban mutatkoznak, hogy a Dipylon-stylust phaleronivá alakítják át; csakhamar azonban gyökeres változás áll be, mely az attikai fazekasipart a többi fölé emelte. Ez a változás egyrészt finomabb agyagnak és jobb minőségű festéknek alkalmazásában mutatkozik, másrészt abban, hogy a rajz szabadabb és erőteljesebb stylust tesz magáévá. Most érvényesül először az athéni Kerameikosnak szép piros agyagja, még pedig nemcsak a vázák testének általános anyagaként, hanem a finomabb alapréteg készítésénél is, mely azoknak látható felületét alkotja, s melyet azóta mindig az ideális terracotta színnek tartanak. Evvel a piros színnel finom ellentétet alkot a fekete mázas festék, a maga sima, fényes felületével: e két színnek különböző alkalmazásai adják a *fekete-alakos és a piros-alakos vázákat*. E két válfajnak persze egyike sem kizárólagos sajátja Athénnek — az sem valószínű, hogy a fekete-alakos technikát itt találták föl,¹ — de mind az agyagnak, mind a festékeknek

¹ A régebbi nézet szerint — melyhez némelyek most is ragaszkodnak — Athén e tekintetben Korinthosnak adósa; sőt egyesek annyira mennek, hogy a korai attikai vázákat egyszerűen korintha-attikaiaknak nevezik. Pedig Korinthosnak hatása Athénre és viszont, Athénnek Korinthosra gyakorolt hatása, oly kérdés, a melynek tekintetében véleményeltérés nemcsak lehetséges, hanem tényleg fenn is áll. Éppenséggel nem lehetetlen, hogy ez a kétféle irányú befolyás egyidejűleg érvényesült, hiszen a kiviteli czikkeket folyton cserélték egymás között, nemcsak Korinthos és Athén, hanem sok más város is, melyeknek a korai fekete-alakos edényfestés terén

minősége csakhamar vezető szerepet biztosítottak Athénnek, úgy hogy vázái az egész művelt világon állandóan nagy keresletnek örvendtek. Néha az agyagnak piros színe az egész vázán végig adja az alapot, erre meg az alakok és a díszitmények fekete

41. Ű. n. Netos-váza. (Athén, Nemzeti múzeum.)

saját, jellegzetes gyártmányai voltak. Aztán meg találtak sok korai fekete-alakos vázát Attikának keleti részén és Eretriában, melyek semmiféle korinthosi vonást nem mutatnak és Athén fazekasaira hatást mégis gyakorolhattak.

silhouette-ben egyszerűen rá vannak festve; máskor a váza felületének nagyobb részét fényes fekete máz fedi és pirosban csak mezők vannak hagyva a fekete alakok berajzolására. Ezen *attikai fekete-alakos vázák*-nak némely régebbi példánya csak állatövköt mutat, egyiket a másik alatt, a milyeneket korinthosi, rhodosi és más gyártmányú edényeken láthatni; nem-sokára azonban ebben a technikában is érvényt szerez magának az attikai mestereknek az a jellemző sajátsága, hogy fölötte kedvelik az emberekből alkotott jeleneteket. A legszebb régi példányok egyike az a Kerameikosban talált óriási váza, melynek főtárgya a Gorgóktól üldözött Perseus — ki csodálatosképpen nincs ábrázolva — és összeroskadó lefejezett nővérok; a váza nyakát Heraklesnek és Nessos (Νητος) kentaurosznak csoportja díszíti. Megjegyzendő, hogy mindkét esetben a választott tárgy jól ismert mondának csak egy része, és hogy annak többi részére az egyik esetben Perseusnak, a másikon Deianeirának ábrázolása által nem is történik utalás. Medusának Perseustól való lefejezése, mely menekülését megelőzte és a Kentaurostól Deianeirán elkövetett erőszak, mely bűnhődését okozta, a régi művészetnek kedvelt tárgyai; ha ezek rajta lettek volna ugyanazon a vázán, megérthettük volna, hogy a művészileg lefestett jelenetek mindegyikében hiányzik egy jellemző főrészlet. Úgy a mint van, azt kell következtetnünk, hogy a vázafestő vázájának díszítésére két jelenetet választott, a melyeknek, mivel magukban véve nem teljesek és csak részben érthetők, egy jól ismert képsorozathoz kellett tartozniok, a hol az egyik kép kiegészítette és megmagyarázta a másikat. Ilyen sorozatnak létezése ebben a korban

különösnek tetszhetik, ha csak ezeket az attikai vázákat vesszük figyelembe; de voltak, a mint látni fogjuk, a diszitő művészetnek más ágai is, a melyeknek ilyen tárgyú ábrázolásokból egész sorozat állt rendelkezésére.

Ennek a vázának, melyet csak két nagy méretben rajzolt jelenet diszit, legteljesebb ellentéte a híres *François-váza* Firenzében, a mely egymaga egész képtárát nyújtja a mythologiai festményeknek. Fölirata szerint Klitias készítette és Ergotimos festette; ezek a nevek, valamint az összes alakok mellé attikai betűkkel irt jelzések elárulják, hogy a váza Athénben készült, bár Itáliában került napfényre. Ezt a két nagy vázát a régebbi fekete-alakos edények két főtypusának példáiként tekinthetjük. Az e fajta, akár Athénben, akár másutt előkerült vázák túlnyomó része kisebb és kevesebb művészettel van kidolgozva. *Alakjuk* szerint könnyen oszthatók be jól ismert és korlátolt számú formákból álló sorozatba; a nagyobb vázák számára legközönségesebbek a hydria és az amphora, a kisebbek számára a kancsó vagy oinochoe, a kylix és a lekythos. Lehetetlen itt akár csak vázlatot is adni a fekete-alakos edényfestésnek fejlődéséről Athénben. Ebben és a következő korszakban szokásuk volt a főbb mestereknek, hogy munkáikat *aláírásukkal* látták el; ezért minden vázatanulmánynak a különböző művészek stylusának és sajátosságainak gondos és részletes megfigyeléséből kell kiindulnia; ilyen tanulmány pedig csak akkor lehetséges, ha kellő számú pontos kép, vagy, a mi még jobb, gazdag váagyűjtemény áll rendelkezésünkre. Az aláírással ellátott vázák közül a többiek mintegy maguktól csoportosulnak osztályokba, melyeknek kora és jellege könnyen

megállapítható. E helyen eleget teszünk föladatunknak, ha az attikai fazekasmesterek általános törekvéseit és műveiknek korszakait jelezzük.

A fekete silhouette, a melyben az alakokat kezdetben ábrázolták, e korszak jobb mestereinél alig volt más mint alap, mely a bekarczott vonalakkal és barnapiros meg fehér festékekkel gondosan kidolgozott rajzot hordozta. A párhuzamos hullámvonalak, melyek az emberek és állatok haját jelzik, akkora finomsággal vannak rajzolva, mely inkább fém-, mint agyagmunkához illik; tény, hogy az alkalmazott technika inkább bronzművesre vagy ötvösre vall. Később látni fogjuk, hogy a részletezésnek és finom kidolgozásnak ez a szertelen kedvelése, a mi sokszor az erőnek és frisseségnek rovására történik, ebben a korban az athéni művészetnek más ágait is jellemzi. De hát ez a kísérletezésnek volt a kora, a mikor mindenféle eljárást próbáltak ki, hogy a nehezen kezelhető fekete körrajzban részleteket adhassanak. Egyik eljárás abból állott, hogy a piros agyagot fehér festékekkel fődtek, a mely mellett a fekete alakok világosabban emelkedtek ki; ezt, idegen példányokon, egyesítették avval az eljárással, hogy az alakoknak egyes részeit — különösen az arcokat — körvonalakban hagyták meg; az előidézett hatás sokban hasonlít ahhoz, melyet attikai vázákon értek el azáltal, hogy a nőalakok arcán és más testrészein fehér festéket alkalmaztak a fekete fölött. A körvonalakon belül aztán bekarczolás helyett fekete vagy színes vonalakkal lehetett részleteket jelezni. Ebből az eljárásból fejlődött a fehér alapon körvonalakban való rajzolás technikája, mely az attikai edényfestésnek egyik legszebb és legjellemzőbb alkotása az V. század elején. A fehér ala-

pon fekete körrajzzal dolgozott alakok, melyek legközönségesebben a lekythosokon láthatók, úgy látszik az V. század egész folyamán fordulnak elő s nem egyszer nagyon gondatlan munkát tüntetnek föl; a *lekythos-festés*-nek polychrommá való fejlődése a perzsa háborúkat követő korszakba tartozik. Egy másik kísérlet, mely azonban nem vezetett különösebb eredményre, abban állott, hogy az alapnak fekete mázára át nem tetsző fehér festékekkel festették az alakokat; ennek a kísérletnek főérdekessége abban rejlik, hogy legalább megfordítja az eddig uralkodó eljárás tényezőit; a mennyiben sötét alapon világos alakokat tüntet föl.

Egyszerűbb és kielégítőbb módon hozza létre ugyanazt az eredményt az a nagy változás, mely a fekete-alakos vázafestésnek *piros-alakos festésbe* való átmenetében rejlik. Most a művész a helyett, hogy az alakokat fekete silhouette-ben rajzolná, csak az alaknak körvonalait rajzolja meg és azután az egész háttérret fekete mázas festékekkel tölti ki, úgy hogy az alakok az attikai agyagnak szép piros színében emelkednek ki. Ezen a piros fölületen aztán föl lehetett tüntetni az összes részleteket ecset vagy madártoll segítségével, melyet ugyanabba a fekete mázba mártottak; a világosabb vonalakhoz pedig meghigították a fekete festéket. A görög keramika legfinomabb darabjainak túlnyomó része evvel a technikával készült. Régebben általánosan azt hitték, hogy ezek a szép festett vázák körülbelül egykorúak a görög szobrászatnak az V. század közepébe tartozó remekműveivel; evvel a nézettel tényleg találkozunk is a régebbi kézikönyvekben. Ha azonban maguknak a vázáknak stílusát, azoknak gazdag ión draperiáját, a részleteknek kidolgozását vesszük figyelembe, csakhamar arra

a gondolatra kell jutnunk, hogy a régebbi piros-alakos vázák egyidősek a perzsa háborúk előtti szobrászattal, melynek emlékeit az Akropolis-múzeum őrzi; és tény, hogy az Akropolison végzett ásatásoknál, az úgynevezett perzsa törmelék közt, mely Athénnek a perzsáktól történt földulása után került a föld alá, találtak nemcsak a piros-alakos vázafestés kezdő korába tartozó töredékeket, hanem olyan vázacserepeket is, melyeken a piros-alakos edényfestés nagymestereinek, Euphroniosnak, Durisnak, Brygosnak és Hieronnak nevei olvashatók. Minthogy ezen töredékeknek legnagyobb része a Kr. előtti 480. évnél korábbi, arra kell következtetnünk, hogy ezek a mesterek az V. századnak még korábbi évtizedeiben dolgoztak és hogy a *piros-alakos vázafestésnek régebbi példái a VI. század végső éveibe* helyezendők. A vázafestés chronológiája, mint azt itt külső bizonyítékok alapján megállapítottuk, azt mutatja, hogy az a művészi fejlődés, mely a korai fekete-alakos edényektől az első piros-alakos vázákig végbement, sokkal rövidebb időt vett igénybe, mint azt néhányan gondolták; de ez a bámulatos haladás egyáltalán nem hihetetlen, ha azt a politikában, valamint a művészetben beállott rendkívül gyors fejlődést vesszük tekintetbe, mely a perzsa háborúk előtti századot jellemzi.

Ha már az is lehetetlen volt számunkra, hogy a *fekete-alakos vázafestés fejlődését* részleteiben kövessük, mennyivel inkább áll ez a *piros-alakos vázák*ról, melyeknek mesterei művészetök fejlődésével párhuzamosan nagyot haladnak egyéniség és szabad művészi felfogás tekintetében. Azokat, kik e téren alaposabban óhajtanak tájékozódni, arra a nagyszámú, részletes munkára kell utalnunk, melyeket e tárgynak

szenteltek.¹ A piros-alakos vázák első példányainál tulajdonképpen alig látunk mást, mint a fekete-alakos technika megfordítottját, egyébként megmarad a gondos részletezésnek ugyanaz a kedvelése, megmaradnak a rajzbeli conventiók avagy hibák, pl. a profil-

42. Euphroniosztól festett csészének képe: Theseus és Amphitrite (Louvre).

¹ Ezeknek bibliográfiáját illetőleg l. *Huddilston*, *Lessons from Greek Pottery*. London and New York 1902. Legfontosabbak: *Klein W.*, *Die griechischen Vasen mit Meistersignaturen*. 2. kiad. Wien, 1887.; *u. a.*, *Euphronios*. 2. kiad. Wien, 1886. és *Hartwig P.*, *Die griechischen Meisterschalen des strengen rothfigurigen Stils*. Stuttgart, 1893. Gardner művének megjelenése után adta ki *H. B. Walters*, „*History of ancient pottery*“ című, kétkötetes, gazdagon illusztrált művét (London,

ban ábrázolt arcznál a szem mindig en-face nézetben van rajzolva; a férfiak szeme kerekded, a szem bogarát és iriszt egy-egy kör jelzi, míg az asszonyoké csakis keskeny rés; ebben a tekintetben is hasonló eljárást fogunk tapasztalni a szobrászatban. Az V. század elején, megint párhuzamosan a szobrászattal, erőteljesebb és fenségesebb stylus válik uralkodóvá. Az ión chiton és peplos gazdag redőinek helyébe az egyszerűbb dór draperia lép, a rajz pedig frissebb és merészebb lesz, mind abban a tekintetben, hogy többre vállalkozik, mind abban, a mit végez. A szembeszökő hasonlatosság, mely Euphronios legfinomabb vázáinak rajza és a Kr. e. 487—472. évekbe datálható delphi kocsis profilja között fennáll, szintén megerősíti a vázafestés fejlődésének azt a chronológiáját, melyet az akropolisi ásatások nyomán megállapítottak; az athéniek delphi kincsesházának metopéi, melyeket a marathoni zsákmányból építettek hasonlóképpen a legszorosabb stylusbeli rokonságban állanak a szigorúbb stylusú piros-alakos vázákkal. Ebből is látjuk, hogy a vázafestésnek nincs saját, különálló fejlődése, hanem az pontosan lépést tart az egykorú bronz- és márványművek stylusával.

Az Athénben talált vázák, mint láttuk, főleg két helyről kerültek elő, az Akropolisról és a Kerameikos temetőjéről. Ez pedig azt jelenti, hogy vagy az isteneknek voltak felajánlva, vagy a halottakkal eltemetve, esetleg emlékként a sirra felállítva. Ugyanaz a *kétféle rendeltetés*, fogadalmi ajándék avagy síri

1905.), mely az antik vázafestés történetének ez idő szerint legbővebb és legjobb összefoglalása. Újabb, figyelemre méltó kis tanulmány e tárgyról: *E. Pottier, Douris et les peintres des vases grecs*. Paris (é. n.) *L.*

járulék, jellemzi az Attikán kívül napfényre került vázák legnagyobb részét is; de azért mégis a sírok szolgáltaták a leggazdagabb anyagot és a dolog természete szerint gyakrabban őriztek meg számunkra ép példányokat. Európa múzeumai tele vannak Etruria temetőiben talált fekete- és piros-alakos vázákkal és azok közül a legszebbek majdnem egytől-egyig attikai mesterek művei. Ez a körülmény tanúságot tesz arról, hogy Athénből rendkívül sok agyagárút vittek ki Italiába. Az Athénben talált vázák sem mennyiség, sem épség dolgában nem versenyezhetnek az itáliai leletekkel; viszont azonban az Akropolison kiasott töredékek egynémelyike mind gyártásának tökéletessége, mind rajzának szépsége tekintetében páratlan.¹ Az Akropolison előkerült keramikai munkák és az Etruriából származó hasonló vázák között különbséget nem tehetünk; ebből a tényből többféle következtetést vonhatunk. Először is nyilvánvaló, hogy a szóban forgó vázákat Athénből exportálták; és bár ezt a legszebb példányokra vonatkozólag általánosan elismerték, mégis akadtak elsőrangú tudósok, a kik ezt kétségbe vonták² — különösen azoknál a vázáknál, melyek hanyagabb rajzot tüntetnek fel, — azt állítván, hogy ezek későbbi, helyi gyárból eredő utánzatok. Ezt a kérdést azonban eldöntötte az a körülmény, hogy ilyen hanyagabban dolgozott példányok finom rajzú vázákkal vegyest

¹ Az Akropolison talált, körülbelül százezernyi festett vázacserep legszebbjeinek közzéadása most történik: *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*, unter Mitwirkung von P. Hartwig, P. Wolters, R. Zahn, veröffentlicht von Botho Graef. Berlin, 1909.

² Különösen Brunn, Probleme in der Geschichte der Vasenmalerei (München, 1871) cz. munkájában és más műveiben.

kerültek napfényre az akropolisi ásatások alkalmával.¹ Másodszor világos, hogy az Itáliában talált vázák nem holmi külön, csakis idegen piac számára gyártott árú, hanem hogy azok otthoni, belföldi használatra is voltak szánva, szóval, hogy az attikai fazekasműhelyek rendes termelésével van dolgunk. Nem oly könnyű arra a kérdésre megfelelni, hogy mi is volt ezeknek *a vázáknak a rendeltetése*. Ismét az akropolisi ásatások szolgáltatják azt a tanúságot, hogy azokat nem gyártották — a mint néha feltették — avval a határozott czéllal, hogy a halottakkal a sirba temessék. Csak a sir-lekythosok készültek evvel a rendeltetéssel; míg a rendes vázák mint a háztartási felszerelés rendes tárgyai nyertek helyet a sírokban, különben nem illettek volna ajándékoknak, a milyenekül az isteneknek az Akropolison felajánlották. Ugyanez a következtetés vonható abból a tényből, hogy vázafestményeken nem ritkán látunk éppen házi használatban feltüntetve ahhoz hasonló vázákat, melyre a jelenet festve van. Amphorákat, hydriákat és kylixeket kétséggkívül használtak bor avagy víz tartására, meg arra, hogy belőlük igyanak; bár ércvázák vagy festésnélküli agyagedények talán jobban voltak elterjedve, az előbbieket a gazdagabb, az utóbbiak a szegényebb embereknél, nincs semmi okunk feltenni, hogy a festett vázák csak diszként vagy bizonyos szertartások céljaira szolgáltak.

Egyes vázafajoknak mindazonáltal megvolt a maguk külön rendeltetése. Ezeknek sorából legálta-

¹ Természetesen voltak itáliai helyi gyárak is, melyek az attikai vázákat utánozták; ámde ezeknek gyártmányai különböznek a görögöldi példányoktól és a legtöbb esetben könnyen felismerhetők.

lánosabban ismertek a *panathenaiiai díj-vázák*; habár a ránk jutott példányok legtöbbje későbbi korból való, bizonyos, hogy azok már a fekete-alakos váza-festés kezdő korában megvoltak. Ezeket, mint Pindaros meséli, azért gyártották, hogy Athén szent

43. Panathenaiiai amphora.

44. Lekythos.

olajfáinak olaját fogadják magukba: „Szent olajnak a nedve a hűmes edénybe csorog, a melybe a képet a tűz égette.”¹

A szentelt olajat a panathenaiiai versenyjátékok győztesei kapták jutalmul, különböző mennyiségben,

¹ γαῖα δὲ καυθεῖσα πυρὶ καρπὸς ἐλαίας,
 . . . ἐν ἀγγέων
 ἔρκεσιν παμποικίλοις.

140 amphorától le egyetlen egy amphoráig. A panathenaiai vázáknak egyik oldalán mindig Athena isten-asszony képe, a másikon meg annak a versenynek ábrázolása látható, a melyért azokat jutalmul adták. Alig hihető, hogy például a kocsiverseny győztese 140 ilyen vázát kapott. Eredetileg Athena alakja talán hivatalos bizonyítéka volt az olaj valódiságának; valószínűbbnek látszik azonban, hogy később az olajat, melynek valóságos kereskedelmi értéke volt, alkalmasabb edényekben tartották és hogy mindegyik győzőnek talán csak egy festett vázát adtak jutalmának szimbolumaként. Ilyen panathenaiai vázák fölötté alkalmasak lehettek arra, hogy istenségnek felajánlják, különösen annak az istennőnek, a kinek tiszteletére a versenyt tartották; diszhelyet nyerve a győztesnek házában is, halála után pedig sírjába temethették.

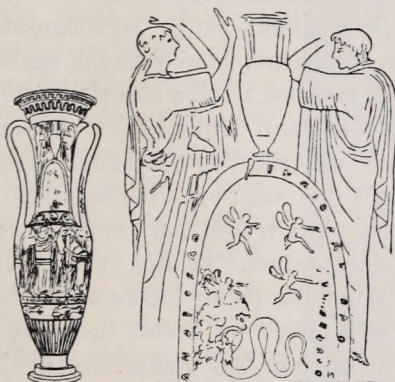
Ilyen módon bármilyen vázát lehetett az istenségnek felajánlani avagy sirba temetni; a felajánlásnak valószínűleg az volt az értelme, hogy magát a vázát, vagy egy másikat, mely azt symbolizálta, valamely áldozatnál vagy vallási szertartásnál használták; a sirba tett vázának meg eredetileg az volt a rendeltetése, hogy az elhunytanak használatára legyen; bár ez az értelme a történeti idők folyamán elhomályosulván úgy látszik, abba az eszményibb gondolatba ment át, hogy a halott megtiszteltetésének jele. Bizonyos vázafajok azonban kizárólag a temetés céljaira voltak rendelve. Aristophanesnek egy festőről használt szava:

„a ki a halottak számára festi a lekythosokat“¹

¹ ὁς τοῖς νέκροισι ζωγραφεῖ τὰς λεκύθοις. Ekklesiazusai. 392.

bizonyára az ő koránál régebbi szokásra vonatkozik. A *lekythos*, bár a mindennapi életben is szerepel, elsősorban a *halottak vázája*, valószínűleg azért, mert benne tartották azokat a kenőcsöket, melyeket a temetés előtti ideiglenes bebalzsamozásnál használtak. Az alabastron, az előbbihez hasonló alakú váza, ugyanazon cél szolgálatában állott, a mint erre az Újszövetségnek jól ismert helye ¹ emlékeztet. Leky-

45. Prothesis-váza és képe.

thost nemcsak a sirba rejtettek, hanem ilyen, kis méretű vázákat kívül is helyeztek el a síron, néha meg egy nagy lekythost emlékként állítottak fel rajta. Ezeket később márványban utánozták, s e márvány-

¹ Márk XIV. 3. Káldi fordításában: „jöve egy asszony alabastromedényben drága nárduszenettel”; Károli Gáspár fordításában: „... kenetnek alabástromból tsinált edénye”, szóval mindkét fordító az ἀλάβαστρον-ban a váza anyagának megjelölését sejti, holott a szó a kenőcs- és illatszertartók sajátos márványfalját, az *alakot* jelöli. L.

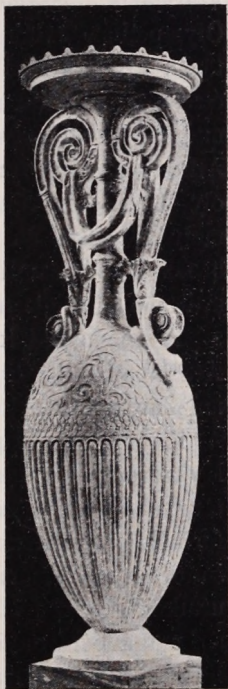
ból faragott vázák, mint látni fogjuk,¹ a sírkönek elég gyakran előforduló fajtát alkották.

Már szóltunk arról, hogy a temetési jelenetekkel diszitett Dipylon-vázákat a régi időkben síremlékül alkalmazták. Ezen szokás folytatólagos fennmaradásáról egész csoport érdekes váza tesz tanúságot, melyeket a rajtuk látható ábrázolásról — rendszerint a gyászolóktól körülvevett 'halott kitevése' — *prothesis-vázáknak* neveznek. Hogy ezeket a vázákat síremlékként használták, azt a legvilágosabban bizonyítja az a körülmény, hogy azoknak egyikén sírhant van lefestve, melynek tetején a szóban forgó vázához teljesen hasonló vázát láthatunk. E vázáknak alakja csak kevéssé változik, legtöbbjüknek magas nyaka és két hosszú füle van; bizonyos hagyományos diszitmények, mint pl. a tetejét körülövező kígyó, rendszeren ismétlődnek rajtuk. Alapjuk nem szokott lenni, úgy hogy a beléjük öntött italáldozatok lefolyhattak a sírba, a mely fölött el voltak helyezve. A vázafestés különböző fejlődési szakaszaira nyujtanak példákat, a fekete-alakos festéstől kezdve a fejlett piros-alakos stylusig. Egy más, alakban ezekkel egyező vázasorozatnak ismét más tárgyköre van: házassági szertartásokat, főleg lakodalmi menetet és a menyasszony öltözködését ábrázolják. E vázák egyikén a menetben fiatal leányt látunk, ki szakasztott olyan alakú vázát visz, mint a milyenre ez a jelenet rá van festve.² Ez a váza nem lehet más, mint a *lutrophoros* (λουτροφόρος), az az edény, melyben a menyasszonyi fürdő számára hordták a vizet

¹ L. a XI., a Kerameikosról szóló fejezetet.

² *Mon. Inst.* X. 34.

a Kallirrhoétól. A prothesis-vázakkal való hasonlóságuk és az a körülmény, hogy sirokon felállítva fordulnak elő, zavarba hozhatna, ha Demosthenesnél¹ nem találúnk a dolog magyarázatát, ki egy helyen a sir fölé állított lutrophorost említi döntő bizonyossággal arra nézve, hogy az alatta pihenő nőtlen volt. Teljes joggal következtethetünk arra, hogy az ilyen alakú vázák mind azoknak sirja fölé helyeztettek, a kik nőtlenül vagy hajadonokként haltak meg. Ilyetén való használatuk symbolismusát nem nehéz megérteni, ha arra a gyakori görög metaphorára² gondolunk, a mely szerint azoknak, kik házasságuk előtt szállnak sirba, Hades a jegyesük. Ezeket a magas, kétfülű vázákat a lekythosokhoz hasonlóan később márványban utánózták;³ és nem foroghat fenn kétség az iránt, hogy a márvány lutrophorosok használatának is megmaradt ez a symbolikus jelentése. — A diszitő érczmunkáknak története a vázafestés

46. Márvány lutrophoros.
(Siremlék).

történetével számos analogiát mutat és fejlődésében ugyanazokat a fokozatokat tünteti fel. Itt főleg a *bronzok* érdekelnek bennünket, melyek hasonló sty-

¹ Πρὸς Αεωχ. 18. L. Wolters, Athen. Mittheilungen. XVI. k. 371. l.

² οὐ γάμον ἀλλ' Ἀΐδαν ἐπινομήδιον.

³ L. alább, XI. fejt.

lusú csont- és elefántcsontfaragványokkal párhuzamosan fordulnak elő; ezeknek a bronzoknak legnagyobb része az Akropolison végzett ásatásokból származik.¹ Számuk korántsem oly nagy, mint az Olympiában talált bronzoké.² Olympia bronzai jól töltik ki az athéni sorozatokban mutatkozó hézagokat és megmagyaráznak sok dolgot, mely egyébként magában álló és érthetetlen jelenség volna. Az Athénben napfényre került finomabb munkák viszont oly önálló művészi tulajdonságokat tüntetnek fel, melyek azokat az összes hasonló csoportbeli olympiai bronzok fölé emelik; bennök megkapjuk a korabeli attikai stylusnak mintegy kivonatát.

A geometriai korszakot megelőző érczmunkákból Attikában alig találtak valamit, bár porcellán és más anyagból való disztiményes tárgyak előkerültek Attikában, pl. Spatában, Menidiben, a melyek a Mykenében és másutt lelt, hasonló korbeli egyéb tárgyaktól lényeges eltéréseket nem mutatnak. Ilyformán ezek megerősítik a vázák szolgáltatta tanulságot, hogy Athén kivette ugyan a maga részét az uralkodó mykenei műveltségéből és művészetből, de a magáéból egyetlen jellemző vonást sem adott hozzá. A geometriai stylus korszakában elvárhatnók, hogy a disztimő érczmunka terén oly fejlődési fokot találjunk, mely a Dipylon-keramikának felel meg; az akropolisi ásatások szolgáltatnak is némi bizonyítékokat, melyek ezt a várákozásunkat igazolják. Első sorban találtak ott nagy számban bronzháromlábaktól

¹ *Bather*, Journal of Hellenic Studies. XIII. 232—271. *De Ridder*, Catalogue des bronzes trouvés sur l'Acropole d'Athènes.

² L. az *Olympiáról* szóló mű IV. kötetét. Die Bronzen. (Furtwängler.)

és más dekoratív munkákból származó részleteket, melyeknek jellegzetesen geometriai stylusú diszítése a Dipylon-edényekével rokon. Ezek a diszítések nem emelkednek ki reliefben, hanem egytől egyig be vannak vésve, mivel a bronz, a melyen alkalmazták, oly kemény és merev, hogy azt más módon megmunkálni nem is lehetett. A fejlettebb és valószínűleg későbbi geometriai bronzok egy némelyikén keleti típusú diszitményeket is találunk, mint rosettákat és palmettákat, valamint állatokat, pl. leopardokat és vadkanokat, a milyeneket a keleti stylusú vázákon és ugyanazon befolyás eredményeként a phaleroni edényeken látni. Nem következtetünk elhamarkodottan, ha azt mondjuk, hogy ezek a geometriai átmeneti stylusú bronzok valószínűleg egykorúak a phaleroni vázákkal, vagy legalább is a művészeti fejlődés ugyanazon fokán állanak.

Miként később különböző idegen, keleti és más, keramikai stílusok befolyását tapasztaljuk a geometriai stylust felváltó korai attikai fekete-alakos vázákon, éppúgy mutathatjuk ki az idegen bronzstylus és technika hatását az attikai érczmunkákon. Ezen idegen mintáknak egynehány példája tényleg napfényre került az Akropolison, egyfelől egy phoeniciai vagy kyprosi tál, mely szárnyas sphinxeket és más keleti mintákat feltüntető trébelt (repoussé) diszítéssel volt ellátva, másfelől finom művű darabok azokból a reliefekből, melyeket rendszeren argosi vagy argeokorinthosiaknak szoktak nevezni. A reliefek ezen osztályának bronza sokkal finomabb minőségű, nagyon nyújtható és hajlítható, azaz finomabb, trébelés útján való megmunkálásra alkalmas. Találunk az Akropolison nagyszámú reliefet, melyek mindkét stylusnak,

a geometriai és a keleti stylusnak, jellegét egyesítik magukban, a mennyiben a vonalak bevésését és az alacsony reliefet egyszerre alkalmazzák. Az e csoportba tartozó bronzokon sok oly jelenetet látunk ábrázolva, melyek a korai vázákon ábrázoltakhoz hasonlitanak; úgy látszik, hogy ezek képviselik a VI. század attikai bronzstylusát.

Eddig főleg a decoratív természetű reliefeket vettük figyelembe. Ezekhez járul nagyszámú egyéb diszítményes munka, csészefülek, stb., a melyeknek egyike-másika a műipari finomságnak valóságos remeke. Ezek közül a legszebbek, melyek az alakok idomait kereken dolgozzák ki, vagy ilyen módon dolgozott alakokat erősítenek az alapra, művészetileg alig különböztethetők meg a szobrocskáktól; ezek meg épp úgy, mint a nagyobb alakok töredékei inkább a szobrászat általános fejlődésénél tárgyalandók. Az athéni decoratív bronzművészetnek ez a rövid vázoló is elegendő annak feltüntetésére, hogy a vázafestés mellett ennek is van helye és része a perzsa háborúk előtti attikai művészet általános fejlődésében.

Ugyanezen korszaknak attikai *építészetét* főleg a régi épületeknek azon maradványaiból ismerjük, melyeket egyrészt későbbi épületek alapozásába vagy alsó részeibe beépítettek, másrészt meg az Akropolis teraszozásánál a talaj feltöltéséhez törmelékként használtak. A mennyiben az épületek, a melyekhez a régebbi építészetnek ezen maradványai tartoznak, meg voltak határozhatók, már leírtuk azokat a III. fejezetben. De találtak nagyszámban oszlopdobokat és oszlopfejeket, gerendázat- avagy párkányrészleteket, melyeket nem lehet biztonsággal valamely ismert templommal vagy szentélylyel összeköttetésbe hozni;

ugyanaz áll a fölfedett épületdiszító szobrászati maradványoknak jó részéről is. Kétséget nem szenved, hogy az Akropolison és annak szomszédságában több olyan kisebb templom volt, melyekről nem tudunk semmit sem és melyeknek még alapozását sem tudjuk megjelölni. Ezek közül egynémelyiknek építészeti részleteit össze lehetett illeszteni, sőt egy-kettőt részben még rekonstruáltak is az akropolisi kisebb múzeumban. Ily módon megállapíthatjuk, hogy a *dór építés* — úgy látszik, hogy ezen kor szentélyei mind dór stílusban épültek — Athénben ugyanazokon a fejlődési fokokon ment át, mint egyebütt. Az oszlopfők, illetőleg echinusaik, e régebbi épületeken alacsonyak és duzzadtak és fokozatosan közelítik meg azt a látszólag egyenes, valósággal azonban finoman ívelt profilt, melyet a Parthenonnál látunk. Az átmenetre jó példát szolgáltatnak annak a külső oszlopsornak oszlopfői, a melylyel Peisistratos körülvette Athenának régi templomát: ezeknek keresztmetszete határozottan ívelt, de azért távol áll elődjeinek kerek, tálserű alakjától. A gerendázat szintén különböző kísérleti változatokat tüntet fel, melyek arról tanuskodnak, hogy a dór rendszer még nem nyerte későbbi, állandósult formáit; a csöppök száma például, valamint a szerkezetnek és az arányoknak egyéb részei még nagy eltéréseket mutatnak.

Arra nézve, hogy a régi Athénben egy egész épület *ión rendszerben* épült, nincs biztos példánk, jöllehet Penrose a régi Athena-templom oszlopos körjáratát, a peristylont, ebben a stílusban akarná kiegészíteni. Ión gerendázatnak nincs semmi nyoma; az a számos régi alakú *ión oszlopfő* pedig, mely az Akropolison előkerült, legnagyobbbrészt disztalapzatnak

szolgált szobrok számára. Azt a nagy ión oszlopfőt, melyet Penrose a régi templomhoz számít, valószínűleg szintén ilyformán kell magyaráznunk, mivel párja nem akadt. Az ión oszlopfőknek ez a sorozata különben igen érdekes, mert világot vet építészeti formáiknak fejlődésére és bemutatja azokat a fokozatokat, melyeken át torus és voluta tökéletes, összhangzó egységgé olvadt össze. Ámde nehéz föltenni, hogy ez a fejlődés magukban álló oszlopok fején és lábán ment végbe, nem pedig teljes ión épületeken; s így az athéni példák értéke inkább abban áll, hogy visszatükröztetik a máshol tett haladást, nem pedig abban, hogy az ión rendszert tényleges kialakulásában mutatja. Feltűnő jelenség, hogy Athénben, bár ott az ión befolyásnak számos nyoma fordul elő — ezek közé számítandók az említett oszlopfők, — nem találtak a Propylaionokban alkalmazottaknál régebbi ión oszlopot, sem a Nike-templomnál régebbi teljes ión épületet;¹ míg a nagy ión városokban, Miletosban, Ephesosban, Samosban és Naukratisban a legrégibb időktől fogva az ión rendszert használták általánosan a templomok építésénél. Helyes következtetésnek látszik tehát, hogy az athénieket művészi hajlamaik legalább az építés terén inkább a görög szárazföldhöz csatolták, mint rokonaikhoz, az Aegaei tenger keleti részén lakó iónokhoz.

A napfényre került kis ión oszlopfők legtöbbje parosi vagy naxosi márványból van faragva; ugyancsak márványból való néhány párkány s egyéb gerendázat-rész, melyeken festett minták nyomai vehe-

¹ Kivéve, hogy az Ilisos melletti templom, melyet Stuart örökített meg rajzban, régebbi lehetett; de archaikus semmi esetre sem volt.

tők észre; más párkány- és frizdiszitmények viszont festett terracottából készültek. A főanyag azonban, melyet a régi templomok építésére használtak, a piraeusi mészkő volt, az az anyag, melyet most közönségesen *poros* néven ismernek. Ezt természetesen teljesen bevonták stukkoréteggel, a mely az oszlopokon és a szélesebb felületeken egészen fehér volt, de a melyet épp úgy, mint a márványtemplomoknál a gerendázat részleteiben festett diszitményt tett változatossá.

A *szobrászati munkákból*, melyek Athén régi templomainak diszitására szolgáltak, szintén tekintélyes maradványok jutottak ránk. Főleg *oromzat-csoportok*, azokról a templomokról, melyeknek építészeti maradványait az imént említettük; a legtöbb esetben azonban nem tudjuk határozottan megállapítani, hogy ezen épületeknek melyikéhez tartoztak. E régi oromzatoknak túlnyomó része Heraklesnek különböző kalandjait ábrázolja. A Hydra elleni harca és Tritonnal való küzdelme (26. kép) — kétszer is ábrázolva — ezek közül valók; más, csak részben ránk jutott csoportozatokban is ugyancsak Herakles volt a főalakok egyike. Az oromcsoportozatok szobrászai feltűnően kedvelik a pikkelyes, csavarodó kígyó- vagy halszerű farkban végződő szörnyeket, a minek magyarázatát az a körülmény adja, hogy e kígyó- vagy halfarkok különösen alkalmasak az orommező egyébként nehezen kezelhető sarokrészeinek betöltésére. Mindeme szörnyetegek legkülönösebbikének három emberfeje és felső teste van, melyek a deréktól lefelé kígyószerű farkba mennek át és annyira felbontathatatlanul vannak összezsavarodva, hogy látszólag egyetlen szörnyet alkotnak, s ezt a benyomást

még fokozza az a körülmény, hogy az egészhez egyetlen szárnypár van alkalmazva a szélső testek mindegyikének külső oldalán. (27. kép.) Ebben a teremtményben — vázákon látható hasonló szörnyetegekkel való egybevetés és irodalmi vonatkozások alapján — *a háromtestű Typhont* ismerték föl. Ellenfelét hol Zeusnak, hol Heraklesnek egészítették ki. Van azonkívül két óriási kigyó, melyeknek pikkelyei a legnagyobb gondal kidolgozván és a melyek valószínűleg a Typhon-oromcsoport és a Triton-csoportozat kiegészítését teszik; méretben ugyanis egymáshoz illik a kettő.¹ Fennmaradt ezen felül egy két, vagy a mint némelyek kiegészíteni szeretnék: négy oroszlánból álló nagy csoport, melyek hatalmas bikát terítenek le. Míg a bika majdnem teljes, addig az oroszlánokból csak töredékek jutottak ránk s mivel a szerkesztés általános vonásait némi biztonsággal megállapítani nem tudjuk, nehéz eldönteni, vajjon oromcsoportba tartoztak-e avagy sem.

Mindezen szoborművek ugyanabból a piraeusi mészkőből készültek, mint a régi templomok és azért közönségesen *poros-szobrászat*² néven ismeretesek. Többé-kevésbbé mind megőrizték *a festés* nyomait, mely egykoron *egész fölületüket fődte* és e nyomok elégségesek

¹ Értésemre esett, hogy dr. Schrader ezt a két oromcsoportot a régi Athena-templomnak tulajdonítja. Mivel érveit a maguk egészében még nem tette közzé, nem mondhatok bírálatot; de jelenleg nehezen tudom ezt a magyarázatot a templomnak valószínű korával összeegyeztetni. Épp oly nehéz arra a kérdésre megfelelni, hogy mi történt e csoportozatokkal a peristylon építése és Athénnek a perzsáktól történt elfoglalása közti időszakban. L. a Függeléket.

² Németül: Poroszkulptur, francziául: Sculptures en tuf, en pierre calcaire.

ahhoz, hogy magunknak a színezés általános jellegéről képet alkossunk. Ez nagy mértékben conventionalis volt, így pl. állandóan sötétkéket használtak nemcsak a férfiak haja és szakála, hanem a lovak és a bika teste számára is, míg a festék elosztása egyébként inkább díszítő, mint naturalistikus jelleggel bírt. A háttérrel néha befestették, néha meg festetlenül hagyták, úgy hogy a befestett szobrok olyképpen emelkedtek ki róla mint a fekete vagy színes alakok leváltak a régi vázáknak agyag-alapjáról. Ezen régi oromcsoportozatoknak tárgya és szerkesztése sok egyéb hasonlóságot mutat a vázákkal, első sorban a régi attikai vázákkal; és ugyanazt mondhatjuk e művészetnek típusairól. Jó példát szolgáltatnak erre nézve Typhon fejei, melyek mind a kifejezésben, mind a szem és szakál alakjában közeli hasonlóságot mutatnak Herakles és Nessos fejeihez ama bizonyos nagyméretű régi attikai vázán. Ez a hasonlatosság azért fontos, mert azt gondolták, hogy a poros-oromcsoportozatoknak stylusa az ión befolyástól való függést mutat, annál a rokonságnál fogva, mely közöttük és az ión vázáknak bizonyos osztályai között fönnáll. Most, hogy Athén vázáin hasonló stylust találtunk, a régi templomokat díszítő szoborműveknél éppoly kevésbé kell valamely közvetlen ión befolyásra gondolnunk, mint a hogy nem kellett azt építészetük tekintetében keresnünk. Sokkal valószínűbb, hogy a Kr. előtti VI. századnak kb. első felében vagy közepén *Athénben* erőteljes *helyi iskolát* kell föltételeznünk, mely nemcsak iparművészeti termékekben, mint teszem azt a keramikában és decoratív bronzokban, nyilatkozik, hanem templomokat is tudott építeni és azokat egyéni jellegű szoborművekkel díszítette.

Ha a régi poros-csoportozatokat *szoborművekként* és nem csupán mint az építészet díszítő járulékait tekintjük, azt látjuk, hogy azoknak megvannak a maguk érdemei és hiányai. Szerkesztésök erőteljes, eredeti; jól alkalmazkodnak az orommezőkhöz, melyekben helyet foglalnak. Az alakok, melyekből szerkesztvék, tele vannak élettél és mozgással; vonásaik, bár kissé nyersek, kifejezéssel teljesek; testük és tagjaik idomai, bár az esetlenségig nehézkesek, nem aránytalanok; sőt még az izmoknak és inaknak helyzete is gondosan jeleztetik, nem ugyan helyes mintázással, hanem csak sekély vésett barázdákkal. A fölület kezelésének talán legszebb példáját a bikán láthatjuk; nyakának ránczai és szája s orrának puha húsa egyrészt hajlott vonalakkal, másrészt sűrűn alkalmazott lyukakkal jeleztetnek, a mi inkább a rajznak vagy a bronzmunkának, mint a kőben való dolgozásnak technikájára emlékeztet. Viszont azonban teljesen nélkülözzük ezekben a korai attikai szoborművekben a részleteknek lelkiismeretes tanulmányozását, az izületeknek, kezeknek, lábaknak raffinált és pontos kidolgozását, a mi az archaikus görög művészet haladását jellemzi, mikor néhány folyton-folyvást ismételt típusal foglalkozván azokat fokozatosan a tökéletességig fejleszti. Ezt a fogyatkozást részint annak a körülménynek tulajdoníthatjuk, hogy itt építészeti szoborművekkel van dolgunk, részint annak, hogy anyaguk, melyből dolgozván, durva. De ugyanezen kornak márványműveiben is ugyanazokat a jellemvonásokat találjuk, így például a vállán *borjút vivő férfi* szobrában, melyet a rajta levő archaikus fölírás tanúsága szerint a VI. század első felében ajánlottak föl fogadalmi ajándékként. Szobrunk helyi, hymettosi márványból

való, oly anyagból, melyet a szobrászatban csak ritkán használtak, mire ez az egyetlen példánk. A „borjúvivő” ugyanazt az eleveniséget és hatásos erőteljeséget, viszont pedig a részletekben a pontosságnak és gondosságnak ugyanazt a hiányát tünteti föl, melyet a fönntemlitett műveken tapasztaltunk.

A nagy változás, amely az attikai szobrászatban a VI. század közepe táján bekövetkezik, valószínűleg főképpen Peisistratos befolyásának tulajdonítandó. Az ő idejéig Athén többé-kevésbé el volt szigetelve és többé-kevésbé meg volt elégedve a maga, nem nagyon kimagasló helyzetével a görög városok sorában. Politikájának célja volt, hogy a panhellén érzést a görögök között általánosságban erősítse és hogy a különböző államok között a társadalmi és

47. A borjúvivő márvány-szobra az athéni akropolisi múzeumban.

művészeti érintkezést fokozza, főleg pedig, hogy Athént társai között uralkodó magaslatra emelje, részint az által, hogy a panathenaiai játékoknak panhellén jelentőséget adott, részint azzal, hogy az irodalmi és művészeti törekvéseket pártfogásába vette. Már szóltunk annak a befolyásnak eredményeiről, melyet az Akropolis és az alsó város épületeire gyakorolt; Athénbe

gyűjtött nemcsak költőket és írókat, hanem művészeket is, főleg szobrászokat, a művészeti tevékenység más középpontjaiból. Úgy látszik, hogy Peisistratos különösen *Kis-Ázsiának és a szigeteknek fejlődő szobrász-iskolái* felé fordította figyelmét, melyek már híresek voltak arról, hogy a Naxos és Paros finom márványfajtáit fölhasználták; az Akropolison tényleg találunk néhány szobortalapzatot, melyek a fölirataikban előforduló különböző ábécékkel ión művészek működéséről tesznek tanuságot — köztük oly híres emberekről, mint a Chiosról való Archermos és a Samosról való Theodoros, amia két család képviselői, melyek a Pliniusnál megőrzött hagyomány szerint a maguk számára vették igénybe azt a dicsőséget, hogy Görögországban ő tőlük ered a szobrászat. Ilyen mestereknek és tanítványaiknak jelenléte Athénben minden bizonnyal nagy befolyást gyakorolt a bennszülött szobrászok műveire. A naxosi és parosi márványból való szobrokat illetőleg egyébként mindig fönnáll a kérdés, vajjon nyers tömbökben szállították-e a márványt Athénbe, hogy ott dolgozzák föl a szobrászok, avagy már kész szobrokként kerültek oda, melyeket a naxosi és parosi mesterek a bányák közelében faragtak ki, a hol a márvány előfordult. Paroson és Naxoson előkerült kész és félig kész szobrok tanuskodnak az ottani szobrászoknak a régi időkbe visszanyúló ügyességéről; valószínű, hogy ezek a mesterek a márványnyal együtt jöttek el szülőföldjükről, a szigetekről, azokra a helyekre, a hol szoborműveikre szükség volt. Egyes modern kutatók azt tartják, hogy befolyásuk és tevékenységük nagyon messzire terjedt ki, sőt odáig mennek, hogy a delosi és olympiai épületek szobordiszenek nagy részét nekik tulajdonítják;

e merész állításra azonban nincs kézzelfogható bizonyítékuk. Itt csak Athén érdekel bennünket; be kell vallanunk, hogy a szobortalapzatokon előforduló művésznevek sorában egy sincs, melyet teljes biztonsággal parosi avagy naxosi szobrász nevének vehetnénk s egyikük sincs a naxosi vagy parosi ábéczé jellegzetes betűivel írva.

A legrégebbi jelentékeny mű, mely importált márványból való és mely Athénben napfényre került, a régi

*Athena templomnak
oromzat-csoportozata.*

Ezt egy korúnak kell tartanunk a templomot körülvevő peristylonnak fölállításával, a mi valószínűleg Peisistratos érdeme. Tárgya az istennek és gigaszoknak küzdelme volt. A középső csoport, a mely Athenát ábrázolja, a mint egy

leterített gigast lándzsájával átdöf (24. kép), elég jó karban maradt fenn, éppúgy mint két fekvő alak, valószínűleg sebesült gigasok, melyek ugyanahhoz a

48. Női szobor. Antenor műve. Márvány. (Athén, Akrop. múzeum.)

csoportozathoz tartoznak. Stylusuk bizonyos tekintetben átmenetet alkot a régibb mészkőoromzatok és az Akropolis márványszobrai között. A compositio merész és erőteljes, Athéna arcának kifejezése eleven, bár kissé nyers. Szeme kerek és telt; az óriások testének és tagjainak idomaiban sok olyan vonás van, melyekkel a mészkőszobrokban találkoztunk. A föltüntetett helyzetek nehezebbek s azért néha kevésbé sikerültek; így például az egyik óriás melle és karjai eléggé helyesek, szintúgy lábai, de a test alsó részének fordulata a kettő között nincsen jól elképzelve és következőképpen egészen helytelenül kifejezve. A végleges részlet-kidolgozás finomabb, a mi kétségkívül főleg az anyag jobb minőségének eredménye. Mind stylus, mind tárgy tekintetében fölötte hasonló ehhez a delphi templom oromzatát diszítő csoport, a mely templomot a számkivetett athéni Alkmaionidák építettek nem sokkal a VI. század közepe után; ezáltal megerősítést nyer az az időmeghatározás, melyet az athéni oromcsoportozatnak kell adnunk. Jellemző vonása a szoborműnek a szín bőséges használata, főleg Athena aegisének nagy lelógó részén, melyet pikkely-minta diszít, ahhoz hasonló, a minőt a régebbi oromcsoportozatok szörnyetegeinek farkán láttunk.

Az importált márványból készült szoborművek nagyobb része, mely az Akropolison napfényre került, nem tartozik az épületeket diszítő szobrászat körébe, hanem önálló, kerek szobroknak sorozata, melyek majdnem kivétel nélkül Athenának szentelt fogadalmi ajándékok. Túlnyomó részük *ruhás női alak*. Sokat vitatkoztak azon, hogy mit jelentenek, kit ábrázolnak ezek a női szobrok; meglehet, hogy azok, kik e szob-

rokat egykoron az istenségnek felajánlották, maguk épp oly kevésbé voltak ezzel tisztában, mint mi. Minden, a mit erre nézve tudunk, az, hogy a szobrokat hivatalosan *korák*-nak, azaz lányoknak nevezték;¹ hogy azokat — fölirataik tanúsága szerint — hol férfiak, hol nők ajánlották föl fogadalmi ajándékként; és hogy azokat isteneknek épp úgy lehetett szentelni mint istennőknek. Az ajánlási föliratok között magában álló példa a következő *dedicatio*,²

Zsákmányból, mit Aranyszigonyú Posidon kegye nyújtott,
Naulochos állítá hála jeléül e lányt.²

(Hegedüs István fordítása.)

a melyből a már említett dolgokon kívül kitűnik, hogy a „leányt“ mint „zsengét“ ajánlották föl. Ez a példa ellentmond úgyszólván minden szabálynak, melyeket a görög *dedicatiós* föliratokról formuláztak és igazolja, hogy ilyen szabályok, bár főpontjaikban helyesek lehetnek, nem alkalmazhatók túlságos szigorúsággal és megtűrjük a kivételeket, eltéréseket. Nekünk nem könnyű dolog megfejtetni annak okát, hogy miért öltött a *dedicatio* leányalakot, miért ajánlották föl fogadalmi ajándékkul éppen lányok szobrát; kitűzött föladatunk szempontjából elégséges annak a ténynek megállapítása, hogy a fogadalmi ajándéknak ez a formája nagyon közönséges és tényleg egyetemes érvényességű. Ezekben a „leányok“-ban az attikai művészet történetének szemléltetésére oly szoborsorozattal rendelkezünk, a mely talán kissé egyhangú, a mennyi-

¹ *κόραι* a föliratokban.

² CIA. IV. I. 373. 9.

τήνδε κόρην ἀνέθηκεν ἀπαρχήν Ναύλοχος ἄγγρας
ἦν οἱ Ποντομέδων Χρυσοτρίαιν' ἔπορεν,

ben folyton folyvást, csak jelentéktelen eltérésekkel, ugyanazt a típust ismétli, de a mely éppen ezért annál tanulságosabb, mert lehetővé teszi a szobrászat fokenkénti fejlődésének megfigyelését a nélkül, hogy az ábrázolt tárgy különbségét számításba kellene vennünk.

Akad e szobrok között kettő-három, a mely nyilvánvalóan idegenföldi munka; a többiek azonban annyi közös jellemvonást tüntetnek föl s annyira különbözőnek ugyanennek a típusnak máshol — teszem azt Deloson — előforduló sorozataitól, hogy azokat egy iskola termékeinek kell tartanunk; ez az iskola pedig nem lehet más, mint az *attikai*. Ha azonban ezen sorozatnak szobrait összevetjük a korábbi attikai művekkel, például a mészkőből faragott oromcsoportozatokkal, avagy akár a régi Athena-templom márványcsoportozatával, lehetetlen föl nem ismernünk, hogy nagy változás ment végbe. Ez a változás pedig, a mint láttuk, valószínűleg azoknak az idegen művészeknek köszönhető, a kik Peisistratos udvarába gyülekeztek.

Az attikai művészet, mely ezen befolyások alatt a VI. század későbbi felében kifejlődött, inkább finomságával és bájosságával, mint erejével tűnik ki. Örömet leli a szövevényes ión ruházatnak gazdag redőzetében, valamint a gazdag hajviseletnek változatos részleteiben. Gondos tanulmány tárgyává teszi az arcot és annak kifejezését; a kerek, nyílt szem, melyet a „leányok“ régebbi példányainak egyikén-másikán még föltalálhatunk, eltűnik és helyette aránylag keskeny nyílás jön divatba az ívelt szempillák közt; míg a korábbi időkben a száj széles, archaikus vigyorgást mutat, most finom hajlású ív, mely azonban nem ment az affectatiótól. A gazdag és eleven hatás, melyet ezek a szobrok tesznek, főleg a *színezés* jó

49. Ruhás nő márvány szobra az Akropolis-múzeumban.

fönnmaradásának tulajdonítható, mely először adott nekünk tiszta képet arról, hogy mi módon alkalmazta a régi Görögországnak szobrászata a színt. A finom anyagnak és a velejáró hagyományoknak megvolt a maguk hatása. Az egész fölületet nem födik be többé át nem látszó festékréteggel, a mint ez a durva mészkőorom-csoportozatoknál történt. A változást valószínűleg megkönnyítette a vázafestésben divó szokás; hogy a nők husát, valamint a gazdag ruházatot fehér festékanyaggal jelölték; parosi márvány fölületén alkalmazni ilyen festékanyagot annyi lett volna, mint aranyat aranynyal vonni be. A mikor már most megkezdtek becsülni a márvány szövetének szépségét, a mennyiben az a szemnek ki volt téve, megszületett az a törekvés, hogy a márványfölületből mennél többet hagyjanak meg láthatónak. Ennek megfelelőleg azt találjuk, hogy a leányszobrok ezen csoportjában a szín használata szűk határok közé van szorítva. Elsősorban a szemnél és az ajkaknál alkalmazzák: a haj és az ajkak számára piros festéket használtak, ugyanilyen színűre festik a szem iriszt és rendszerint az irisznek és a szem bogarának körvonalait; míg magát a szem bogarát rendesen, az irisznek körvonalait meg néha sötétebb festékekkel vonják be. Látni való, hogy ez a színezés még részben conventionalis, semmi esetre sem naturalistikus jellegű; a hajnak és az irisznek piros színezésével valószínűleg tényleg előforduló és csodált typust akartak megörökíteni. A Tanagra-szobrocskáknál ugyanez a hajnak szokásos színe; és a delphi kocsisnak piros-barna szemét — az egész szobor valószínűleg attikai munka — nem egyhamar felejtí el az, a ki valaha látta. A ruházatnál hasonló elveket találunk a diszítésben. Egyetlen ruhadarabot

sem vonnak be teljesen festékréteggel, kivéve, ha annak csak kis része látható. A főfelületeket mindig felhéren hagyták meg, hogy a márvány természetes alkatát tüntessék föl, széleik azonban gazdagon vannak színezve és finomrajzú díszítménynyel tarkázva, a mihez legtöbbször gazdag, sötétebb színeket használtak: sötétzöldet, mely egyes esetekben eredetileg

50. Női szobor (49. kép) feje.

kék volt, sötétkéket, bíbort vagy pirosat. Ezen színezésnek mind az arczon, mind a ruházaton az a hatása, hogy az ellentét által kiemeli és fokozza a márvánnak szép árnyalatát és szövedékét. Azok, a kik csak fehér márványszobrokat láttak, melyekről hiányoztak a tónusnak változatosságot, a mintázásnak határozottságot kölcsönző ecsetvonások, el sem tudják képzelni, hogy milyen szépséget, eleveniséget és erőteljességet lehet ezen az anyagon a festéssel elérni.

A leányok *ruházata* oly kecsességet és fejlettséget mutat, mely teljes összhangban áll ezen szobrásszatnak stylusával. A ruházatnak több változata fordul elő; legtöbbje azonban oly szabású, melyet iónnak szoktunk nevezni. Ez nem lephet meg minket, ha emlékünkbe idézzük a Herodotosnál ¹ olvasható történetet, a mely szerint egy Aegina ellen intézett szerencsétlen vállalkozás után az athéni asszonyok reátámadván az egyetlen életben maradt férfira, csatjaikkal agyonszurkálták, mire aztán megtiltották nekik a csatok viselését és megparancsolták, hogy a dór ruha helyett ezentúl ión vászonchitont öltsenek. Ezt a változást a VI. század első felébe kell tennünk; a François- és más korai attikai vázákon a nők dór chitont viselnek, a vállon alkalmazott nagy csatokkal. Más felől meg Thukydides ² meséli, hogy a régi divatot kedvelő emberek az ő korában, csak nem rég, hagytak föl az ión öltözködéssel, annak vászonchitonjával. E szerint az ión ruhának uralkodása az athéni divat terén összeesik éppen avval az idővel, melybe a szóban forgó szobrokat kell helyeznünk. Az egyszerűbb dór ruházathoz való visszatérés, úgy látszik, a perzsa háborúk ideje táján mehetett végbe, párhuzamosan a művészetben tapasztalható ama törekvéssel, mely a szigorúbb, méltóságosabb formákat kereste. Ennek a változásnak beköszöntését sorozatunkba tartozó egyik-másik leányszobor már sejteti. Az egyik (l. 51. kép), mely a többiektől inkább a mintázás finomságával és kecsességével, mint típusával vagy kidolgozásának módjával tér el, szemlélteti, hogy

¹ Her. V. 87.

² Thuk. I. 6, 3.

mily ügyességre tettek szert Attika szobrászai a márvány-technikában. Egy másik (l. 52. kép), mely egyszerűbben van dolgozva, sikeresen alakította át az archaikus mosolyt bájos, a szemlélőt megigéző kifejezéssé. Ez utóbbi két példában tetőpontján láthatjuk az ión hagyományt, a mint azt az öröklő attikai szobrászok kiművelték. Az V. század remekeihez azonban

51. Leány márványfeje. (Akropolisi múzeum.)

nem ez a tiszta, keveretlen hagyomány vezetett. Mielőtt azokra a példákra térünk át, melyekben egy új, szigorúbb befolyás érvényesülését látjuk, jó lesz a jellegzetes korai attikai művészetnek néhány más csoportját venni szemügyre. Egyikük, hogy úgy mondjuk, összekötő tagot alkot a leányszobrok és a díszítő bronzok között; a *röpülő Nike*-szobrok sorozatát értjük, a milyenek bronzból, kis méretben használatosak voltak szekrényketartókul és más czélokra; a typus márványban ismeretes előttünk: az Archermosnak Delos szigetén talált Nikéje révén, a mely mint chiosi mes-

ter munkája, mutatja, hogy e téren is az első impulzust az ión iskolák adták, a melyeknek befolyásáról már megemlékeztünk. Az Athénben talált példányok igazolják, hogy az attikai művészek itt is tökéletesítették mintáikat, különösen a szél-lengette ruha tanul-

52. Leány márvány-feje. (Akropolisi múzeum.)

mányozásában, a mely, ha nem is dolgozzák ki mindig helyesen, ügyesen és kecsesen van kifejezve. Más sorozat, *lovak* sora, melyeket valószínűleg a panthenaiai versenyek győztesei ajánlottak volt föl, abba a szerencsés helyzetbe hoz minket, hogy a ló ábrázolásában tett fokozatos tökéletesedést követhetjük nyomon, a mely a kezdet nehézségeitől elvezet a ló idomainak oly mesteri kezeléséhez, minőt a Parthenon frizén és oromcsoportozatain bámulunk. Ezek közül a

legkorábbiak egyike eltérő jellegű: a lovas sokszínű öltözetbe van öltöztetve, szoros nadrágba, mint a milyent bárbar íjászok viselnek a korabeli vázaképeken,

53. Repülő Nike; márvány-szobor Delosról, az athéni nemzeti múzeumban. (Kiegészítve.)

melyeknek egyikén éppen ilyen lovas látható Miltiades¹ fölírással. Ideje természetesen eleve kizárja a marathoni csatára való vonatkozás lehetőségét, de azért a vázán olvasható név bizvást vonatkozhatik „Chersonesos tyrannusá“-nak² valamely ifjúkori hőstettére; szobrunk pedig ugyanezen esemény megörö-

¹ Μιλτιάδης καλός.

² Azaz az idősebb Miltiades.

kitésére állított emlékmű lehetett. A lovas ruhájának pikkelyes mintája a korai márvány oromcsoportban levő Athena aegisének díszítésére emlékeztet, a márvány kezelésének és festésének módjáról meg arra lehet következtetnünk, hogy a két műnek kora között nincs nagy időköz. Van ezeken kívül számos *márványreliefünk*, melyek ugyanazokat a jellemvonásokat

54. Lovas-szobor torsója. (Akropolisi múzeum.)

mutatják, mint a kerek szobrászat. Jó példa erre nézve az a dombormű, mely három tánczó leányt ábrázol, kiket egy fuvolás vezet és egy kis fiú követ; a tárgy a nympháknak vagy horáknak későbbi reliefeken látható képeire emlékeztet.

Márványszobrok vagy domborművek az Akropolison kívül is kerültek napfényre, ezek megerősítik az attikai művészetnek azt az általános értékelését, melyet az akropolisi ásatások eredményeiből meg lehetett állapítani. Ezek közül a legjobb karban levők sirok-

ből származnak. Középső Attikának egyik temetőjéből érdekes töredék jutott ránk, mely sírfömlirattal ellátott talapzathból áll, a basison megmaradt láb oly szoborhoz tartozik, mely úgy látszik, szorosan hasonlított az Akropolis leányszobraihoz, a mi igazolja azt a föltevést, hogy ugyanazt a típust egyaránt használták szobroknál és síremlékeknél — oly tény, melyet a

55. Márványrelief az akropolisi múzeumban.

meztelen férfi ú. n. Apollon-typusa is megerősít. Az összes korai attikai *sírkövek* között legismertebb Aristioné, melyet Aristokles szobrász faragott, és a mely bizonyos ideig számunkra a korai attikai szobrászatnak legkiválóbb emléke volt. Brunn,¹ a maga szokott éleslátásával, megállapította belőle azokat a jellemvonásokat, melyeket a későbbi fölfedezések meg-

¹ *Geschichte der griech. Künstler*, I. 111. l.

56. Aristion síremléke. Márvány.
(Athén, Nemzeti-múzeum.)

erősítettek : a szerkesztés ügyességét, a tömeg és erő egyensúlyozásának összhangját, a nyugodtság benyomását, mely nélkül a részletek kivitelének finomsága elveszti báját. Ugyan-ezek a tulajdonságok jellemzik az attikai művészetnek újabban fölfedezett emlékeit, ha nem is mindannyiát, de legszebb példányait.

Bronzművekből a dolog természete szerint sokkal kevesebb jutott ránk, mint a márvány-szobrászatból. Életnagyságú szoborokról csak egyetlen, igen szép portraitfej maradt fenn ezekből a korai időkből, de ez majdnem biztosan aeginai, nem pedig attikai munka, s így itt nem igen érdekel bennünket, legfőlebb abból a szempontból, mert igazolja, hogy az athéni Akropolison már a perzsa háborúk előtti időben nemcsak az attikai, hanem más szobrásziskolák remekei is voltak felállítva. Szobrocskák ellen-

ben nagyszámban kerültek napfényre és ezek ugyanazt a szép és finom munkát tüntetik fel, melyet a decoratív bronzokon találtunk. Egy csoportjuk Athenának különböző típusait ábrázolja; azok, a melyek őt Promachosként mutatják be, a mint fölemelt jobb-

57. Athena Promachos;
bronzszobrocska (Athén.)

58. Athleta bronz-
szobrocskája.

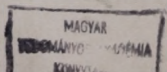
jában dárdát forгат, míg a bal karját paizsa födi, a legjellemzőbbek közé tartoznak. A békésebb, sisak nélküli típusnak érdekes és igen kedves példáját adja egy lapos, mindkét oldalán hasonlóan dolgozott relief, mely háromlábhoz, vagy más e fajta tárgyhoz

lehetett hozzáerősítve; ez is, miként az előző, meg volt aranyozva. Athenának valamint más istenségeknek típusait ezenkívül számos terracottasorozat is ábrázolta szobrocskákban és domborművekben, melyek szintén az Akropolison kerültek napfényre.

59. Ifjú feje. Márvány. (Athén, Akropolisi múzeum.)

Mindezen fogadalmi ajándékként fölajánlott szobrászmunkák között csak kevés akad, mely arra emlékeztet, hogy az V. század elején Athénben is virágzott az *athleta-szobrászatnak* egy iskolája, melyet az irodalmi hagyományban olyan nevek képviselnek, mint Hegias, Antenor, Kritios és Nesiotes. Tényleg van is néhány az Akropolisról származó bronzszobrocskánk, melyek közül egy kiválóan finom munka (58. kép);

60. Az Euthydikostól Athenának följánlott női szobor felső része.
(Márvány, az athéni akropolisi múzeumban.)

ezek valószínűleg helyi eredetűek; a szobrokat illetőleg azonban másolatokra vagyunk utalva. Ezen attikai athleta-szobrászatnak leghíresebb műve a zsarnokölő *Harmodios* és *Aristogeiton* ábrázoló szoborcsoport, mely az Agorának felső részén¹ volt felállítva. Az első csoportot, Antenor művét, Xerxes vitte el magával — ezt csak későn Nagy Sándortól vagy Antiochostól kapták vissza az athéniek; az elrablott szobrok helyébe közvetlenül a Kr. e. 480. év után másik csoportot állítottak, melyet Kritios és Nesiotes készítettek. Nagyon valószínű, hogy azok a szobrok, melyek jelenleg a nápolyi múzeumban vannak, ez utóbbi csoportnak másolatai. Ezek megfelelnek annak a leírásnak, melyet Lukianos e régi mesterek műveiről adott, hogy izmosak, kemények és körvonalaikban merevek; de azért egyben hatalmas erőt fejeznek ki avval a heves mozdulattal, melylyel a két barát a zsarnok ellen tör; heroikus nagyság benyomását is teszik, a mi arányaik nemességének és erőteljességének következménye és éles ellentétben áll az aeginai szobrászat csinos és zömök alakjaival. Az egyik fennmaradt fejben, a Harmodioséban, még nem tapasztalni nagy haladást a szabad, természetes kezelés felé, de viszont el van kerülve az a keresettség, megkötöttség, melyet az Akropolisról eredő néhány fejben láttunk. Az arcz szigorúbb és egyszerűbb kezelésének legszebb példáját ismét az Akropolison talált márványfej nyújtja, mely valószínűleg fiatal athletát ábrázoló szoborról való; a fejnek szigorú és egyszerű kezelése kétségkívül részben idegen, valószínűleg peloponnesosi hatás eredménye, de ehhez

¹ L. 127. l.

hozzájárultak az attikai szobrászat jellemző tulajdonságai, a finomság és a báj. Evvel a művel stylus tekintetében összevethető — bár a kivitel szépségében messze elmarad mögötte — egy, az Akropolisról származó kis bronzfej, mely talán argosi munka, valamint egy márványalaknak felső része, a mely a többi leányszobortól első pillanatra különváll mintázásának egyszerűségével és szigorával, továbbá kiálló szempilláival és ajkainak lefelé hajlásával, a mi szinte reakciónak tetszik az archaikus mosoly ellen (50. kép). Egy fiatal ember vagy ephebos feje ugyanazokat a jellemző vonásokat mutatja és közeli rokona a delphi kocsis fejének, valamint azoknak a fejeknek, melyek a piros-alakos vázák szigorúbb stylusú rajzaiban láthatók, s melyeknek legszebbjei Euphroniostól valók. Mindez igen tetszetős formában bemutatja nekünk azt a fejlődési fokot, melyet az attikai művészetnek legalább egyik ága elért akkor, a midőn Athénnek a perzsáktól történt elfoglalása elpusztította a régebbi fogadalmi ajándékokat, helyet teremtven ezáltal újabb művészeti alkotásoknak. Innen ismertük meg egyúttal a Marathonnál és Salamisnál hőieskedő fiatal athéninek typusát.

HATODIK FEJEZET.

Az Akropolis az V. században.

„Van ezen a várhegyen az úgynevezett földszülött Erechtheusnak egy temploma; ebben van az olajfa és a sós forrás (tonger), melyek az athéni-k mythosa szerint tanuságot tesznek Poseidonnak és Athenának a föld birtokáért való versenyéről. Már most ezt az olajfát a barbárok az egész templommal együtt felégették. Azonban a tűzvészt követő napon, mikor az athéniek a király parancsára áldozás végett a szentélybe felmentek, egy új hajtást láttak, mely körülbelül egy rőfnyire volt kinőve a törzsből“.

*Herodotos VIII. könyv, 55. fejezet.
(Géréb József fordítása szerint).*

Az Athéna szent olajfájáról szóló monda, a mely szerint a fa alig két nappal azután, hogy a perzsák leégették, egy rőfnyi hosszú sarjat hajtott volt ki, az attikai művészet új fejlődésének jelképe gyanánt szolgálhat, a mely fejlettebb, nemesebb építészeti és szobrászati alkotásokkal sietett helyettesíteni mindazt, a mi a barbárok pusztító keze alatt tönkre ment. Láttuk már, miként újítták meg az Akropolisnak falait, mint bővítették ki korrajzat szabályos alakúra, hogy illő keretül szolgáljon ama műkincsek számára, melyeket hivatva volt magába foglalni. Mikor az athéniek megszenségtelenített fellegvárukba visszatértek, csak keveset találhattak épen ama templomokból és szobrokból, melyek azt előbb diszítették. És ezt a keveset nem is próbálták helyreállítani, avagy megőrizni: egy részét a földbe temették, hogy

az Akropolisnak megnagyobbított terrasseát vele feltöltések; másik részét a várfalakba építették, így pl. annak a peristylonnak oszlopait és gerendázatát, melylyel Peisistratos körülvette volt Athenának főtemplomát. Legelőször alkalmas helyről kellett gondoskodni az állami áldozatok és egyéb állami szertartások számára. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy erre a célra a templom maga korántsem volt a leglényegesebb dolog. Néhány életben maradt athéni — ugyanazok, a kik elmondták a szent olajfa kisarjadozásáról szóló mesét — parancsot kapott Xerxestől, hogy mindjárt az Akropolis kifosztása után végezzék el a szokásos áldozatokat, s úgy látszik, hogy ezeknek az áldozatok végzésében nem volt semmiféle nehézségük. Athenának nagy oltára minden valószínűség szerint nyers sziklatömb volt, a melyen a tűzvész kárt nem tehetett; áldozat szabályszerű elvégzéséhez pedig egyéb nem kellett, mint oltár és szent terület. Kétséggkívül kíváncsú volt raktárról is gondoskodni az áldozati edények és szerek számára, majd idővel az istenségnek felajánlott tárgyakból álló kincstár számára, melyhez bizonyára csakhamar kezdetű anyag összegyűlemleni. Mindezen céloknak természetesen ideiglenes épületek is igen jól megfeleltek, a nélkül, hogy e miatt közvetlenül valamilyen alkalmatlanság lett volna érezhető.

Nem tudjuk, hogy mi lett Athena régi faszobrából és hogyan került el a pusztulást, mikor a templom leégett; de annyi bizonyos, hogy fönnmaradt és hogy számára valami ideiglenes szentélyről kellett gondoskodni; ez azonban igen kisméretű lehetett. Ezeket a körülményeket jó lesz szem előtt tartanunk, hiszen fölmerült többször az a vélemény, hogy az athéniek-

nek azonnal helyre kellett állítaniok a régi *Athena-templom*-ot oszlopkörjáratának elhagyásával, hogy az államvallás szükségleteinek eleget tegyenek, mivel nem maradhattak templom nélkül addig, míg azt a nagyszabású tervet megvalósítják, melyről eleve tudták, hogy sok évet fog igénybe venni. De mindaddig, míg egy nagyszerűbb templom emelése tervbe volt véve, az istennő meg lehetett elégedve avval, hogy régi temploma romjaiban fönmaradt, hiszen rendes tisztelete és imádása e miatt akadályt nem szenvedett. A megmaradt nyomokon nincs semmi jel, mely azt mutatná, hogy a régi templomot valaha helyreállították; minden alapfala a perzsa háborúk utáni Akropolis talajának színvonala alatt marad; mint-hogy pedig semmi kényszerítő ok nem szól a helyreállítás valószínűsége és alkalmosságára mellett, minden alapot nélkülöző föltevésnek kell mondanunk azt az állítást, hogy a templomot a perzsáktól történt földulása után újból fölépítették.¹ Mihelyt azonban a legégetőbb szükségnek eleget tévén, városuk falait fölépítették, a legelső dolog, melyhez fogtak, kétségkívül az volt, hogy városuk védő istennőjének az előbbinél nagyobb és díszesebb templomot építsenek. Az a merész terv, mely e cél megvalósítására fölmerült és maga-magát dicséri, méltó arra, hogy Themistoklesnek tulajdonítsuk, s minden valószínűség e vélemény mellett szól, bár tényleges bizonyítékunk erre nézve nincsen. A helyett, hogy az új templomot ott

¹ A fölíratokból és más tanuságtételekből merített bizonyítékok, melyeket Dörpfeld tanár nagy szellemességgel állított össze az *Athen. Mittheilungen* XII. és XV. kötetében, részletes elintézkést nyertek Frazertől; *Journal of Hellenic Studies* XIII. 156; és *Pausanias's Description of Greece* II. k. 553. sk. lk.

építették volna, a hol a régi állott, vagy hogy erre a célra az Akropolisz-sziclának legmagasabb, kedvezően sík szintjét választották volna, *új és uralkodó*

61. A Parthenon déli oldalának alapfalai.

fekvésű helyet szemeltek ki számára, mely délebbre terült el; minthogy pedig a kiszemelt területnek több mint fele nem feküdt a természetes sziclán, elhatározták, hogy az új templom számára óriási alapozást építenek; déli részének néhány pontján ez az alapo-

zást tizenkét méternyire emelkedik a szikla fölé. Hogy ennek az alapozásnak építését megkönnyítsék, természetből nagy támaszfalat emeltek a templom déli oldalától kb. 10—12 méternyi távolságban; a mint az alapozásnak egy-egy körétege elkészült, kitöltötték földdel és egyéb törmelékkal a közte és a támasztófal közötti részt, úgy hogy szilárd alapot nyertek az alapozás következő körétegeinek lerakásához és ily módon külön építő-állvány emelése fölöslegessé vált. A templomalapozás és a déli támasztófal közötti terület feltöltéséhez használt anyag nagy része a perzsáktól az Akropolison és az alsóvárosban elpusztított templomok szoborműveiből és épületrészeiből került ki; az Akropolis-múzeum sok emlékét ebből a törmelékrétegből ásták ki. A támasztófalnak végét még most is látni egy aknaszerű mélyedésben, melyet az újabb ásatások után betöltetlenül hagytak meg a Parthenon délnyugati sarkával szemben. Ezen a helyen a támasztófal a régi pelasgfalnak egy darabján nyugszik; ugyanott durván vágott lépcsőfokok is láthatók, melyek nyilvánvalóan a munkások használatra készültek. A támasztófalat csakis ideiglenes használatra, kisegítőként emelték, nem is volt arra szánva, hogy szabad és látható maradjon; mikor Kimon az Eurymedon melletti csata zsákmányából fölépítette (468 Kr. e.) az Akropolis déli bástyáját, a támasztófal mélyen a föld alá került.

Bizonyos okokból sohasem épült föl a nagy templom az eredeti terv szerint. Alapozását azonban tényleg befejezték, tetején a templom-lépcsőket a maguk helyén megépítették, részben pedig — a keleti oldalon — a természetes sziklából kivágták. Az oszlopdobok egy része szintén ki volt már dolgozva pentelei

márványból; ez tudomásunk szerint az első eset, hogy ezt a márványfajtát, mely csakhamar oly híressé vált, alkalmazták. Hogy mennyire haladtak a munkában, azt nem tudjuk megállapítani; de annyi bizonyos, hogy a tervvel fölhagytak, mielőtt a templom tényleges építése nagyobb haladást tett volna. Ennek az eljá-

62. Támasztó-fal a Parthenon déli oldala mentén.

rásnak indító okait legfőlebb sejthetjük; sok valószínűséggel bír Furtwängler tanárnak föltevése, a ki azt hiszi, hogy a Themistoklestől származó terv megvalósításától akkor állottak el, mikor annak szerzője kegyvesztett lett és száműzetésbe ment. Mikor Themistoklest 472-ben Kr. e. cserépszavazás útján száműzték, *Kimon befolyása* vált Athénben uralkodóvá és vele konzervatívabb irányzat kerekedett fölül. Igaz, hogy ő is sokat tett az Akropolisz szépítése érdekében, de

azért Kimonnak Themistokles és tervei iránt érzett személyes ellenszenvén kívül, úgy látszik általánossá vált a reactio azon terv ellen, hogy Athena főtemplomának helyét oly gyökeresen megváltoztassák. Kimon megépítette az Akropolis déli falát és ugyancsak tőle valók azok a lépcsők, melyek az északi falon levezettek az Aglauros barlangja felett; azonkívül oszlopcsarnokot épített ezen északi fal mentén a lépcsőktől keletre és egyengette a talajt ezen a részen is, hogy szintje összhangban legyen avval a nagyszabású talajjavítással, melyet az Akropolis déli felén végzett. Arra nézve, hogy volt-e neki Athena nagy templomára vonatkozó terve, nincs semmi adatunk, de bajos föltenni, hogy a Themistoklestől kezdett munkát abbahagyták volna a nélkül, hogy e helyett más templomot nem terveztek volna az istennő tiszteletére. Föltehető, hogy Kimon terve épp úgy volt előfutárja az Erechtheionnak, mint a hogy a Themistoklesé a Parthenonnak; de ha így is áll a dolog, tény, hogy ez a terv nem hagyott hátra semmiféle nyomot. Az a tíz esztendő, a meddig hatalma tartott, egyébként annyira le volt foglalva otthon és idegenben kifejtett tevékenységével, hogy templomépítésre alig maradt ideje. Az által, hogy az Akropolist övező falgyűrűt a perzsákon aratott diadalának zsákmányából teljesen kiépítette, elérte azt, hogy az Akropolist a maga egészében Athenának szentelt területnek tekintsék, a mint hogy később tényleg annak vették. Területén állott egy mű, mely majdnem teljes bizonyossággal neki tulajdonítható és a mely mindig legszembetűnőbb emlékei közé tartozott: ez *Athenának óriási bronzszobra*, mely a Propylaia mögött a szabadban emelkedett. A hagyomány szerint ezt a szobrot a marathoni zsákmány tizedéből állított-

ták; éppen Kimonhoz illő föltevés, hogy ő atyjának, Miltiadesnek, győzelmét nagy emlékművel örökítette meg. A szobrot egyúttal a perzsa háborúk egyetemes emlékének is tarthatjuk, hiszen köztudomású, hogy az athéniek Marathonnál nyert nagy győzelmüket az egész küzdelemszimbolumának tekintették. A szobor más szempontból is érdekel bennünket, mert ez az első mű, melyet Pheidias kezétől említenek. Alapozása, melyen a talapzat állott, meg most is látható; az Akropolisnak késő érmeken ábrázolt

63. Athéni érem a Parthenon, Athena Promachos és Propylaiák képével.

látképein a szobor igen szembetűnő; Pausaniasnál meg azt olvassuk, hogy sisakja és dárdájának hegye — mely valószínűleg arannyal volt bevonva — már messziről köszöntötte azt, aki a tengeren, Sunion felől közeledett Athénhez. A szobor talán azonos avval, melyet Kr. u. 1203-ban pusztítottak el Konstantinápolyban egy zavargás alkalmával; tudnunk kell ugyanis, hogy ezt az emléket Athénből elvitték és Constantinus forumán fölállították; erről az utóbbi szoborról szép, rhetorizáló leírásunk maradt Niketas bizánczi történetírónál.¹ Magassága 30 láb volt, a ruházat és a képmás egyaránt bronzból készült. Az istennőnek jobbjára, melyet a konstantinápolyi szobron másképpen egészítettek ki, eredetileg a dárdát tartotta, balkeze a ruházat redőit fogta össze; volt rajta Gorgo-fejes aegis, mely válláról mellére esett le; feje és arcza enyhén jobbra hajlott. Niketas legjobban csodálta rajta az egész

¹ L. Gurlitt, *Analecta Graeciensia* 1893, 101 sk. lk. S. Reinach, *Revue des études grecques*. XX. (1907) 399 sk. lk. V. ö. Bódis Beöthy-emlékkönyv, 157. sk. lk. L.

alaknak báját és karcsúságát, hosszú, meztelenül hagyott nyakának valamint a hajfürtöknek páratlan szépségét, melyek a homlok mindkét felén a sisak alól kilátszottak; mellékesen azt is említi, hogy az erek világosan voltak kidolgozva. Ennek a leírásnak segítségével egy Athena-typusról, melynek több példánya fordul elő a múzeumokban, meg lehetett állapítani, hogy az többé-kevésbbé közvetetlenül Pheidias óriási bronzszobrának leszármazottja; bár ezek a másolatok nagyon távol állanak eredetijüktől, mégis némi fogalmat adnak nekünk a szerkesztés egyszerűségéről és fenségéről, mely Pheidias művét jellemezte.¹

Mikor Kimont Kr. e. 461-ben cserépszavazás útján számkivetették, az Akropolist feltöltve és falakkal körülövezve hagyta hátra körülbelül úgy, a mint azt ma látjuk; a falakon belül azonban Pheidias nagy bronz Athenája csak ideiglenesen emelt raktárok és befejezetlen épületek fölött állott őrt. Úgy látszik, hogy *Perikles uralmá*-nak első éveit nem tették emlékezetessé nagyobb szerű építészeti változások az Akropolison. Idejét a bel- és külpolitika dolgai foglalták le; ennek a korszaknak legnagyobb látható eredménye a Piraeustól Athénig terjedő hosszú falnak építése, melyhez Kr. e. 460-ban fogtak hozzá. Ezen a téren, bizonyos tekintetben, követte és befejezte Themistoklesnek politikáját, a ki odáig ment, hogy polgártársainak Athénból Piraeusba való kivándorlását is pártolta, oly czélból, hogy a tengeren való uralmukat

¹ A szobrot néha Athena Promachos néven emlegetik, antik biznyságunk azonban nincsen erre az elnevezésre, mely tulajdonképpen az istennőnek egészen más típusát illeti, azt, mely Athenát úgy ábrázolja, a mint előre törve kíséreit csatára vezeti.

elősegítse és megszilárdítsa. Evvel a tervvel azonban nem érhetette be Perikles. Minden törekvése oda irányult, hogy Athént azzá az ideális várossá tegye, melynek mesteri képet Thukydides az ő szájába adott beszédekben rajzolja. Ez az ideális város anyagi, profán jellegű része mellett megkövetelt egy szentelt fellegvárat, telve vallási és történeti vonatkozású emlékekkel. Ha Athén minden irányban nevelője akart lenni Görögországnak, akkor Akropolisának be kellett mindazt mutatnia, a mi szépet a görög építészet és szobrászat alkotni tudott. Mikor Athén hatalmának tetőpontjára emelkedett, a perzsáktól való félelem többé nem volt érezhető; hajóhada egymaga elegendő védelmet nyújtott bárminő, Hellas szabadsága ellen irányuló támadóval szemben; a delosi szövetség kincstárát, mely eredetileg a Perzsia elleni védekezés céljaira szolgált, elvitték a szigetről és Athén őrizetére bízták. Míg ily módon Athén rendeltetését teljesítvén a barbársággal szemben Görögország előharczosaként szerepelt, Perikles arra törekedett, hogy még dicsőbb címet szerezzen neki és hogy Athént művészeti és vallási tekintetben Görögország tényleges fővárosává tegye. Ezért fölhívták az összes görögöket, hogy Athénben gyűljenek össze és állapodjanak meg egyértelműleg abban, miként lehetne az isteneknek lerombolt templomait újból fölépíteni hála jeléül azért, hogy a perzsa veszedelemtől megszabadultak. A fölhívás Peloponnesoson csak kevés vagy éppen semmiféle visszhangra nem talált; de a delosi szövetség tagjai nagyrészt inkább Athénnek alattvalói, mint egyenlő rangú társai lettek, közös pénztárukat pedig az athéni Akropolis díszítésére használták föl. Perikles *Pheidias* szobrászt vette maga mellé segítségül

és reábizta a munka vezetését; vele szövetkeztek Kallikrates és Iktinos építésszek; a nép meg akkora összegeket szavazott meg, melyek az építkezés rohamos előrehaladását biztosították; s az épületek emelkedvén betöltötték azt a pompás keretet, melyet számukra Kimonnak győzelmei és bőkezősége teremtettek.

Az első épület, melylyel az építkezések sorát megakarták kezdeni — bár elsőnek valószínűleg nem ez készült el — a szárnyatlan Nikének, vagy hogy pontosabban fejezzük ki magunkat, *Athena Nikének* kis *temploma*, mely az Akropolis bejáratától délre eső bástyafokon emelkedik. Egy nem régen talált, valószínűleg a Kr. e. 450. év táján készült fölirat egy kapu, templom és márványoltár emelését rendeli el Kallikrates építész részletes tervei szerint. Mikor Wheler 1676-ban meglátogatta Görögországot, még állott a templom; nemsokára azután a törökök széjjelszedték és beleépítették egy bástyafalba. Frizének néhány lapját Elgin lord hozta Londonba; mikor 1835-ben a bástyát lebontották és a templom köveit fölfedezték, Ross, Schaubert és Hansen a kövekből újra fölépítették a templomot eredeti alapozása fölött; csak kisebb részleteket kellett új márványdarabokkal helyettesíteni; a friz hiányzó lapjainak helyébe a British Museumban levő eredetiek után készült terrakotta-másolatokat tettek. Mivel ennek a friznek stílusát bajos avval a korai datummal összeegyeztetni, a melyre a templomépítést elrendelő fölirat utal, valószínűnek kell tartanunk, hogy a templom befejezését, vagy legalább a friznek faragását elhalasztották addig, míg a Parthenon és a Propylaiák fölépültek. Jóllehet a templom jelenlegi helyreállításában közelről tekintve foltozottnak tetszik és egyes részei itt-ott nem a leg-

pontosabban illenek össze, meg kell vallanunk, hogy némi távolságból ugyanazt a hatást teszi, melyet eredetileg kelthetett, és a mai Athén látogatójára az Akropolis bejáratánál emelkedő ezen kis ión épületnek kecsessége épp oly mély hatást tesz, mint a melyet az V. században tehetett. Érdekes tudnunk,

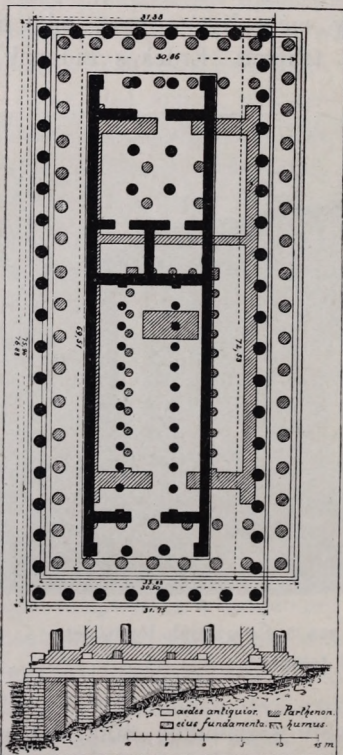
64. Athena-Nike temploma a Propylaiák lépcsőzete felől tekintve.

hogy az első épület, mely szemünkbe ötlik, ha az Akropolishoz közeledünk, egyszersmind az első mű, melyet Perikles tervezett.

Kr. e. 447-ben tényleg kezdetét vette a munka az Akropolison belül; mivel ott az emelendő épületek számára való értékes anyagok kezdtek felhalmozódni, szükségessé vált egy őrház vagy rendőrállomás, a hol a felirat tanúsága szerint három ijasz tartózko-

dott, kik arra vigyáztak, hogy szökevény rabszolgák vagy tolvajok be ne lopódzanak az Akropolisra. Ennek az őrháznak építését is elrendelték tehát,

65. A két Parthenon tervrajza. (Fekete a régebbi, félbenmaradt, sraffírozás a megépítettet jelzi.)

ugyancsak Kallikrates részletes terve szerint, a ki nyilvánvalóan állami építészként volt ebben az időben alkalmazva, mert a hosszú falak építésére is ő ügyelt fel. Ugyanakkor fogtak hozzá, mint most tudjuk, magának a *Parthenon*nak építéséhez, még pedig a régebbi templom helyén, mely régebbi templom befejezésétől még nagyon messze volt. Az a nagy alapépítmény, melyet ehhez terveztek volt, tényleg nem veszett kárba; de eleve elképzelhető, hogy olyan építészek, mint *Iktinos* és *Kallikrates*, a kikre az új templom tervezését bízták, nem elégedtek meg azokkal az arányokkal, melyeket előd-

jeik megállapítottak. Nem tudjuk, mint oszlott meg a munka közöttük; minden valószínűség szerint a tervek elkészítését *Iktinos*nak kell tulajdonítanunk, a ki köny-

vet is írt a Parthenonról és a ki kettejük között, úgy látszik, a fiatalabb, de egyúttal a tehetségesebb művész volt; Kallikratest pedig azért adták társul melléje, mert neki viszont az athéni nagy állami vállalkozások keresztülvitelében bőséges tapasztalatai voltak. Az alapépítmény hosszú és keskeny templom számára volt tervezve, a milyenek a korábbi időkben szokásosak voltak. Az Iktinos-tervezte templom ennél jó négy méterrel rövidebb és jó két méterrel szélesebb volt, hossza tehát pontosan úgy aránylik szélességéhez, mint 9 a 4-hez, mely arány sokkal szabályosabb és a szemnek tetszetősebb. Nyugati oldala úgy volt építve, hogy a legalsó lépcsőfok egybeesett a régebbi alapépítmény szélével; ennek következtében ez a régebbi alapépítmény a keleti oldalon teljes két méterrel áll ki. Az új templom megnagyobbított szélességének elnyerése céljából, szélesbiteni kellett az *alapépítményt* az északi oldalon, a hol majdnem közvetlenül a sziklán nyugszik. A régi és újabb alapépítmény egybekapcsolását jól lehet a nyugati oldalon megfigyelni, a hol az Iktinostól hozzáépített toldás különböző méretű és anyagú tömbökből áll; nyilvánvalóan nem volt arra szánva, hogy látható legyen, hisz' az alapépítményt a föld betakarta. Ez a toldás az északi oldalon valamivel szélesebbre volt csinálva, mint azt a templom új arányai megkövetelték; a templom déli lépcsőjét meg az alapépítmény szélétől kissé hátrább tették, valószínűleg azért, hogy az új templom falai, oszlopsorai és egyéb súlyos tömegei, a mennyre csak lehetséges, arra a vonalra kerüljenek, a hol az alapépítményt megerősítették volt, hogy a régi templom megfelelő részeinek súlyát hordhassa.

Magának a *Parthenon*nak építészeti és szobrászati részleteit külön fejezetben fogjuk tárgyalni; e helyen csak *történetével és rendeltetésével* foglalkozunk. Kr. e. 438-ban készült el, legalább a mi főrészeit illeti; ebben az esztendőben szentelték fel ugyanis Athenának nagy arany- és elefántcsontszobrát, mely hajójában állott; diszitése és a részletek befejezése még Kr. e. 433-ban is folyt, mint ezt egy ebből az évből való fölirat tanúsítja, mely erről a munkáról mint folyamatban levőről szól. A Kr. e. 435. esztendőben fontos határozatot fogadtak el, mely Athén szent és közpénzeinek kezelését szabályozza, beleértve a delosi szövetség kincseit. Egyebek között elrendelte a határozat, hogy a kincseket az opisthodomosban kell őrizni, még pedig az Athenae jobb kéz felől, a többi istenségé bal kéz felől nyerjen elhelyezést; hogy a két hivatalnok, a kik ezekért a letétekért felelősek, együttesen nyissák és pecsételjék le az opisthodomos ajtait; továbbá hogy időközönként mind ezekről a kincsekről, mind az egyéb szent vagyronról leltárak és zárszámadások készíttessenek és hogy ezek stelékre vésve az Akropolison állíttassanak fel. Ennek megfelelően találunk is ezen időtől kezdődőleg számos feliratot, melyek közül egyesek az opisthodomosban levő kincsek számadásával foglalkoznak, mások azon tárgyak leltárát adják, melyeket a prodomosban, a hekatompedos-neosban és a Parthenon-nevű templomrészben helyeztek volt el fogadalmi ajándécul; ez az utóbbi három leltár meg is van Kr. e. 433-tól, vagyis a fentemlitett határozat keltét követő esztendőtől kezdődőleg bizonyos időn át évről-évre, és habár az opisthodomosban őrzött pénzek számadási okmányai közül a legrégebb, a mely

66. A Parthenon keleti homlokzata,

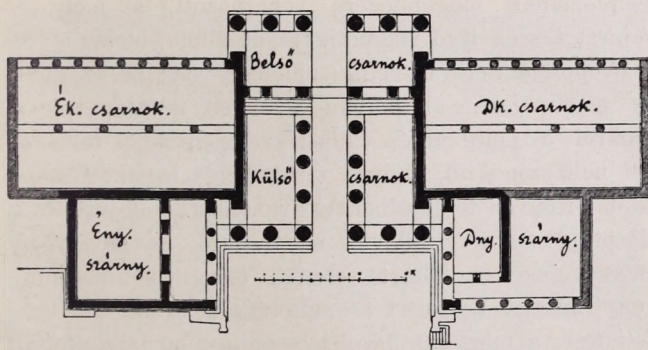
birtokunkban van, csak 418-ból való, nincs okunk kételkedni, hogy ezek is ugyanabban az esztendőben vették kezdetüket, mint a többiek. Ezekből a tényekből világosan következik, hogy a kérdésben forgó opisthodomos a Parthenon opisthodomosa, mely az épület befejezésének idejétől kezdve tényleg köz- és szent kincstárul vagyis Athén bankjául szolgált, és — a mint a következő fejezetben látni fogjuk — pompásan volt ennek a célnak megfelelően berendezve. Mielőtt a Parthenon a használatra elkészült, a szent kincsek valószínűleg néhány ideiglenes termésházban voltak elhelyezve, a milyenekről már fentebb szoltunk; ezeknek egyikéről egy fölirat említi, hogy az Akropolison levő régi Athena-templomtól délre ¹ eső zárt kerületben feküdt.

A Parthenon e szerint raktárul szolgált ama számtalan fogadalmi ajándék számára, melyeket az istennőnek felajánlottak, a mennyiben t. i. ezek értékesebbek vagy törékenyebbek voltak semhogy a szabadban hagyhatták volna, egyszersmind pedig az athéni államnak és a delosi szövetségnek bankja volt. *Főrendeltetése* mégis abban állott, hogy Athéna Parthenos nagy arany- és elefántcsontszobrának méltó hajlékot nyújtson és hogy azonkívül magában összefoglalja és kifejezésre juttassa mindazt, a mi jót és szépet az athéni vallás teremtett. Nem fér kétség ahhoz, hogy Periklesnek és társainak szándéka ebben

¹ νότοθεν az általánosan elfogadott helyreállítás a felirat szövegében. Sőt még ha Dörpfelddel ὀπισθοθεν-t olvasunk, a jelentés ugyanaz marad; egy épület, mely templom mögötti zárt helyiségben van, nem jelentheti ezen templomnak opisthodomosát. Az egész kérdésnek összefoglalása *Frazernél* olvasható, II. k. 556, 561. lk.

is, mint más dolgokban, nemcsak művészi, hanem, a legmagasabb értelemben véve, vallási is volt. Tudjuk, hogy Periklesék a vallás dolgában inkább annak szellemével, mint betűszerinti értelmezésével törődtek, és hogy e miatt korlátoltabb, a külsőt tekintő kortársaik szentségtöréssel és istentelenséggel vádolták őket. Munkájuk betetőzése, koronája a Parthenon volt; emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy ez csak kevés, vagy egyálta-

67. A Propylaiák tervrajza.

(Fekete a megépített, sraffirozás a tervezett részeket jelöli.)

lán semmiféle, közvetlen vonatkozásban állott az állam orthodox és hivatalos istentiszteletével. Athenának ősrégi faszobra maradt az állami szertartások középontja, az istennőnek látható jelképe; az maradt, bár hozzá méltó temploma nem volt. Minden valószínűség szerint megvolt Periklesnek az a szándéka, hogy ezt a faszobrot a Parthenonba helyezze át, még akkor is, ha nem sikerül neki azt Pheidias mesterművével helyettesíteni; de ebben, mint más dolgokban is, ellenének vallásos conservatismusától vereséget szenvedett, úgy hogy az istennő megtiszteltetésére vonat-

kozó nagyszerű terve egy tekintetben csak avval az eredménynyel járt, hogy annak hajléktalanságát meghosszabbította.

A Parthenon befejezése után, Kr. e. 437-ben, Perikles hozzáfogott ahhoz, hogy az Akropolist oly bejárattal lássa el, mely összhangban áll falainak szépségével és az azt koronázó templomnak nagyszerűségével. Láttuk, hogy első terve Athena Nike kis templomának megépítésére vonatkozott, a mely a bejáratot szegélyező sziklakiugráson állott; utolsó terve a *Propylaia* nevű díszkapu emelése volt; és az épület maga, jelen állapotban is, ékes tanuságot tesz azokról a politikai és vallási szempontokból támasztott nehézségekről, melyek tervét keresztetzték. A díszkapu bizonyos tekintetben nyilvánvalóan befejezetlen; Dörpfeld tanár rendkívül mélyreható és meggyőző megfigyeléseivel föltárta eredeti tervét és kimutatta, hogy miként és miért csonkitották meg azt. *Az eredeti terv*, a mint azt *Mnesikles* építész megállapította, a következő volt: Egy nagy földött csarnoknak, melyet belsejében kettős ión oszlopsor három hajóra osztott, a bejáratot záró fal öt kapujához kellett vezetni, az öt kapúnyílás az oldalak felé fokozatosan kisebbedett; a középső, legnagyobb kapu a csarnok középhajójának felelt meg. A kapukon túl, a csarnoknak belső, az Akropolis felé tekintő részén, valamint a csarnoknak bejáratí, külső oldalán hat-hat dór oszlop alkotta a homlokzatot. A külső, nyugatra tekintő csarnok mellé oldalt két, derékszög alatt kiugró szárnyépületet tervezett, melyeknek homlokoldalát három három kisebb oszlop és a sarkokban homlokpillérek (*antae*) alkotják; mindegyik szárny mögött nagy négyszögalakú teremnek kellett volna lenni, melyek közül az északi oldalra

esőt minden oldalán fal zárja, míg a déli oldalé a Nike-templomát magában foglaló bástya felé oszlopsorral nyílt volna. A nagy kapucsarnoknak az Akropolis felé tekintő része mellé, két oldalt szintén tervezett volt egy-egy csarnokot, melyeknél a homlokzat oszlopai kisebbek lettek volna és a nagy csarnok oszlopaival párhuzamosan, de valamivel hátrább eső vonalban nyertek volna helyet, olyformán, hogy az

68. A Propylaiák K-ről, az Akropolis szintjéről tekintve.

Akropolis-szikla nyugati oldalának egész szélességét foglalják el. Ezek az oszlopsorok nagy csarnokoknak alkották volna homlokzatát, a mely csarnokok hátsó falukkal a külső oldal szárnyaihoz támaszkodtak.

Az Akropolis tervrajzára vetett egyetlen pillantás azonnal megérteti azokat az ellenvetéseket, a melyeket ez a merész és eredeti terv fölidézett. A délkeleti belső oldalcsarnok nemcsak Artemis Brauronia szent kerületének jó részét foglalta volna el, hanem azonfelül elég nagy területen az Akropolis sziklájának elvágását tette volna szükségessé; sőt, ha ter-

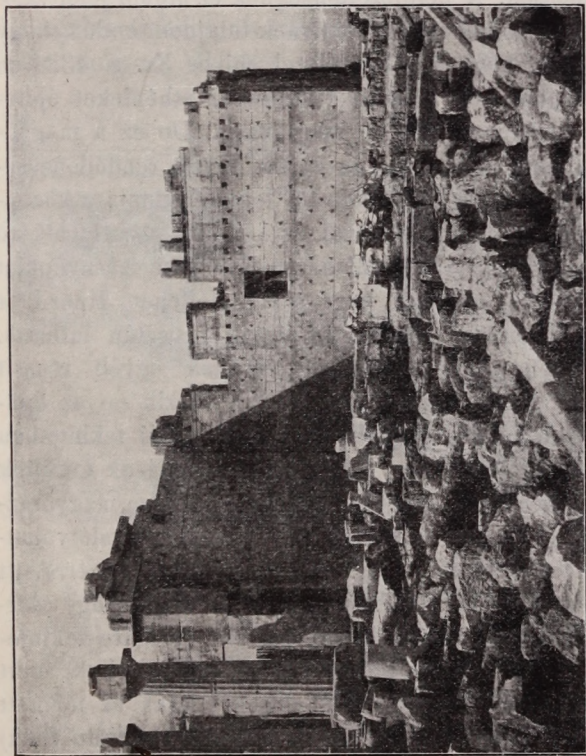

vezett hatását, az Akropolisz belső oldaláról tekintve, el akarta volna érni, teljesen el kellett volna tüntetni a brauroni Artemisnek területét. Viszont a délnyugati külső szárny a mögötte levő csarnokkal tetemesen belenyult volna Athena Nike területébe és az istennő oltárának lebontása nélkül nem lett volna befejezhető. Ilyen körülmények között nem azon kell csodálkoznunk, hogy ilyen terv a vallásos conservatismus részéről heves és sikeres ellenkezésre talált, hanem inkább azon, hogy akadt oly építész, kinek bátorsága volt oly tervet ajánlani, melynek megvalósítása Athén néhány ősrégi szentségű helyének durva megszenteltelenítését vonta volna maga után. Ennek magyarázatául csak azt tehetjük fel, hogy Mnesikles Perikles hatalmának és tekintélyének állandóságában bízván remélte, hogy ennek segítségével keresztülviheti tervét; mert nyilvánvaló dolog, hogy legalább is Perikles, sőt valószínűleg Pheidias is helyeselték ezt a tervet. Lehet, hogy ezeknek még külön indító okuk is volt arra, hogy a brauroni Artemisnek tiszteletét megdöntsék, a kit a cultusában szereplő medvetánczok és egyéb kezdetleges, vad szokások miatt valószínűleg nem tartottak méltónak arra, hogy Athena tiszteletéből, annak szent dombján, részt kapjon.

Mnesikles tervének csonkulást kellett elszenvednie, és a *Propylaiák* — így is Athén büszkesége és minden következő korok csodálata — több tekintetben *befejezetlen* maradtak. Nemcsak a vallási szempontokból támasztott ellenkezés érvényesült kiterjedésének bizonyos részeivel szemben, hanem falai és padlója sem nyerték végleges simításukat, jóllehet e részleteket be lehetett volna fejezni; csak a falak sarkain és a padlón, az oszlopok körül, találjuk a márvány-

lapokat sima felületté lecsiszolva, egybűtt mindenhol még az a nyersebb réteg¹ földi a márványt, melyet csak a kövek összeillesztése után, az építés befejezésekor csiszoltak le. Az épület külsején, az

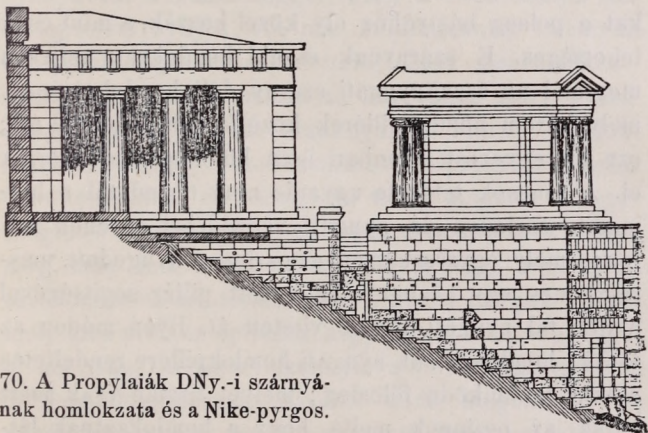
69. A Propylaiák ÉK-i része, az Akropolisz felől tekintve.
(A tervezett csarnok hátfalán a befejezetlenség jelei.)

¹ Anémetek, „Werkzoll“-nak nevezik. Ennek lefaragása, lecsiszolása csak a márványlapok és tömbök összeillesztése, a fal teljes fölépítése után történt, mert különben az élek munka közben letöredezték volna; az oszlopokon is csak a dobok egymásra rakása után végezték ugyanebből az okból a csatornák vésését. *L.*

Akropolis felé eső szárnyfalaknál még azok a nyers dudorok is láthatók, melyeket a tömbök oldalán szoktak volt hagyni, hogy a munkások ezekhez erősített kötelek segítségével a köveket rongálás nélkül helyükre emelhessék. A befejezetlenségnek ez utóbbi jelei valószínűleg annak a körülménynek tulajdonítandók, hogy az épület még nem készült el, mikor Kr. e. 432-ben a peloponnesosi háború kitörése az athénieket építészeti tevékenységükben megzavarta. De ez a magyarázat nem fejtí meg az épület egyéb rendellenességeit. Minden, a mit keresztül lehetett vinni: a közép-csarnok öt kapunyílásával és két homlokzatát alkotó oszlopsorával, azonkívül a északnyugati szárnyépület és a délnyugatinak egy része. Jóllehet Mnesikles már az építés folyamata alatt is tisztán láthatta, hogy nem lesz módjában tervének egyéb részeit kivinni, mégis vonakodott — úgy látszik — az épület ezen részeinek kedvéért tervét bármi tekintetben megváltoztatni, noha ilyformán oly vonások kerültek művébe, melyek magukban véve meg nem magyarázhatók és csakis az elhagyott részletekhez való vonatkozásban érthetők. Hogy példát hozzunk föl erre, itt vannak a homlokpillérek, melyek a keleti nagy csarnok falainak végén, kívül, északra és délre tekintenek, és a melyek most egészen érthetetlenek, mert nincs semmi rendeltetésük; ezeknek csak az lehetett czéljuk, hogy annak a gerendának (architrávnak) végét tartsák, mely a tervezett északkeleti és délkeleti csarnoknak homlokzati oszlopsora fölött végig ment. De ilyen föltűnő vonások nemcsak az alaprajzban fordulnak elő, a melyet utóvégre, miután kezdetben már egyszer alapul elfogadták, nehezebben lehetett megváltoztatni. Magasan fönt a falakban nyilá-

sokat találunk, melyek nyilvánvalóan a tervezett csarnokok tetőgerendáinak beillesztésére vannak előkészítve, oldalt meg lehajló párkánydisz van már kivésve, mely a tervezett csarnoktetők hajlását veszi tekintetbe. Mindezek a dolgok azt mutatják, hogy Mnesikles a viszonyok ellenére is remélte, hogy a terve ellen dolgozó ellenzék el fog hallgatni vagy hogy

70. A Propylaiák DNy.-i szárnyának homlokzata és a Nike-pyrgos.

azt Perikles államintéző hatalmának új gyarapodása le fogja győzni; lehet különben, hogy ő azért ragaszkodott makacsul mindahhoz, mit eredeti tervéből kivihetett, mert azt remélte, hogy majd egy későbbi nemzedék be fogja végezni azt, a mit ő megkezdett és mert talán prófétaí éléslátással gondolta, hogy a messze jövőben találkozni fog egy építész, ki ilyen kis útmutatásokból fel fogja tární azt a nagyszerű tervet, a melyre ő oly büszke volt.

A *déllyugati szárny problémája* bonyolódottabb; de Dörpfeld tanárnak magyarázata, melyet Mnesikles

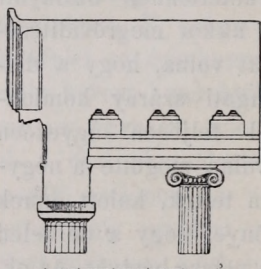
eredeti tervéről és annak a kivitelnél szenvedett módosulásairól adott, oly meglepő pontossággal alkalmazkodik a fennmaradt részekhez, hogy helyessége iránt nem lehet kétségünk. Ez a szárny, a mint a classikus időkön át végig megmaradt, négyszögletes csarnokból állott, melynek keleti és déli oldalát meg nem szakított falak alkották; a délkeleti sarok, a hol e két fal találkozik, rézsút el van vágva, hogy a falakat a pelasg bástyához oly közel hozzák, a mint csak lehetséges. E szárnynak északi homlokzata teljesen megfelel az északnyugati szárny déli homlokzatának, mely három homlokpillére közé foglalt oszlopból áll; ezt az egyezést azonban igen különös módon érték el. A csarnok tetőzete ugyanis nem terjed túl a harmadik oszlopon és nyugati végződését gerenda tartotta, mely egyrészt ezen az oszlopon nyugodott, másrészt meg egy közben alkalmazott pillér segítségével a déli fal nyugati végére vitetett át. Ilyen módon az északi homlokzatnak nyugati homlokpillére rendeltetés nélkül szükölködő fölösleg; melyet tisztán csak azért adtak az oszlopok mellé, hogy a homlokzatnak látszólagosan megadja a szemközti homlokzattal egyező szélességet. Ilyen eljárás páratlan a görög építészetben és egyáltalában nem méltó oly épülethez, mely terve és kivitele tekintetében az összes görög épületek legszebbjei közé tartozik. Közvetetlen célja ennek az eljárásnak nyilvánvalóan az, hogy a Propylaiák homloknézetükben látszólagos symmetriát nyerjenek; ámde nem tételezhetjük fel Mnesiklesről, hogy ezt a hatást ily rendkívüli módon akarta elérni, ha a már fentérintett okok nem indították volna őt erre, t. i. vagy az a remény, hogy az épületet később mégis csak kiépítheti teljesen, vagy pedig méltatlankodó

tiltakozásának, mondhatnók inkább bosszankodásának kifejezése a miatt, hogy tervét megcsonkították. Hogy a jelen esetben az előbbi magyarázat a helyes, azt e szárny déli falának fekvése kézzelfoghatólag bizonyítja. Mint láttuk, az eredeti terv szerint e helyen oly szárnynak kellett volna épülnie, mely méreteiben teljesen egyezték az északnyugati szárnnyal, avval a különbséggel, hogy a Nike-bástya felé oszlopsorral nyíljék. Ha már lehetetlennek bizonyult e tervnek teljes keresztülvitele, akkor megrövidítésének legegyszerűbb módja az lett volna, hogy a dél-nyugati szárnyat az északnyugati szárny homlok-részeivel vagy előcsarnokával teljesen egyezően építették volna, de elhagyták volna mögötte a négyszögletes termet; ámde ezt nem tették, holott ennek még meg lett volna az az előnye, hogy a délkeleti sarokban nem érintették volna a pelasg bástyát. Az ok, mely arra vitte az építést, hogy a déli falat oda tegye, a hol van, minden bizonnyal a következő: mivel a déli homlokpillérnek minden köve megmaradt és mivel feltehetjük, hogy a nyugati homlokoldalon az oszlopközöket épp oly nagyoknak tervezte, mint az északi oldalon, pontosan meg tudjuk határozni a helyet, a hová a nyugati homlokoldal oszlopait felakarták állítani; és így kiderül, hogy a déli fal éppen a tervezett oszlopok másodikával áll szemben. Ebből következik, hogy a falat azért emelték ezen a helyen, hogy az eredeti tervvel — ha valamikor keresztül vitték volna — összhangban legyen. És bár ebben az esetben azt találjuk, hogy Mnesikles teljes tervének kivihető részén módosítást tett, be kell látnunk, hogy ez a módosítás oly természetű, mely megerősíti abbeli véleményünket, hogy ő mindent, a

mit megépíthetett, úgy épített meg, hogy ez a nagyobb tervvel álljon közvetlen vonatkozásban, azaz annak teljes keresztülvitelét semmiben sem akadályozza.

Mind részleteiben, mind általános tervezésében épületünket kiváló szépség és eredetiség tünteti ki. *Diszítésének* talán legszembetűnőbb vonása a fekete eleusisi mészkőnek¹ alkalmazása a fehér pentelei márvány mellett, a mely utóbbi az épületnek fő-

71. A Propylaiák előcsarnokának átmetszete a kétféle oszloprenddel.

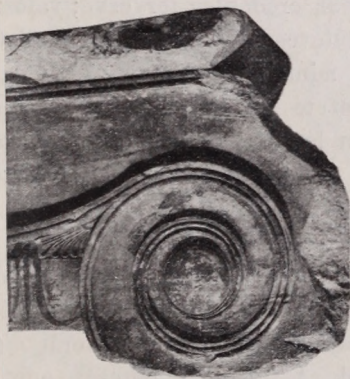
anyaga. Az anyagok eme megválasztásának hatását ma már nehéz elképzelni, minthogy mind a két kőnem az időjárás folytán színezésében annyit veszített, annyira elfakult, hogy azokat avatatlan néző alig tudja egymástól megkülönböztetni; mikor mindkét kő frissen volt fejtve, az el-
lentét közöttük olyan éles lehetett, mint a milyen a fekete és fehér márvány egymás

mellett való hatása egy toscanai templomon. A fekete mészkövet a középső csarnok mindkét oldalfalának alsó részén alkalmazták fedőlapokként a kapunyílásoktól áttört fal legfelső lépcsőjének, azaz a kapuk szintjének magasságáig; a kapuk küszöbe szintén ebből az anyagból való; előfordul továbbá az északnyugati szárnyban párkányként az ablakok, és küszöb-
ként az ajtó alatt alkalmazva, nem különben mind a

¹ Ezt néha fekete márványnak nevezik, helytelenül, mert nincs kristályos szövédéke, hanem csak sötétebb válfaja az athéni Akropolisz kék mészkövének. A görög λίθος szót egyképpen használták a márvány és mészkő jelölésére.

két nyugati szárnyépület oszlopos homlokzatának küszöbköveként. A dórrendszerű oszlopok és gerendázat a Parthenonéhoz hasonló; a középcsarnok belsejében levő ión oszlopfők töredezett voltak ellenére a legtökéletesebb formákat tüntetik fel, melyeket egyáltalán ismerünk. Az ión oszlopfő egyszerűbb típusához tartoznak; tetején és az egyszerű volutákon

72. Jón oszlopfő töredéke a Propylaiákból.

végig széles csatorna húzódik, az oszlop barázdái fölmennek a törzset betetőző levélfüzéres disztagig, az oszlopfőt ugyanis nem választja el diszitményes szalag (külön oszlopnjak) a törzstől. Ezekben a részletekben a Propylaiák ión oszlopfői eltérnek az Erechtheion jobban kidolgozott és díszesebb oszlopaitól. Viszont volutáinak körrajza oly finom és pontos, hogy párját sehol nem találni. Ugyanaz a finomság és pontosság jellemzi végig az épület megmunkálásának részleteit. A hol a fölületek végső simításukat már megkapták, az egyes kövek oly tökéletesen illeszkednek egymáshoz, mintha összenőttek volna; úgy

hogy az egész épület, bár befejezetlen és a századok folyamán erősen megrongálódott, a fennmaradt emlékek közt sok tekintetben a görög építés legtekélyesebb példájának tekinthető.

Vita tárgya volt, vajjon a szobordisz hiányát a Propylaia ormaiban és metopéin szintén a munka hirtelen megszakításának kell-e tulajdonítanunk, avagy úgy volt-e már eredetileg tervezve; valószínűbb, hogy az utóbbi föltevés a helyes. Az épület fekvése és rendeltetése mintegy megköveteli az egyszerűséget, egész szerkezete tisztára architectonikus vonalak combinációján látszik alapulni, s ezek a vonalak szobrászati dísz alkalmazása esetén elvesztették volna hatásukat.

Athena Nike templomának befejezése és a neki alapul szolgáló sziklabástya (pyrgos) rendezése szükségszerű járuléka volt a Propylaia építésének; arra nézve azonban, hogy a munka korát megállapítsuk, nincs adatunk. A templom építését, mint láttuk, Kr. e. 450 körül rendelték el. A főérv, mely a mellett szól, hogy a templom csak jelentékenyen későbbi korban készült el, a fríz és a bástyát övező márványkorlát szoborműveinek stylusából folyik. Ezeket később fogjuk szemügyre venni; itt csak azt kell megjegyeznünk, hogy esetleg ugyan lehet ezeket a peloponnésosi háború kitörését megelőző évekbe datálni, de azért mégis valószínűbb, hogy néhány évvel később keletkeztek; nincs kizárva, hogy a vallási és építészeti tevékenység föléledésének ana rövid korszakába sorolandók, mely a Nikias-féle béke után bekövetkezett. A Nike-templom és márványkorlát befejezésével kapcsolatban a bástyának északi oldalát vékony márványlapokkal fődtek be, kétségkívül azért,

73. A Propylaiák romjai DNy. felől tekintve.

hogy a Propylaiák márvány szerkezetével összhangban álljon; a márványlapok megerősítésére szolgáló szögek nyílásait még most is látni. Ezeket a márványlapokat valószínűleg oly alakban vágták és alkalmazták, hogy rendes méretű kötömb-sorok benyomását tegyék, épp úgy a mint Kimon falának piraeusi mészkövét is, melyhez ezek hozzá vannak erősítve, oly formán faragták volt meg, hogy a fal többi részeinek rendes szerkezetét utánozza, holott valójában nem egyéb, mint vékony burkolat, melynek célja, hogy a mögötte levő pelasg fal durva sziklatömbjeit eltakarja. Érdekes találkozás, hogy ezen a bástyán és a közvetlenül mögötte elterülő Propylaia-szárnyon a fekvés és más körülmények ismételten oly eljárások alkalmazására kényszerítették az építőmestereket, melyek első tekintetre a görög építészet egyszerűségéhez és becsületességéhez méltatlanoknak látszanak.

A Parthenon rendeltetése — építőinek terve szerint — az volt, hogy Athenának, a perzsáktól elpusztított régi templomát helyettesítse és az athéni állami istentiszteletnek középpontja legyen; de ezt a tervet a vallási conservatismus ellenkezése miatt nem lehetett megvalósítani. Athenának ősrégi faszobra, valamint a hozzáfűződő szertartások ilyenformán méltó építészeti hajlék nélkül maradtak még akkor is, mikor az istennő tiszteletére fölépült volt az ókornak legszebb temploma. Arról gondoskodni, hogy ez a hajléktalanság minél előbb véget érjen, természetesen azoknak lett volna kötelességük, a kik az államcultusnak régi helyéről való átköltöztetését ellenezték volt. Minthogy a Parthenon építése első sorban Periklesnek és a háborús pártnak volt műve, sok valószínűséggel föltehetjük, hogy a Nikias vezetése alatt

álló békepárt tervezte az *Erechtheion* építését azon a helyen, a hol Athenának és Poseidonnak szent symbolumai voltak láthatók. Tervük megvalósítására, úgy látszik, Kr. e. 421-ben jött meg a kellő alkalom, a mikor a Nikias-féle béke az athénieknek rövid pihenőt adott a háború zavarai után. Nem tudjuk, vajjon volt-e régebben templom azon a helyen, a hol később az *Erechtheion* emelkedett; sziklába vágott alapozások vagy ilyen épületnek másféle nyomai ott nem láthatók; talán valószínűbb, hogy a szent forrás, a szigony nyoma és az olajfa eredetileg nem valamely épületnek belsejében feküdtek, hanem szabad ég alatt voltak Athena régi templomának területében, a mely templomnak alapépitményei most is fönnállanak; az olajfa tényleg mindig szabad ég alatt volt, a Pandroseionban. Az *Erechtheion* építése szépen haladt befejezése felé, de aztán egyszerre, úgy látszik, szerencsétlen politikai és hadi viszonyok következtében félben maradt. Mikor pedig Kr. e. 409-ben, a Kyzikos melletti győzelem ismét helyreállította Athén tengeri uralmát és a megújhodott demokratia rendet teremtett otthon, elhatározták, hogy bizottságot neveznek ki, mely az épületnek állapotát megvizsgálva, jelentést tegyen arról, mi szükséges még befejezéséhez. Szerencsére ránk maradt ennek a bizottságnak jelentése, valamint a következményeként végzett munkáknak számadásai. Innét tudjuk, hogy az épület nagyjából majdnem készen volt, mikor a bizottság munkáját megkezdte, és hogy a helyükre még nem rakott kövek nagyrésze készen vagy majdnem teljesen megfaragva hevert a helyszínén.¹ Hátra volt még a legfelső

¹ Így tehát sokkal kevesebb munka volt hátra, sem hogy megokolt volna Bury nézete (*History of Greece*, 498. l.), mely

kőrétegek lerakása és a tető befejezése, az oszlopok legnagyobb részének barázdolása, néhány disztiménytagnak kifaragása és azonkívül meg kellett adni a falfelületeknek a végső simítást, valamint kivésni a fríz szoborműveit. Ez a munka valószínűleg a következő év folyamán készült el. Xenophonból értesülünk, hogy Kr. e. 406-ban „a régi templom” az Akropolison leégett. Ezt a helyet rendszeren az Erechtheionra vonatkoztatják, mely, bár csak az imént nyert befejezést, a nép szájában könnyen nyerhette a „régí templom” nevét, mert annak helyettesítésére épült;¹ hivatalos elnevezése „a régi szobrot magában foglaló templom” volt. Nem tudjuk, mennyi kárt tett a tűzvész, de nem valószínű, hogy az épületet teljesen elhamvasztotta, úgy a mint nem pusztította el a Parthenont sem az a tűz, mely a Parthenon opisthodomosában rövid idővel Euklides archonsága után kitört. Ez utóbbi esetben a tűz főleg azoknak a tisztviselőknek

szerint Kleophon szorgalmazta a munkát, hogy a szegények foglalkozást kapjanak. Még ha nem is így állott a dolog, meg kell gondolni, hogy az Erechtheion építésénél szükséges munka — kivéve talán a déli és keleti oldal teraszának föltöltését — oly ügyes és gyakorlott kezeket kívánt, hogy a „munkátlanok” itt hasznavehetetlenek lettek volna.

¹ Az értelmezésnek másik lehetősége, hogy a helyet a régibb templomra vonatkoztatjuk és fölteszszük, hogy annak celláját a perzsáktól történt elpusztítása után újból fölépítették. Az első ellenvetés, mely az értelmezéssel szemben önként kínálkozik, hogy ez a cella, ha Kr. e. 406-ban még fönnállott volna, teljesen eltakarta volna a Karyatida-csarnokot; aztán meg kell jegyeznünk, hogy a régibb templom helyreállításának főczélja csak az lehetett volna, hogy az ősi szobornak hajlékot adjanak, már pedig, ha így áll a dolog, akkor Kr. e. 409-ben még nem vitték volna át a szobrot az Erechtheionba, mikor ez az épület még nem volt befejezve.

74. Az Erechtheion nyugat felől.

okozott bajt és gondot, kik az ott fölhalmozott értékek őrizetével voltak megbízva. Így az Erechtheionban is a tűz főleg a templom kincseiben tehetett kárt, bár úgy látszik, hogy a tető és a faszerkezet is megsérült, és igen valószínű, hogy a nyugati oldalfal féloszlopai annyira megégtek, hogy ha tüstént nem is kellett őket másokkal kicserélni, később elmállottak és a római korban újakkal helyettesítették. A kárt nem javították ki azonnal, hiszen Athén már a peloponnesosi háború végső veszedelmei között színlődött; de egy, a Kr. e. 395—394. évekből való fölírat,¹ mely majdnem teljes bizonyossággal ezekre a javító-munkálatokra vonatkozik, említi, hogy az eszközlendő javításoknak egy része a Pandroseion melletti oldalfalon volt, vagyis ott, a hol ezek a féloszlopok állottak; javítás nyomait látni még az északi nagy kapu szemöldökkövéén, melyet az épület nyugati részében pusztító tűz könnyen megrepeszthetett. Bátran állíthatjuk, hogy az az épület, melyet most látni az Akropolison, a fentemlitett részletek kivételével, a tűz ellenére is, ugyanaz, melyet az athéniek a peloponnesosi háború szüneteiben építettek, azaz átépítés, változtatás alig van rajta. A munkának a részletekig terjedő frissesége és tisztasága inkább az V. mint a IV. századból való eredetre vall. De ezeknek a részleteknek méltatását egy következő fejezet számára tartjuk fenn. Itt csak az Erechtheion történetével foglalkoztunk, mely az Akropolis építészeti történetét, a mennyire az előttünk ismeretes, az V. században bezárja.

Arról a képről, melyet az Akropolis az V. század

¹ CIA, II. 829.

végén nyújtott, nagyon hiányos fogalmat nyernénk, ha csakis a rajta levő templomokat és másfajta épületeket méltatnók figyelemre. Mindazok a fogadalmi ajándékok, a melyekkel a régebbi kornak jámbor hívői az Akropolist diszítették, az épületekkel együtt áldozatul estek a perzsák rombolásának és pusztításának, az athéniek meg visszatérésük után nem bajlódtak azoknak kijavításával és fölállítással, hanem töredékeiket sutba dobván, azokat az Akropolis talajának feltöltésére használták. Kivételt tudomásunk szerint csak néhány Athena-szoborral tettek, melyeket úgy, a hogy voltak, a tüztől félig megszenesedve, meghagytak, hogy a későbbi nemzedékeket a perzsa betörésre emlékeztessék, úgy, a mint hasonló célzattal meghagyták néhány fölgyújtott templomnak füstette kormos falát. Azoknak a *szobroknak és fogadalmi ajándékoknak* túlnyomó részét, melyeket Pausanias athéni látogatása alkalmával látott, a perzsa háborúk és az V. század vége közötti időben állították föl. Ő ugyan azt mondja, hogy csak a legfontosabb emlékeket írja le, de azok, melyek előtte a legérdekesebbnek tetszettek — és valószínűleg a mi szemünkben is a legérdekesebbek lettek volna — majdnem kizárólag ebbe a korba tartoznak. Így tehát elég terjedelmes sorát adhatjuk azoknak a szobroknak, melyeket az V. század folyamán az Akropolison fölállítottak; ezen soron végighaladva, magunknak is fenntartjuk a válogatás jogát, a melylyel ő élt, és figyelmünkre főleg azokat az emlékeket méltatjuk, a melyekről Pausaniasból vagy más forrásból többet tudunk, mint éppen csak a pusztá nevet.

Az első fogadalmi ajándék, a melyet Pausanias az Akropolisra menet látott, az athéni lovagoké:

két lovas szobor, melyeknek talapzatai a Propylaia szárnyainak két szélső sarkaira, a bejárat két oldalán foglalnak helyet. Ezen szobroknak talapzatait nem régen fölfedezték: történetüknek pontos megállapítása azonban nehézségekbe ütközik, mivel rajtuk kétfölrat olvasható, melyek a talapzat két oldalán különbözőképen lévén alkalmazva, sejtetik, hogy azokat később vésték a kőbe. A fölratok azt mondják, hogy a szobrokat az athéni lovagok állították egy sikeres hadi vállalkozás zsákmányából, melynek vezérei Lakedaimonios, valószínűleg Kimonnak fia, Xenophon, úgy látszik a történetírónak nagyatyja¹ és Pronapos voltak. Ennek a hadjáratnak az V. század közepe táján kellett lefolynia; a szobrok mestere Lykios volt, Myronnak fia. Az a csarnok, mely a Propylaia északnyugati szárnyának hátsó részét alkotja, *festmények* befogadására szolgált.² Egy ránk jutott jegyzékből pontosan tudjuk, hogy mit ábrázoltak a képek; Polemon, a legkiválóbb útleírók egyike, a ki Kr. e. 200 táján élt, külön értekezést írt róluk; mindamellett ma már igen nehéz elképzelnünk, hogy milyenek voltak ezek a festmények. Egy részök Polygnotos kezétől származott; tárgyuk főleg a hős-

¹ A név nem ritka; a Xenophon és a Gryllos nevek úgy látszik nemzedékenként váltakoztak a családban; lehet, hogy Xenophon érdeklődése a lovasgyakorlatok és a lovasság hadviselése iránt örökségképpen szállott reá. Pausanias kételkedése, vajjon ezek Xenophon fiai-e vagy sem, azt mutatja, hogy ő a Ξενοφώντος nevet a fölratból futólagosan jegyezte le, vagy hogy elfelejtette, avagy kellően figyelembe nem vette az összefüggést; persze az is lehetséges, hogy ő egy tudatlan vezetőnek hibás magyarázatát jegyezte le.

² A Pinakotheka név, melyet némely modern munka neki ad, nem támaszkodik régi író avagy fölrat tanúságtételére.

monda köréből, meg a trójai háború jeleneteiből volt merítve, az egyik kép Perseust ábrázolta a Medusa fejével. Érdekes az a festmény, mely Alkibiadesnek a nemeai játékok kocsiversenyében aratott győzelmét örökítette meg: Alkibiades úgy volt ábrázolva, a mint Nemea ölében ül s a mint az olympos és pythiai ünnepi játékok nemtői megkoszorúzzák. A kép saját-

75. A Hermes Propylaios másolata Pergamonban.

szerű példája a görög allegoriának, még feltünőbb azonban abból a szempontból, hogy Alkibiadesnek elbizakodottságáról tesz tanuságot; nem is szabad csodálkoznunk azon, hogy Alkibiadesnek ezt a fogadalmi ajándékát helytelenítették, mint olyat, mely „zsarnokhoz illő és a törvényekkel ellenkezésben áll”.

A Propylaiákon belül több szobor volt. Egy *Hermes Propylaios* talán olyképpen állott az Akropolis kapuja előtt, a mint a házak előtt szoktak állani a hermák. Nemi valószínűséggel fölteszik, hogy ez a Hermes

azon fülkék egyikében volt elhelyezve, melyeket a kapuzat bejáratí csarnokának homlokpillérei a szárny-épületek homlokzatának falpillerével alkotnak két oldalt. Itt volt továbbá látható a *Charisokat* ábrázoló dombormű, melyet állítólag Sokrates faragott; ismeretes dolog, hogy ő fiatal korában szobrász volt s ilynemű tevékenységének emlékét érdemesnek tartották arra, hogy megőrizték. Arra, hogy e tárgy megmaradt ábrázolásainak bármelyikét Sokrates művével azonosítsuk, nincs semmi alapunk. Valószínű, hogy a reliefet inkább szerzője kedvéért, mint művészi tulajdonságainál fogva becsülték. A megmaradt ábrázolások különböző korok típusaira szolgáltatnak példát; egy részük ezen a vidéken került napfényre, a mi megerősíti annak a föltevésnek valószínűségét, hogy e helyen a Charisoknak ősi szentélyük volt. A Propylaia középcsarnokában¹ kapott helyet az a bronzból való *nöstény oroszlán*, *Amphikrates* szobrász műve, melyet Leaina hetaira emlékére állítottak. Leaina Harmodiosnak és Aristogeitonnak volt társnője, a ki, bár Hippias halálra kinozta, nem volt rábírható arra, hogy elárulja, a mit összeesküvésükről tudott. Az athéniek, a hagyomány szerint, méltónak ítélték

¹ Hogy a nöstény oroszlán szobra és a következő emlékek a Propylaia belsejében állottak, ezt Athena Hygieia alább emlitendő szobrának helyzetéből következtetjük. Ez volna természetsszerűleg az első dolog, mely a Propylaiaiból szembeötlík; egyébként könnyen lehetséges, hogy mindezek az emlékek már az Akropolison belül, a Propylaia mögött állottak és hogy Pausanias azért látta meg ezeket előbb, mert csak az után fordult hátra és nézte Athena szobrát, mely háttal támaszkodott a homlokzat oszlopához. A kérdést véglegesen eldönteni nincs módunkban.

bátorságát arra, hogy emlékek megörökítsék, viszont azonban nem tartották illő dolognak, hogy ilyen nőszemélynek az Akropolison állítsanak szobrot, azért azután hallgatását megdicsőítendő, egy nyelv nélküli ábrázolt nőstény oroszlánt állítottak föl Leaina tiszteletére. Ennek közelében volt *Kalamis* mesternek *Aphrodite* szobra, melyet Kallias emeltetett; talapzata most is látható, csak hogy eredeti helyéről elmozdították a Propylaia keleti homlokzata felé. Benne kell látnunk, valószínűleg a Sosandra néven ismeretes szobrot,¹ melyet Lukianos kiválasztott, hogy tőle vegye kölcsön a legbájosabb vonásokat az eszményi szépségű nő azon képmásának megalkotásához, melyet különböző híres szoborművek főszépségeiből állított össze. „Sosandra és Kalamis ékesítsék őt aztán” — úgy mond — „önkéntelen tiszteletet parancsoló megjelenésével; mosolya legyen méltóságos és tartózkodó, mint Sosandráé és Sosandrától kapja ruházatának kecses elrendezését és ízléses voltát, avval a különbséggel, hogy feje födetlen maradjon.” Ennek a szobornak sajátos, ósdi bája épp úgy bővílhette el a későbbkorú görög kritikusokat, mint a hogy minket most bővíl egy-egy korai olasz festmény. Még a Propylaiaiban volt egy másik szobor is, melynek utánzatait egy váza képen és egy márványmásolatban vélik fölismerni; ez *Dietrephes* hadvezérnek szobra, a ki „nyilaktól sebzetten” volt ábrázolva. Egy ránk jutott talapzat, bár nincs eredeti fölállításának helyén, úgy látszik, e szoborhoz tartozik; fölirata bizonyítja, hogy a kérdésben forgó *Dietrephes* nem volt, mint Pausa-

¹ V. ö. e kérdésről Csermelyi Sándor cikkét: *Egyetemes Philologiai Közlöny*. 1908. 275. s. k. l.

nias gondolta, az, a ki a thrák zsoldosokat 413-ban Mykalessos ellen intézett kegyetlen támadásukban vezette, hanem valamelyik korábbi névrokona, a ki 450 körül vérzett el a csatatéren.¹ A fölírat elmondja továbbá, hogy *Kresilas* készítette a szobrot; fölötte valószínű, hogy ez a sebesült Dieitrephes volt az „a halálra sebzett harcos, kin szinte meg lehetett látni, mint szállt el belőle az élet.“² Egy a talapzattal hasonlókorú lekythosnak képe harcosnak alakját mutatja, a ki nyilaktól sebzetten széjjel terjesztett lábakkal tántorog; Furtwängler tanár meg fölfedezte, hogy a nápolyi múzeumnak egy sebesült harcost ábrázoló torsiója, ha a modern kiegészítés toldásait eltávolítjuk, a lekythos alakjával majdnem teljesen azonos tartást mutat, a mely tartás a szobortalapzatunkon látható lábnyomokkal is egyezik. A torso stilusa, a sebesült testének eleven és élethű tanulmányozása, bár még távol áll a pergamoni művészet drámaibb és pathologikusabb kezelésétől, éppen az, a mit Kresilastól elvárhatunk. Úgy tetszik, hogy Dieitrephes halála, mind a kísérő körülmények rendkívülisége, mind a művészet eredetisége folytán, a melylyel a szobrász azt megörökítette, mély benyomást tehetett kortársaira.

A Propylaia keleti homlokzata mellett, a sarki oszlophoz támaszkodva talapzatot találunk, melynek fölírata elmondja, hogy a rajta álló *Athena Hygieia*-szobrot az athéniek ajánlották föl az istennőnek, és

¹ Furtwänglernek ez a nézete (*Meisterwerke der griechischen Plastik.* 277—284. l.) a legézszerűbb valamennyi erre vonatkozó föltevés között.

² *Plinius*: Nat. historia 34, 74. L. *Gardner*: Handbook of Greek Sculpture. 318. l.

hogy azt Pyrrhos szobrász készítette. Ehhez a szoborhoz érdekes történet fűződik a hagyomány szerint. Azt beszélték, hogy a Propylaia építésénél¹ alkalmazott egyik munkás, Periklesnek kedvelt rabszolgája, a magasból lezuhanván, súlyosan megsérült. Perikles vigasztalhatatlan volt; ekkor Athena megjelent neki álmában és meghagyta neki, hogy alkalmazza a sebre a parthenion füvet; ennek segítségével a munkás tényleg meggyógyult, mire Perikles hálából ezen a helyen szobrot állított Athena Hygieiának. A talapzatnak sajátságos elhelyezése, hogy tudniillik háttal támaszkodik a Propylaia egyik oszlopához, jól illik az elbeszéléshez; a szóban forgó fű, melyet azonban most nem neveznek parthenionnak, hanem újgörögül anemohorto-nak,² olaszul erba di vento-nak, szabadon nő az Akropolison, különösen ezen a részén; a nép még ma is gyógyítófünek használja.³ Kissé odább, a szobor előtt, de avval ellentétesen irányítva, oltár áll, a mely egyéb nyomok mellett arról tanuskodik, hogy ezen a helyen Athenának, mint a gyógyítás istenasszonyának, szentélye volt, mielőtt még Asklepiosnak tiszteletét Athenben meghonosították.

Ezen hely és Artemis Brauronia szent kerületének bejárata között számos fogadalmi emlék sorakozott egymás mellett, melyeknek sziklába vágott

¹ Nincs okunk a történet hitelességét kétségbe vonnunk csak azért, mert egy más adat szerint a munkás nem a Propylaia-ról, hanem az Akropolisnak egyik templomáról zuhant le. Van-e egyéb nehézségek is, melyeket Wolters tett szóvá (*Athen. Mittheilungen.* 1891. 153. l.) Egészben véve azonban hitelesnek látszik a történet.

² ἀνεμόχορτο.

³ Ezt az adatot Heldreich tanárnak köszönöm.

talapzatait most is látni. Közéjük tartozik *Myronnak* híres *Perseusa*, melynek több másolatát fedezték fel a ránk maradt szobrok között; ehhez az azonosításhoz azonban szó fér. Itt állott továbbá Myron fiának, *Lykiosnak*, *bronzszobra*: „a szentelt vizes medenczét tartó fiú”. Úgy látszik, hogy Lykios olyféle ábrázolásokban tűnt ki, melyeket mi vallásos genre-nak neveznénk; ennek a szobornak tényleg az lehetett a rendeltetése, hogy kis vizes medenczében tartotta a szent vizet, melyet a jelképes tisztálkodás céljaira szoktak volt a régi szentélyek bejáratánál elhelyezni, mint a hogy ez manapság is dívik a római katolikus templomokban. Ez a szent víz azok számára lehetett ott, a kik a brauroni Artemis kerületébe akartak lépni — sőt esetleg mindazok számára, a kik az Akropolis szent területére léptek.

A brauroni kerületbe fölvezető lépcsőkön túl a főút a Parthenon északi oldalának mentén haladt keleti homlokzatáig; ezt az utat kétfelől szobroknak és egyéb fogadalmi emlékeknek sora szegélyezte. A sort a *trójai falónak* óriási bronzmása nyitja meg, *Strongylion* szobrásznak műve, a melyre Aristophanes is tesz célzást *Madaraiban*; ¹ a ló oldalából kitekintettek a görögök, köztük természetesen legszembe-tűnőbbben az athéni hősök voltak ábrázolva. Azután következett Epicharinosnak szobra, a mint résztvesz a fegyveres versenyfutásban; szép tárgy Kritios és Nesiotes számára, kiknek művészetét már ismerjük a zsarnokölők csoportozatáról. Két további szobor a birkózásban és ökölvívásban kiváló Hermolykosnak és Phormionnak bátorságát örökítette meg; az előbbi

¹ 1128. verssor,

76. Athena és Marsyas.

Myron csoportja Sieveking összeállítása és kiegészítése szerint.
(A Marsyas márványmásolata a római lateráni múzeumban, az
Athenáé a párizsi Louvreban van.)

ezt a megtiszteltetést a perzsákon Mykalénál nyert nagy győzelemben tanusított kiváló hősiességeért nyerte; az utóbbinak fényes, sokkal nagyobb számú ellenség fölött Naupaktosnál a tengeren aratott diadala a peloponnesosi háború első éveinek legizgatőbb eseményei közé tartozik. Utánuk *Myronnak* egy másik műve következett, a melyből több másolatunk maradt; ez a csoport *Athenát* ábrázolta a mintharagosan

77. Athena és Poseidon versenye. Athéni érem képe.

eldobja az arcját eltorzító fuvolákat, míg vele szemközt *Marsyas* satyr áll, a ki feléje közeledvén, hogy a fuvolákat fölvegye, az istennő haragjának láttára visszahökken. Marsyasnak szobra a Diskobolosé mellett kitünő példát szolgáltat a Myron művészetét jellemző tökéletességre, hogy t. i. a leghevesebb mozgást a nyugalomnak azon pillanatával fejezi ki, mely két ellentétes mozgás között alkotván átmenetet, sejteti, hogy milyen helyzetben volt a test az előbbi, milyenben lesz a következő másodperczen. Az útnak másik oldalát¹ a *heroikus tárgyú szoborművek* sora szegélyezte, a melyekről azonban közelebbi adataink nincsenek: Theseus küzdelme a Minotaurusszal: Phrixos, a mint az aranygyapjas kost föláldozza és a kígyókat fogtató kis Herakles. Majd, a Parthenon két végével

¹ Dörpfeld tanár (*Athenische Mittheilungen*, XII. k. 53. l.) Pausanias fölsorolása alapján szellemes módon symmetrikusan helyezi el a fogadalmi emlékeket; Miss Harrison (528. l. 68. jegyzet) megczáfolja ezt az elrendezést azon az alapon, hogy Pausaniasnak nem volt szándéka a szobrokat mind elősorolni, hanem csak válogatva írja le őket.

körülbelül szemközt, *két csoportozat* ugyanazt a tárgyat ábrázolta, mely az épület két oromzatát diszította: Athena születése, a mint Zeus fejéből kipattan, és Athenának meg Poseidonnak versengése Attika földjének birtokáért, a mint az istennő ajándékaként a szent olajfát növeszti, míg az isten sósforrást fakaszt. Úgy látszik, hogy a két szoborcsoport nem a vele azonos, hanem az eltérő tárgyú oromzattal volt szembeállítva. Az utóbb említett csoportozat, a melynek valószínű másolatát több érem- és reliefkép őrizte meg számunkra, fölfogásában jelentékenyen különbözik a megfelelő oromzattól: Athena és Poseidon ugyanis békés beszélgetésben foglalnak helyet az olajfa két oldalán.

Nem könnyű annak a kölcsönös vonatkozásnak történetét megállapítani, a melyben ezek a csoportozatok az oromzatokkal állanak; de mindenképpen valószínűtlen, hogy a Parthenon oromdiszének befejezése után, melynek művészi tökéletességét mindenki elismerte, fő szoborcsoportozatainak változatait állították volna föl mellette. Tán valószínűbb az a föltevés, hogy a főcsoportozatoknak ezen eltérő compositiói annak idején mint pályamunkák készültek, hiszen ismeretes dolog, hogy különös alkalmakkor művészi pályázatok nem voltak szokatlanok. Erre a föltevésre az a körülmény csábít, hogy nézetünk szerint a Pheidias és Alkamenes közötti versenyről szóló elbészélést, a mely szerint ők egy oszlopok fölé állítandó Athena-szobrot készítettek, tulajdonképpen a Parthenon-oromzatok versenymintáira kell vonatkoztatnunk és hogy aztán a döntés után *Alkamenes* mellőzött pályaműveinek, melyek azonban méltók voltak arra, hogy megőriztessenek, az Akropolison, a

Parthenon mellett adtak helyet.¹ Szomszédságukban volt Alkamenesnek egy másik műve: Prokne fiával, Itysszel. Ez a munka talán abban az Akropolison talált és most is ott látható² szoborban maradt ránk, mely ruhás nőt ábrázol, kihez meztelen fiú simul. A szobor stylusa megfelelne Alkamenesnek, a mennyire őt ismerjük, kivitele azonban távolról sem olyan, minőt az ókor egyik legnagyobb mesterének eredeti művétől várnánk. Pheidias egy másik társának, *Kleoitasnak*, szobrát, mely sisakos férfit ábrázolt, technikájának finomságáért — ujjai, körmei ezüsttel voltak kirakva — dicsérték. Kleoitas kétségkívül korának legügyesebb iparművészei közé tartozott, hiszen őt bízták meg annak az arany- és elefántcsontasztalnak készítésével, melyen az olympiai győzteseknek szánt koszorúkat tartották. A Parthenontól északnyugatra, Athena nagy oltárának közelében állott *Zeus Polieusnak szobra* — mint éremképekről tudjuk, egy archaikus, lépő állásban ábrázolt alak — és mellette az istennek oltára, mely a Dipolia-ünnep saját-szerű szertartásának volt középpontja. Ez alkalommal azok, kik az ökör fölláldozásában résztvettek, egymásra hárították az állat haláláért való felelősséget, úgy hogy végül a levágásánál használt bárdot vagy kést mondták ki bűnösnek és a tengerbe dobták a gyilkos eszközt; az ökör bőrét meg összevarrták és kitömték. A gyilkosság vétkének büntetése a szertartás folyamán, valamint az áldozati baromnak lát-

¹ Nem tudom, vajjon nem jutott-e más valaki is erre a közelfekvő föltevésre, melyre már Handbook of Greek Sculpture cz. művemben (311. l.) is tettem célzást.

² *Antike Denkmäler. II. 22.*

szólagos fölélesztése nyilvánvalóan ősrégi kezdetleges ritusnak maradványai.

A *hivatalos leltárak* részletesen és kimerítően sorolják föl a fogadalmi ajándékokat, melyek a Parthenon különböző helyiségeiben voltak láthatók; ezek természetesen részint kisebb, könnyebben pusztuló, részint értékesebb tárgyakból állottak, melyeket nem lehetett a szabadban hagyni. Legjobb lesz, ha ezeknek részletesebb leírását a következő fejezet számára tartjuk fenn, a melyben magáról a Parthenonról lesz szó és ha itt folytatjuk azon emlékeknek felsorolását, melyek a templomon kívül voltak felállítva. A Parthenontól délkelet felé, a modern múzeum irányában haladva, szemünkbe tűnik legelőször *Apollon Parnopios*-nak, a sáskaölő istennek, állítólag Pheidias készítette szobra; művészi és mythologiai bizonyítékok híján, sajnos, nincs módunkban ezt a típust a ránk jutott szobrok között fölismerni. Volt itt még több közismert férfinak szobra, így *Xanthipposé*, a Perikles atyjáé, a ki a szárazföldi sereg vezéréként tűntette ki magát a mykalei ütközetben, továbbá *Anakreoné*, a kit művésze Pausanias szava szerint ittasan daloló férfiú képében ábrázolt. Ennek az utóbbi szobornak úgy látszik több másolata jutott ránk, melyek arról tanuskodnak, hogy milyen komolysággal tudtak az V. században ilyen tárgyat földolgozni: a költő álló helyzetben ábrázoltatik, a mint fejét a bortól és költői ihlettségtől lelkesítve hátra veti. Nem tudjuk, hogy miféle épületek foglalták el az Akropolis keleti oldala melletti területet, de úgy látszik, hogy itt csak kevés említésre érdemes fogadalmi ajándék állott; valószínű, hogy e tájon néhány szertár-épület kapott helyet, melyeknek még ma is meglevő alapfalait a

modern akropolisi múzeumok építésénél használták föl részben. A fogadalmi emlékekről szóló jegyzék a szobrok felsorolását az Erechtheion közelében folytatja ismét; ott volt *Endoios* mesternek ülő *Athenája*, a mely, ha nem is mondhatjuk teljes bizonyossággal, hogy azonos egy tényleg napfényre került ilyenfajta szoborral, legalább is nagyon hasonlít ahhoz. Az Erechtheion nyugati oldalához a Pandroseion nyílt udvara csatlakozik, a melyben Athenának szent olajfája nőtt, ezalatt meg Zeus Herkeiosnak volt oltára, valószínűleg Erechtheus palotájának maradványa. A tőle nyugatra eső területet a régi Athena-templom peristylonjának alépitménye és az Akropolis északi fala között az Errhephorosok nevén ismert hajadonok lakóháza és játéktere avagy tennispályája foglalta el. Ezek a leányok egy évig éltek itt Athena istennő szolgálatában, az év leteltével egy ládikát kaptak, melyet azonban kinyitniok nem volt szabad, hogy azt egy titkos földhasadékon át az Ilissos közelébe vigyék.¹ Az Erechtheion másik oldalán elterülő sík fölület, melyen egykoron a régi Athena templom emelkedett, pompás helyül kínálkozott fogadalmi emlékek fölállítására; és itt tényleg kezdetét veszi az emlékeknek egy másik sorozata, mely lefelé, a Propylaia-bejárat északi részéig terjed és megfelel annak a már leírt

¹ Némelyek azt hiszik, hogy ez a földhasadék vagy akna ugyanaz, a melyen át a perzsák fölhatoltak a fellegvárba (l. 44. l.); de Pausanias szövegében nincsen szó arról, hogy a leányok a kérdésben forgó aknán át jutottak le a „kertek alatti“ szentélybe, hanem arról, hogy az akna magában ebben a szentélyben van. Valószínűnek látszik, hogy a kérdéses szentély a Földnek (Ge Olympia) szentélye, az akna meg ugyanaz lehetett, a melyen át a monda szerint a Deukalion-féle vízőzön lefolyt.

78. Anakreon (márvány, Kopenhága.)

emléksornak, mely a Propylaia déli oldalától a Parthenonig húzódik. Közvetetlenül az Erechtheion mellett voltak *Athenának* régi, félig megégett, kormos képmásai, melyeket a perzsa háborúk tanúiként hagytak meg. Két csoportozat egymással szembeszálló *harcosokat* ábrázolt, minők az aeginai oromzatokból ismeretesek. Az egyikben Herakles

79. Athena márványszobra az akropolisi múzeumban.

küzd Kyknosszal, a másikkban Eumolpos Erechtheusszal; lehet, hogy az utóbbi azonos a Myron művei közt említett Erechtheusszal.¹ Ezen a területen, a mint már láttuk, *Myron* több más műve volt látható, közéjük tartozik híres *bronz tehene*, a realistikus állatszobrászatnak valószínű remeke, mint azt abból a számos dicsérő epigrammából is következtethetjük, melyet róla írtak.² Egy másik szobor *Tolmides*, athéni hadvezérnek, emléket örökítette meg, a ki Athén történetének fénykorában tüntette ki magát számos csatában és Chaironeiánál esett el Kr. e. 447-ben. Más szoborművek *Theseus*-nak hőstetteiről szóltak, az egyik azt a jelenetet ábrázolta, a mikor atyjának sarút és kardját megtalálja a szikla alatt, a hol azok el voltak rejtve;

¹ Ezt gondolja Michaelis, *Athen. Mitteilungen* II., 85. l.

² 25-nek fordítását olvashatni *P. Thewrewk Emil Görög Anthologiabeli epigrammák* cz. kötetében, 101—105. lk.

egy másik meg azt, hogy miként fogta el a Krétát pusztító vad bikát. Hogy az athéni Akropolison *Kylon*-nak szobrát lehetett látni, azon mi épp úgy csodálkozunk, mint Pausanias; mert azáltal, hogy zsarnokuralomra törekedett, elvesztette minden jogát arra, hogy polgártársai emlékét megörökítsék, bár győzött az olympiai versenyen. A szobor fölállításának legvalószínűbb magyarázata az, hogy ily módon ki akarták engesztelni az Athena-oltár megszenteltségtelenítését, melyet az ott menedéket kereső hiveinek lemészárlásával elkövettek rajta. *Kylon* szobra közvetlen szomszédja volt a *Pheidias-féle óriási bronz-Athená*-nak. A Propylaiától éppen északkeletre emelkedett az athéni történet egyik legfényesebb győzelmének emléke, azé, melyben egyetlen napon, Kr. e. 507-ben kettős csatában megsemmisítették a boiotiaiakat és a chalkisiakat. Az emlék bronzból való *négyes fogat*, melyet a foglyul ejtett ellenség váltságdíjainak tizedéből készítettek; a foglyok bilincseit Herodotos korában még látni lehetett, föl voltak ugyanis függesztve a kocsi szomszédságában levő régi falmaradványra, mely még a perzsa tűzvész nyomait mutatta.¹ A talapzatnak ajánló fölirata, mely napfényre került, az V. század közepét közvetlenül követő évekből való; kétséget nem szenved, hogy a perzsák az eredeti szobrot talapzatostul elpusztították avagy elvitték,

¹ Nem okoz nehézséget Herodotos szavainak (V. 77) ἀριστερῆς χειρὸς πρῶτον ἐσιόντι ἐς τὰ Προπύλαια olyan értelmezése, hogy „bal oldalt, ha az ember a Propylaián át belép“, azaz az Akropolison belül, a hol Pausanias is látta. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Propylaia, melyet Herodotos látott, nem volt az a diszes épület, melyet mi ismerünk, hanem a régi, sokkal egyszerűbb kapuzat.

és hogy az athéniek új szobrot állítottak helyébe, mikor igényt támasztottak az uralomra azok fölött, kiket már előbb leigáztak volt.

A számos fogadalmi emléken kívül sok márvány- meg bronztábla volt itt felállítva, melyeknek föliratai a *hivatalos okmányok*, népgyűlési határozatok vagy szerződések szövegét közölték a néppel. Ezek nemcsak tartalmuknál fogva érdekesek, hanem művészi szempontból is figyelmet érdemelnek, a mennyiben a szöveg fölött sokszor domborműves ábrázolást is mutatnak. A szerződést tartalmazó föliratos tábláknak vagy görögösen, steléknek tipikus példája az, melynek reliefdisze Athenát és Herát ábrázolja, a mint az Athén és Samos között kötött szerződés jelképeként kezet fognak egymással.

Utoljára hagytuk azt a két fogadalmi emléket, melyek valamennyi társuk közül a legérdekesebbek; az egyik *Athena Lemnia* szobra, mely Pausanias szerint onnan nyerte a Lemnia melléknevet, mert minden valószínűség szerint azok az athéni gyarmatosok állították, a kiket az V. század közepe táján Lemnos szigetének elfoglalására küldtek ki; egyébként úgy látszik, hogy ez az istennőnek az a mythologiai típusa, melyet Lemnoson találtak és a mely később Athena Hephaistia néven lett népszerűvé Athénben.¹ Athenát emberibb képben, mint a béke műveinek védőasszonyát ábrázolta. A szobor *Pheidias* műve volt, a melyet sokan minden műve között a legszebbnek ítélték; Lukianos, a kiváló műbíráló is ezen a nézeten van; ideális szobrához, melyet a leg-

¹ Hephaistia Lemnos egyik városának neve; az istenség nevéből közvetlenül képzett melléknevet sohasem használták egy más istenség jelzőjeként.

tökéletesebb női képmások főszépségeiből állított össze, ettől a Lemniától vette kölcsön „az arcznak egész körvonalát, az orcák lágyágát és az orrnak remek

80. Perikles márvány mellszobra a londoni British Museumban.

arányait“. Furtwängler tanár azt gondolta, hogy az Athena Lemniának másolatait megtalálta két dresdeni márványszoborban, meg egy gyönyörű bolognai fejben; és bár sok neves archaeologus súlyos okok alapján kétségbe vonta ezt az azonosítást, számosan mégis

csatlakoztak nézetéhez.¹ Az Athena Lemnia rendkívül hatásosan volt elhelyezve: ha valaki a Propylaián át belépett az Akropolisra, jobbjá felől látta az egész dombon uralkodó Parthenont, mely magában foglalta Athena-Parthenos arany- és elefántcsontból remekelt képét; vele szemben emelkedett az az óriási bronz Athena, mely már a tenger felől is szembeötlött; bal oldalt pedig a közelben állott a lemnosiak Athenája. Ilyformán az Akropolis antik látogatója egyszerre és egymás mellett találta azt a háromféle remek typust, melyekben Pheidias híres szobrai Athenát mint győzelmes, mint harczias és mint a béke műveit védő istenasszonyt megjelenítették. A lemnosi istennőnek méltó szomszédjaként állott közvetlenül mellette *Periklesnek képmása*, azé a férfiúé, a ki többet fáradozott, mint bárki más, abban, hogy az athéni Akropolist nagyszerű épületek és remek szobrok páratlan sora díszítse. Képmását, melyet *Kresilas* készített, az ókorban például idézték a művészetnek azon csodálandó eljárására, mely „a nemes embert még nemesebbé tudja tenni”; szóval mintaszoborként emlegették az V. század idealizáló irányzatának jellemzésére. A képmásnak ránk jutott másolatai olyannak mutatják nekünk Perikles jellemét, a milyennek Thukydides rajzolta; de mindkét változatának láttára érezzük, hogy nem annyira esetleges és egyéni vonásait

¹ A magam véleményét erre vonatkozólag másutt adtam elő; az ellenérveket a kellő nyomatékkal *Jamot* állította össze (*Monuments Grecs*, 21. 22. szám). Mindamellett fölemlítem itt a bolognai fejet, mint oly elméletnek tett engedményt, mely sok archaeologus elfogad.

A Lemnia-kérdés jelen állásáról tájékoztat *Csermelyi Sándor*: *E. Philologiai Közlöny* 1909 455—457. lk.

örökítik meg, mint inkább az ideális államférfiúnak nyugodtságát és mérsékletét, a kinek vezetése alatt a demokratia tényleg egy embernek uralmává vált. Az ő arczképe méltán volt az első, mely az Akropolisra lépő látogatót köszöntötte és egyúttal az utolsó is, mely a leszállásnál mintegy bucsút intett neki; de azért talapzatán dicsérő vagy hivalkodó fölirat helyett, minőben egy későbbi kor kedvét lelte volna, csak ezeket az egyszerű szavakat lehetett olvasni: „Perikles (képmása); Kresilas műve“.¹

¹ Περικλέους· Κρησίλας ἐποίησεν. A genitivus használata ilyen szövegezésben szokatlan ugyan, de azért nem szolgálhat elfogadható okul arra nézve, hogy a herma azonosításának helyességében kételkedjünk.

TARTALOM.

(I. KÖTET.)

	Oldal
Előszó	I

I. FEJEZET.

Athén fekvése és természeti viszonyai	1
a) Athénnek vízzel való ellátása	17
b) A régi Athénben használt építőanyagok	29

II. FEJEZET.

Az Akropolisnak és a városnak falai	35
Két jegyzet Thukydides II. könyvének 13. fejezetéhez :	
a) A harmadik hosszú fal	64
b) A falak hosszáról	66

III. FEJEZET.

Az Akropolis a perzsa háborúk előtt	71
---	----

IV. FEJEZET.

A város a perzsa háborúk előtt	87
a) Jegyzet Thukydides II. könyvének 15. fejezetéhez	137

V. FEJEZET.

A korai attikai művészet	148
------------------------------------	-----

VI. FEJEZET.

Az Akropolis az V. században	204
--	-----

KÉPEK JEGYZÉKE.

(A mely kép alatt nincs külön jelzés, azt Gardnerből vettük.)

	Lap
1. Kilátás az Akropolis följárójától a tenger, Piraeus és Salamis felé (Fénykép után)	3
2. Olajfaberek a Kephisos mentén, Athén környékén .	4
3. Az Akropolis az Ilisos túlsó partjáról tekintve; az előtérben, baloldalt az Olympieion oszlopai (Fénykép után)	7
4. Athén környéke. Térkép. Curtius (Die Stadtgeschichte von Athen) után rajzolta Madzsar Imre	9
5. Athén a Pnyxről tekintve a Lykabettos- és Pentelikonnal (Fénykép után)	10
6. Athén az Akropolisról tekintve a Pentelikonnal és Hymetosszal (Fénykép után)	11
7. Az Areiopagos, mögötte a nymphák dombja és az Aigaleos (Fénykép után)	13
8. A phaleroni öböl, a háttérben Athén, a Pentelikon és Hymettos (Fénykép után)	15
9. Az Akropolis nyugat felől, a háttérben a Hymettos, az előtérben az Enneakrunos (Fénykép után) . . .	22
10. A Reisistratos-féle vízvezetéknek részlete	27
11. A tirynsi vár kyklopsfalának egy része (Fénykép után)	37
12. Az Akropolis és védőművei a legrégibb időben. Tervrajz. D'Ooge (The Acropolis of Athens) után .	39
13. Az Akropolis északi és nyugati oldala (Fénykép után)	43
14. Az Akropolis északi fala a régebbi Parthenonnak oszlopdobjaival (Fénykép után)	48

	Lap
15. Az Akropolis dél felől az Odeionnal és Eumenes-stoájával (Fénykép után)	49
16. A régebbi Propylaion képzeleti helyreállítása D'Ooge (The Acropolis of Athens) után	51
17. Themistokles falának maradványai a Dipylon-kapu közelében (Fénykép után).	56
18. A Barathron-szakadék (Fénykép után)	61
19. Hadrianus kapuja, mögötte az Olympieion és a Hymettos (Fénykép után)	63
20. Athén és a Piraeus. Tervrajz	67
21. Sziklába vágott lakások; az ú. n. „Sokrates börtöne“	72
22. A régi Athena-templom alaprajza Dörpfeld (Athenische Mitteilungen XXVII.) után	75
23. A Hekatompedon homlokzata Wiegand (Die Poros-architektur der Akropolis) után	79
24. Athena és gigas. Márványcsoport az Athena-templom oromzatáról. Akropolisi múzeum (Fénykép után)	81
25. Az Akropolis északi falába beépített oszlopdobok és gerendarészletek a régi Athena-templomból (Fénykép után)	83
26. Herakles harcza Tritonnal. Mészkőcsoport a Hekatompedon oromzatából. Akropolisi múzeum (Fénykép után)	84
27. A háromtestű Typhon. Mészkőcsoport a Hekatompedon oromzatából. Akropolisi múzeum (Fénykép után)	85
28. Apollón barlangja a fogadalmi ajándékok fülkéivel	91
29. Pan barlangja az Akropolis északi lejtőjén	93
30. Az Akropolis nyugati és északnyugati része. Tervrajz. Jahn-Michaelis (Arx Athenarum) után	96
31. Az Akropolis északi oldala. Tervrajz. Jahn-Michaelis (Arx Athenarum) után	97
32. Az Areiopagos (Fénykép után)	99
33. A Pnyx: bema és homlokkal (Fénykép után)	101
34. A népgyűlés helye a Pnyxen. Átmetszet és tervrajz Judeich (Topographie von Athen) után	103
35. Az Akropolistól nyugatra fekvő területen végzett ásásoknak képe (Fénykép után)	107
36. Az Akropolistól nyugatra végzett ásásoknak tervrajza	111
37. Harmodios és Aristogeiton. Márványszobrok a nápolyi múzeumban (Fénykép után)	127

38. Dipylon-váza temetési menet ábrázolásával Brunn (Griechische Kunstgeschichte I.) után	151
39. Phaleron-váza Brunn (Griechische Kunstgeschichte I.) után	155
40. Attikai amphora. Berlini múzeum. Schultz-Baumann (Allg. Gesch. der bild. Künste I. 2.) után	157
41. Ű. n. Netos-váza az athéni nemzeti múzeumban (Fénykép után)	159
42. Euphronios-csésze Theseus és Amphitrite képével. Louvre. Furtwängler-Reichhold (Griech. Vasenmalerei) után	165
43. Panathenaiai amphora Springer-Michaelis (Handbuch der Kunstgeschichte I.) után	169
44. Lekythos a párizsi nemzeti könyvtárban. Schultz-Baumann (Allg. Gesch. d. bild. Künste I. 2.) után	169
45. Prothesis-váza és képe	171
46. Márvány lutrophoros. Siremlék. Athén, nemzeti múzeum (Fénykép után)	173
47. A borjúvivő márványszobra az athéni akropolisi múzeumban (Fénykép után)	183
48. Női szobor. Antenor műve, márvány. Akropolisi múzeum (Fénykép után)	185
49. Ruhás nő márványszobra az Akropolis-múzeumban (Fénykép után)	189
50. Női szobor feje. Akropolisi múzeum (Fénykép után)	191
51. Leány márványfeje. Akropolisi múzeum (Fénykép után)	193
52. Leány márványfeje. Akropolisi múzeum (Fénykép után)	194
53. Repülő Nike; márványszobor Delosról az athéni nemzeti múzeumban (Fénykép után)	195
54. Lovasszobor torsója. Akropolisi múzeum. Perrot-Chipiez (Histoire de l'art VIII.) után	197
55. Márvány-relief a nymphákkal vagy horákkal. Akropolisi múzeum. Frazer (Pausanias II.) után	197
56. Aristion sírköve; márvány. Athén, nemzeti múzeum (Fénykép után)	198
57. Athena bronzszobrocskája. Athén (Fénykép után)	199
58. Athleta bronzszobrocskája	199
59. Ifjú feje. Márvány. Akropolisi múzeum (Fénykép után)	200

	Lap
60. Női szobor Euthydikestől. Márvány. Akropolisi múzeum (Fénykép után)	201
61. A Parthenon déli oldalának alapfalai (Fénykép után)	207
62. Támasztófal a Parthenon déli oldala mentén (Fénykép után)	209
63. Athéni érem a Parthenon, Athena Promachos és Propylaiák képével	211
64. Athena Nike temploma a Propylaiák felől (Fénykép után)	215
65. A két Parthenon tervrajza Jahn-Michaelis (Arx Athenarum) után	216
66. A Parthenon keleti homlokzata (Fénykép után)	219
67. A Propylaiák tervrajza Borrmann (Die Baukunst des Altertums) után	221
68. A Propylaiák az Akropolis szintjéről tekintve (Fénykép után)	223
69. A Propylaiák északkeleti része az Akropolis felől	225
70. A Propylaiák dnyi szárnyának homlokzata és a Nikepyrgos Jahn-Michaelis (Arx Athenarum) után	227
71. A Propylaiák előcsarnokának átmetszete Choisy (Hist. de l'architecture I.) után	230
72. Ión oszlopfő töredéke a Propylaiákkal (Fénykép után)	231
73. A Propylaiák romjai Dny felől tekintve (Fénykép után)	235
74. Az Erechtheion nyugat felől (Fénykép után)	237
75. A Hermes Propylaios másolata Pergamonban (Fénykép után)	241
76. Athena és Marsyas, Sieveking kiegészítése szerint. Arch. Anzeiger (1908) után	247
77. Athena és Poseidon versenye. Éremkép Luckenbach (Abbild. z. alten Gesch.) után	248
78. Anakreon márványszobra Kopenhágában (Fénykép után)	253
79. Athena márványszobra. Akropolisi múzeum (Fénykép után)	254
80. Perikles márványszobra a British Museumban (Fénykép után)	257